

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Теодора Н. Брадић

**МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО
ЈОВАНОВИЋ И ТРАНСФЕР РУСКЕ
САКРАЛНЕ УМЕТНОСТИ У
КНЕЖЕВИНУ/КРАЉЕВИНУ СРБИЈУ
(1859–1898)**

Докторска дисертација

Београд, 2024

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Teodora N. Bradić

**METROPOLITEN MIHAILO
JOVANOVIĆ AND THE TRANSFER OF
RUSSIAN SACRAL ART TO THE
PRINCIPALITY/KINGDOM OF SERBIA
(1859–1898)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

Докторска дисертација под називом „Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859–1898)“ настала је у оквиру научноистраживачког рада на пројекту RICONTRANS: Visual Culture, Piety and Propaganda: Transfer and Reception of Russian Religious Art in the Balkans and the Eastern Mediterranean (16th – early 20th century). Овај пројекат је добио средства од Европског истраживачког савета (ERC) у оквиру програма за истраживање и иновације Европске уније Хоризонт 2020 (споразум о донацији бр. 818791).

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор

Проф. др Ненад Макуљевић, редовни професор
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије

Проф. др Ана Костић, ванредни професор
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Ивана Женарју Рајовић, виши научни сарадник
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Проф. др Ирена Ћировић, доцент
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Датум одбране

**МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО ЈОВАНОВИЋ И ТРАНСФЕР РУСКЕ
САКРАЛНЕ УМЕТНОСТИ У КНЕЖЕВИНУ/КРАЉЕВИНУ СРБИЈУ
(1859–1898)**

РЕЗИМЕ

Основи циљ докторске дисертације *Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859–1898)* јесте истраживање и анализирање утицаја руске сакралне уметности на српску црквену уметност и вишезначне улоге митрополита Михаила Јовановића у том процесу. Временски оквир који обухвата докторска дисертација је од 1859. године, када је митрополит постављен на митрополитски трон, па све до његове смрти 1898. године. Истраживање је засновано на методолошком приступу који је актуелан у српској науци, а који изучавање историје уметности и визуелне културе посматра из историјско-уметничког угла. Тиме ће се редефинисати досадашње вредносне категорије у историјскоуметничким истраживањима српске уметности новог века и донети нови увид у међусобне односе српске и руске верске културе.

Деловање митрополита Михаила Јовановића огледа се у томе да је Српску цркву обликовао по узору на руску. Руско црквено сликарство с којим се упознао током школовања за митрополита Михаила је представљало идеал православне иконографије. У њему је налазио догматску исправност у приказивању догађаја из библијске и црквене историје. Превођењем руске богословске литературе на српски језик, школовањем српских богослова и уметника у руским богословијама, иконописним школама и академијама, као и увозом руских икона и других богослужбених предмета из Русије, митрополит Михаило је утицао на обликовање и русификацију црквене уметности Кнежевине/Краљевине Србије.

Личним везама стеченим током школовања у Русији и кореспонденцијом с разним словенофилским добротворним друштвима и појединцима из Русије, митрополит Михаило је настојао да богослужбени предмети стижу из ове православне земље у Србију, као поклони или увоз. Контролом српског тржишта црквених предмета настојао је да уобличи верски живот Србије по угледу на Русију.

Важан моменат у трансферу руске сакралне уметности представља митрополитова посета Русији 1869. године. Том приликом митрополит је договорио отварање Цркве Српског подворја, у којој су се, након што је отворена 1874. године, прикупљале донације у виду богослужбених предмета и новца намењених српским храмовима у Кнежевини/Краљевини. Такође, током посете митрополит је договорио увоз богослужбених предмета, те долазак двојице руских иконописаца у Србију.

Митрополит Михаило Јовановић је као врховни поглавар Српске православне цркве у Кнежевини/Краљевини Србији контролисао изградњу и опремање храмова и тиме утицао на токове црквене уметности фаворизацијом уметника школованих у Русији. Истакао се и као ктитор Цркве Преображења Господњег у Сокобањи, али и приложник овог и многих других храмова, чиме је својом приватном побожношћу утицао на русификацију српске сакралне уметности.

Кључне речи: црквена уметност, митрополит Михаило Јовановић, визуелна култура, Кнежевина/Краљевина Србија

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја уметности и визуелна култура новог века

**METROPOLITEN MIHAILO JOVANOVIĆ AND THE TRANSFER OF
RUSSIAN SACRAL ART TO THE PRINCIPALITY/KINGDOM OF SERBIA
(1859–1898)**

ABSTRACT

The main goal of the doctoral dissertation *Metropolitan Mihailo Jovanović and the transfer of Russian sacral art to the Principality/Kingdom of Serbia (1859–1898)* is to research and analyze the influence of Russian sacral art on Serbian church art and the multifaceted role of Metropolitan Mihailo Jovanović in that process. The time frame covered by the doctoral dissertation is from 1859, when the metropolitan was appointed to the metropolitan throne, until his death in 1898. The research is based on a methodological approach that is currently used in Serbian science, which examines the history of art and visual culture from a historical-artistic perspective. This will redefine the previous value categories in the historical-artistic research of Serbian art of the new century and bring new insights into the mutual relations between Serbian and Russian religious culture.

The actions of Metropolitan Mihailo Jovanović are reflected in the fact that he modeled the Serbian church on the Russian model. Russian ecclesiastical painting, which he became acquainted with during his studies under Metropolitan Mihailo, represented the ideal of Orthodox iconography. In it, he found dogmatic correctness in the presentation of events from biblical church history. By translating Russian theological literature into the Serbian language, educating Serbian theologians and artists in Russian seminaries, icon painting schools, and academies, as well as importing Russian icons and other liturgical vessels from Russia, Metropolitan Mihailo influenced the shaping and russification of the church art of the Principality/Kingdom of Serbia.

Through personal connections acquired during his education in Russia and correspondence with various Slavophile charitable societies and individuals from Russia, Metropolitan Mihailo attempted to procure religious vessels from this Orthodox country to Serbia, either as gifts or imports. By exerting control over the Serbian market of ecclesiastical objects and icons, he tried to shape the religious life of Serbia in emulation of Russia.

An important moment in the transfer of Russian sacral art was the Metropolitan's visit to Russia in 1869. On that occasion, the metropolitan arranged the opening of the Church of the Serbian parish, in which, after its opening in 1874, donations were collected in the form of religious objects and money intended for Serbian temples in the Principality/Kingdom. Also, during the visit, the metropolitan arranged the importation of liturgical vessels and the arrival of two Russian icon painters in Serbia.

Metropolitan Mihailo Jovanović, as the supreme head of the Serbian Orthodox Church in the Principality/Kingdom of Serbia, supervised the construction and furnishing of temples, thereby influencing the development of church art by favoring artists trained in Russia. He distinguished himself as the founder of the Church of the Transfiguration of the Lord in Sokobanja, and also contributed to this and many other temples, through which he impacted the Russification of Serbian sacred art with his personal devotion.

Key words: Church art, Metropolitan Mihailo Jovanović, visual culture, Principality/Kingdom of Serbia

Field of Research: art history

Area of Expertise: art history and visual culture of the new century.

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА.....	1
Српско-руске уметничке везе – контексти.....	14
МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО ЈОВАНОВИЋ И РУСКА САКРАЛНА	
УМЕТНОСТ.....	23
Митрополит Михаило Јовановић.....	23
Словенофилске организације и њихов утицај у Кнежевини/Краљевини Србији.....	38
Митрополитова посета Русији 1869. године.....	55
Подворје Српске цркве у Москви.....	72
Период у емиграцији (1881–1889).....	84
УТИЦАЈ РУСКЕ САКРАЛНЕ УМЕТНОСТИ НА ЦРКВЕНУ	
УМЕТНОСТ У КНЕЖЕВИНИ/КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ КРОЗ	
ШКОЛОВАЊЕ ИКОНОПИСАЦА.....	97
Школовање српских уметника у Русији.....	97

ТРАНСФЕР РУСКЕ САКРАЛНЕ КУЛТУРЕ И УВОЗ БОГОСЛУЖБЕНИХ ПРЕДМЕТА.....	114
Увоз руских икона.....	114
Увоз богослужбених предмета и одежди.....	127
Руски импортовани иконостаси.....	140
Антиминси и плаштанице.....	161
МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО И ПРИЛОЖНИШТВО.....	168
Приложничка делатност митрополита Михаила.....	168
Црква Преображења Господњег у Сокобањи.....	176
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	181
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	192
ПРИЛОЗИ.....	213

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Предмет докторске тезе под називом *Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859–1898)* представља истраживање сложене улоге митрополита Михаила Јовановића у трансферу и утицају руске сакралне уметности на црквену уметност у Кнежевину/Краљевину Србији. Докторска дисертација обухвата истраживање у временском оквиру од постављања митрополита Михаила на чело Српске православне цркве 1859. године до његове смрти 1898. године, до када је и био на тој функцији.

Митрополит Михаило Јовановић представља личност која је својим деловањем обележила црквени живот у Кнежевину/Краљевину Србији. Школовање митрополита Михаила у Кијевско-печерској лаври, његови боравци у Русији, као и контакти које је имао у црквеним и словенофилским круговима битно су усмерили и утицали на то да он настоји да пренесе руску сакралну уметност на простор Кнежевине/Краљевине Србије. Трансфер руске сакралне уметности огледа се у слању питомаца, првенствено уметника, на школовање у иконописне радионице Кијевско-печерске и Тројице-Сергијеве лавре. Поред питомаца у уметничким школама, митрополит је на школовање упућивао и српске богослове који су се школовали на Кијевској духовној академији. Превођењем савремене богословске литературе са руског језика и увозом великог броја икона, богослужбених предмета, књига, антиминос, плаштаница и свештеничких одежди из Русије митрополит Михаило је утицао на ток српске црквене уметности.

Трансфер руске сакралне уметности, кроз улогу и деловање митрополита Михаила, као предмет историјскоуметничке анализе, није био детаљније истраживан у српској историографији. Његова улога и деловање у трансферу руске сакралне уметности обрађивана је само у оквиру ширег интересовања за црквену уметност друге половине XIX века. Личност митрополита Михаила је,

углавном, проучавана кроз његово политичко деловање и улогу коју је имао у српско-руским односима.

Како је у Кнежевини/Краљевини био присутан велики број неправославних икона, митрополит је преко Министарства просвете и Министарства финансија покушавао то да контролише. Значајне податке о томе износи Ненад Симић у чланку „Два предлога митрополита Михаила“.¹ Аутор, публикујући два извора из Државног архива Србије, указује на митрополитово настојање да уведе забрану увоза неправославних икона. Такође, Ненад Симић износи митрополитов предлог о оснивању иконописне школе у Кнежевини Србији, који нажалост није одобрен.

Многобројни аспекти деловања митрополита Михаила, попут настојања да се забрани увоз неправославних икона и импортују руске иконе истакнути су у монографији *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*,² аутора Ненада Макуљевића. Монографија представља најзначајније упориште за истраживање. Важан сегмент у обликовању црквене уметности представља и руски модел иконописа, који је прихваћен у Краљевини, захваљујући митрополиту и његовом залагању да се српски иконописци школују у Русији, о чему аутор износи значајне податке. Поред тога, у делу је указано на митрополитове узорне које је преузео из Русије, а тичу се украшавања српских храмова. Наиме, Храм Светих бесребреника Кира и Јована, који је добијен за Подворје Српске цркве у Москви, представљао је најближи узор митрополиту Михаилу за украшавања цркава у Србији. Аутор износи значајне податке о фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића, која је дистрибуирала иконостасе и богослужбене предмете из Русије, а која је имала велику митрополитову подршку.

Податке о поменутој фирми, посебно у погледу архивске грађе, такође је представио и Угљеша Рајчевић у чланку под називом „О фирми Витомира

¹ Н. Симић, *Два предлога Митрополита Михаила*, Београд, 1958.

² Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд, 2007.

Марковића и Ивана Павловића“.³ Значајне податке о понуди, као и о изгледу литургијских предмета које је фирма Витомира Марковића и Ивана Павловића увозила из Русије износи Вук Даутовић у докторској дисертацији под називом *Уметност и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века*.⁴ Аутор је представио и бројне друге богослужбене предмете који су импортовани из руских радионица, што представља значајно полазиште у даљем истраживању.

Важно упориште за проучавање деловања митрополита Михаила на токове сакралне уметности у Кнежевини Србији представља монографија Ане Костић, под називом *Црквена уметност у Кнежевини Србији (1830–1882)*,⁵ у којој је између осталог истакнут митрополитов утицај на школовање српских уметника, као и његово настојање да се забрани увоз неправославних икона. Ауторка истиче да је важан сегмент у христијанизацији народа било проповедништво митрополита Михаила, о чему износи значајне податке и наглашава да је оно имало за циљ да укаже на морално-дидактичке поруке верницима кроз иконографске представе. Ауторка истиче да је митрополит Михаило кроз своја писана дела јасно давао смернице за програме иконостаса, као и да је учествовао у уобличавању Закона о црквеним властима и на тај начин законским регулативама усмеравао токове црквене уметности.

Настојање митрополита Михаила да се српски уметници школују у Русији, као и њихов каснији рад заокупио је пажњу великог броја истраживача. Један од њих који се бавио овим питањем је Угљеша Рајчевић. У чланцима „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“⁶ и „Како су се

³ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, *Саопштење* XXIV, 1892, 287–294.

⁴ В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века* (необјављена докторска дисертација), Београд, Филозофски факултет, 2020.

⁵ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији (1830–1882)*, Београд, 2022.

⁶ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, у: *Зборник за ликовне уметности*, Нови Сад, бр. 19, 1983, 263–274.

школовали српски уметници у Русији с краја 19. века“,⁷ који се у великој мери заснивају на архивској грађи, износи значајне податке о стању у руским иконописним школама и митрополитовом залагању да се обезбеди место за школовање уметника. Рајчевић се бавио и опусима појединих уметника школованих у Русији. Аутор је чланка „Сликар Милутин Бл. Марковић“⁸ и монографије *Рафаило (Георгије) Момчиловић: монах, сликар и мученик (1875-1941)*.⁹ Значајно полазиште за истраживање школовања српских иконописаца представљају студије „Школовање српских ђака у Русији и митрополит Михаило“, ауторке Мирјане Савић¹⁰ и „Благоје Р. Кулић као питомац митрополита Михаила приликом школовања српских сликара у Русији и начелник среза Сокобањског“, ауторке Љиљане Марјановић.¹¹

Један од истраживача који се бавио утицајем трансфера руске сакралне уметности и њеног утицаја на српску уметност у Кнежевини/Краљевини је Миодраг Јовановић. У чланку „Српска ликовна уметност и Русија крајем XIX и почетком XX века“¹² Јовановић износи бројне значајне податке о школовању српских уметника, као и етнографској изложби која је одржана 1867. године у Москви, а која је представљала прекретницу у истраживању етнологије у Србији. Изложба је, такође, допринела трансферу руске уметности, јер је овом приликом преко српске делегације послат велики број поклона. Значајни подаци о етнографској изложби су истакнути у чланцима „Делегације Србије и Црне Горе на Другом свесловенском конгресу и сверуској етнографској изложби у Москви

⁷ Исти, „Како су се школовали српски уметници у Русији с краја 19. века“, у: *Свеске друштва историчара уметности Србије*, Београд, бр. 14, 1983, 87–101.

⁸ Исти, *Сликар Милутин Бл. Марковић, Саопштење XVII*, 1985, 220–234.

⁹ У. Рајчевић, *Рафаило (Георгије) Момчиловић: монах, сликар и мученик (1875-1941)*, Београд, 1989.

¹⁰ М. Савић, „Школовање српских ђака у Русији и митрополит Михаило“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 263–269.

¹¹ Љ. М. Марјановић, „Благоје Р. Кулић као питомац митрополита Михаила“, у: *Живот и дело митрополита Михаила*, 279–292.

¹² М. Јовановић, „Српска ликовна уметност и Русија крајем XIX почетком XX века“, *Саопштења XV*, Београд, 1983, 119–126.

1867. године“¹³ ауторке Марте М. Вукотић и аутора Александра В. Јовића, као и „Српска колекција у збиркама руског етнографског музеја“, ауторке Олге Карпове.¹⁴

Словенофилски покрет је имао велику улогу током српско-турских ратова (1876–1877/1878). Руски добровољци су са собом понели мобилну шаторску цркву посвећену Светом Александру Невском, која је била опремљена свим неопходним богослужбеним предметима. Монографија под називом *Храм Светог Александра Невског у Београду, споменица поводом стогодишњице постојања храма 1912-2012: историјат, архитектура, фрескопис, иконе, уметнички предмети, Православна мисионарска школа*,¹⁵ ауторке Јелене Межински Миловановић, која се тиче историје доласка добровољачке јединице и изгледа мобилне цркве, значајна је због сагледавања улоге словенофила и митрополита Михаила у трансферу руске сакралне уметности. Након завршетка српско-турских ратова одлучено је да се изгради храм посвећен руском светом ратнику Александру Невском. У освећењу цркве је учествовао митрополит Михаило, а храм је био изграђен у српско-византијском стилу. Бранко Вујовић у чланку „Дорћол и црква Светог Александра Невског“ наводи податке који се тичу изградње саме цркве. У Русији се током XIX века развија руско-византијски стил, што су подржавали и словенофилски кругови. Током друге половине XIX века у Кнежевини/Краљевини развија се српско-византијски стил. Такав стил грађења је подржавао и митрополит Михаило. Значајно упориште за разумевање српско-византијског стила представља монографија Александра Кадијевића

¹³ М. Вукотич-Лазар, А. В. Јович, „Делегације Србије и Црне Горе на Другом свесловенском конгресу и сверуској етнографској изложби у Москви 1867. године“, у: *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, вол. 48, бр. 1, Косовска Митровица, 2018, 199–225.

¹⁴ О. Карпова, „Српска колекција у збиркама руског етнографског музеја“, у: *Колекција јесен/зима 1867: Српска-колекција из Руског етнографског музеја у Санкт Петербургу*, ур. В. Нишкановић, О. Карпова, Н. Прокопјева, Београд, 2005, 32–49.

¹⁵ Ј. Межински Миловановић, *Храм Светог Александра Невског у Београду, споменица поводом стогодишњице постојања храма 1912-2012: историјат, архитектура, фрескопис, иконе, уметнички предмети*, Православна мисионарска школа, Београд, 2013.

*Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века).*¹⁶

Митрополит Михаило је имао велику улогу у културно-просветном погледу на простору који је припадао Рашко-призренској епархији, а неретко је управо преко словенофила деловао на поменутом подручју. За разумевање црквене уметности и митрополитовог деловања на простору Рашко-призренске епархије од значаја је монографија *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)* Иване Женарју Рајовић.¹⁷

Митрополит Михаило је из Русије поручивао и антиминос које су осмислили и израдили истакнути руски уметници Фјодор Солнвец и Лаврентије Серјаков. Значајне податке о томе износи Вук Даутовић у чланку „О антиминосу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила (Јовановића)“.¹⁸

Један од важних феномена којим су се бавили истраживачи црквене уметности у монографијама манастира и многобројним студијама представља улога црквене јерархије, а међу њима свакако и улога митрополита Михаила у уобличавању црквене уметности, на шта су указали бројни истраживачи. Сложени механизам патронажног деловања је подразумевао прилагање богослужбених предмета и икона храмовима у Кнежевини/Краљевини Србији. Мирослав Лазић је у студији „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века“¹⁹ указује на општи механизам патронажног деловања.

Митрополит Михаило је приложио велики број богослужбених предмета храмовима у Кнежевини/Краљевини. Бранко Вујовић у монографији *Саборна црква у Београду*,²⁰ описујући ризницу храма, износи податке о руском крсту

¹⁶ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (1850-1918)*, Београд, 2007.

¹⁷ И. Женарју Рајовић, *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Београд, 2016.

¹⁸ В. Даутовић, „О антиминосу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила Јовановића“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 45, Нови Сад, 2017, 189–204.

¹⁹ М. Лазић, „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, ур. А. Столић и Н. Макуљевић, Београд, 2006, 611–659.

²⁰ Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Београд, 1996.

који је митрополит добио од Петербуршког добротворног друштва. У оквиру монографије *Манастир Копорин*²¹ Милан Радујко доноси значајне податке о иконографији великог броја икона које је митрополит приложио манастиру. Многе иконе потичу из Русије, што сведочи о митрополитовој жељи да утиче на трансфер руске сакралне уметности. Међутим, у историографији одређени богослужбени предмети и иконе које је митрополит Михаило приложио српским храмовима нису истражени у већој мери.

Осим прилагања икона и богослужбених предмета, те њиховог увоза, митрополит се залагао да све иконе које се увозе из Руске царевине буду ослобођене плаћања царине. Често су и братства српских манастира путовала у Русију како би прикупили помоћ, што је битно утицало на трансфер руске сакралне уметности. Дечанска ризница чува иконе које су прикупили монаси Кирил Андрејевић и Агатангел Ристић током 1861. и 1862. године. Ризницу манастира Дечани описује Мирјана Шакота у књизи *Дечанска ризница*.²²

Митрополит Михаило се истакао као ктитор Цркве Преображења Господњег у Сокобањи. Податке о томе износи Радомир Милошевић у монографији *Црквено задужбинарство код Срба*.²³ Митрополитово настојање да подигне цркву, те поклони које је даровао руски гроф Теодор Николајевич Котов истакнути су у студији која се налази у оквиру зборника *Сокобања 1837-2007* аутора Љиљане Н. Николић и Стевана Станковића.²⁴

Утицај руског богословља је био велики на простору Кнежевине/Краљевине. За разумевање митрополитовог формирања у Кијевско-печерској лаври значајно упориште представља књига *Руски путеви српског богословља, школовање Срба на руским духовним академијама 1849-1917*,²⁵ аутора Предрага Пузовића. Митрополит је настојао да пренесе модел школовања

²¹ М. Радујко, *Манастир Копорин*, Београд, 2006.

²² М. Шакота, *Дечанска ризница*, Дечани, 2017.

²³ Р. Милошевић, *Црквено задужбинарство код Срба*, Смедерево, 2005.

²⁴ Љ. Н. Николић, С. Станковић, *Сокобања 1837-2007*, Сокобања, 2007.

²⁵ П. Пузовић, *Руски путеви српског богословља, школовање Срба на руским духовним академијама 1849-1917*, Београд, 2017.

са руских духовних академија, те је велики број питомаца богослова послао на школовање у Русију. Чланак Предрага Пузовића под називом „Срби на Кијевској духовној академији (1869-1879)“;²⁶ управо указује на улогу коју је митрополит имао у школовању српских богослова на руским духовним академијама.

Значајну улогу у митрополитовом деловању имали су руски богослови XIX века. Митрополит је преводио водећа руска богословска дела, од којих су се многа користила на руским духовним академијама. Значајно полазиште за разумевање утицаја руских богослова на митрополитово формирање и деловање представљају чланци под називом „Проповедништво митрополита Михаила“²⁷ аутора Ивице Живковића и „Литургијско богословље митрополита Михаила Јовановића“²⁸ аутора Николе Лукића.

Значајне биографске податке о митрополиту Михаилу износи Стеван М. Димитријевић у књизи под називом *Михаило: архиепископ београдски и митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар југословенства*.²⁹ Дело представља значајно полазиште за проучавање митрополитове личности. Митрополитову биографију и готово све аспекте митрополитовог деловања, посебно у политичком и културно-просветном погледу, проучавао је Ђоко Слијепчевић. У монографији под називом *Михаило: архиепископ српски и митрополит Србије*³⁰ аутор износи и део архивске грађе која је временом изгубљена. Дело *Историја Српске православне цркве: од почетка 19. века до краја Другог светског рата*³¹ истог аутора садржи поглавље

²⁶ Исти, „Срби на на Кијевској духовној академији (1869-1879)“, у: *Српске студије*, књ. 12, Београд, 2012, 349–370.

²⁷ И. Живковић, „Проповедништво митрополита Михаила“, у: *Црквене студије*, Ниш, бр. 1, 2004, 161–185.

²⁸ Н. Лукић, „Литургијско богословље митрополита Михаила Јовановића“, у: *Црквене студије*, Ниш, бр. 20, 2022, 133–148.

²⁹ С. М. Димитријевић, *Михаило: Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар југословенства*, Београд, 1933.

³⁰ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ српски и митрополит Србије*, Минхен, 1980.

³¹ Исти, *Историја Српске православне цркве: од почетка 19. века до краја Другог светског рата*, књ. 2, Минхен, 1966.

посвећено митрополитовом деловању. Поред наведених, многобројни биографски прегледи значајних личности XIX века су од значаја за истраживање. Међу њима се издваја књига *Знаменити Срби XIX. века*,³² аутора Андре Гавриловића и лексикон *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*³³ аутора Саве Вуковића.

Различити аспекти деловања митрополита Михаила, попут биографских података, митрополитовог боравка у емиграцији, његове политичке делатности, школовања српских ђака и деловања на ослобођење од Турака 1878. године представљени су на научном скупу одржаном 2008. године. То је резултирало зборником радова под називом *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*³⁴ уредника Димитрија Стефановића. Зборник представља важно полазиште за истраживање.

У науци је примећен велики утицај словенофилског покрета на трансфер руске сакралне уметности. Митрополит Михаило је био у сталној кореспонденцији са словенофилима који су деловали на простору Балкана кроз своје организације. Преко словенофилских кругова је митрополит утицао на трансфер руске сакралне уметности и договарао увоз богослужбених предмета и икона. Важне податке о митрополитовом односу са словенофилским покретом, којем је припадала и грофица Антонина Блудова, представља чланак „Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године“ Јоване Блажић Пејић и Јекатерине Владимировне Иванове.³⁵ Такође, важно полазиште за истраживање српско-руских веза кроз деловање митрополита Михаила представља докторска дисертација Јоване Блажић Пејић,

³² *Знаменити Срби XIX. века*, ур. А. Гавриловић, година III, Загреб, 1904.

³³ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац, 1996.

³⁴ *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008.

³⁵ Ј. Блажић Пејић, Е. Владимировна Иванова, „Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године“, у: *Мешовита грађа*, књ. XXXIV, Београд, 2013, 123–157.

под називом *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*,³⁶ као и студија исте ауторке, под називом *Из историје српско-руских веза: Московско попечитељство за школовање Словена (1889–1892)*.³⁷

Оснивање Српског подворја у Москви било је од велике важности за учвршћивање српско-руских односа. Значајне податке о митрополитовој улози у оснивању Подворја изнео је Предраг Пузовић је у чланку „Подворје Српске цркве у Москви“.³⁸ Поред митрополитове улоге, деловање у прикупљању донација у Подворју истакнуто је у студији „Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)“³⁹ Јоване Блажић Пејић.

Српско-руски односи су били често проучавани и објашњавани кроз саму личност митрополита Михаила. За разумевања политичког контекста и односа између земаља, а посебно за разумевање разлога за митрополитово уклањање од значаја је књига *Србија и Русија 1878–1889: од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, аутора Душана М. Ковачевића.⁴⁰ Српско-руски односи су били предмет пажње на међународном скупу одржаном 2019. године. Зборник радова са скупа је приређен и објављен под називом *Српско-руски односи у епохи крупних политичких промена*. Бројни истраживачи су се управо бавили словенофилским покретом и митрополитом Михаилом. Међу њима се издваја студија „Руски словенофили и српско питање (1856–1878)“ Славенка

³⁶ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, необјављена докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет, 2021.

³⁷ Иста, „Из историје српско-руских веза: Московско попечитељство за школовање Словена (1889–1892)“, у: *Мешовита грађа (Miscellaena)*, бр. 41, Београд (2020), 171–192.

³⁸ П. Пузовић, „Подворје Српске цркве у Москви“, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века: примљено на IV скупу Одељења историјских наука од 27. априла 2022. године*, Београд, 2011, 77–93.

³⁹ Ј. Блажић Пејић, „Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)“ у: *Историјски часопис*, књ. LXIV, Београд, 2015, 337–361.

⁴⁰ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878-1889: од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд, 2003.

Терзића.⁴¹ Како би се разумело на које је све начине дошло до трансфера руске сакралне уметности од великог је значаја дело *Срби и Руси, 12–21. век (историја односа)*⁴², историчара Мирослава Јовановића. Проучавајући српско-руске везе кроз векове, Јовановић указује на различите видове утицаја руске сакралне уметности на српску. У поглављу које се односи на XIX век истакнута је личност митрополита Михаила и деловање словенофила на трансфер руске сакралне уметности.

Од посебног значаја за употпуњавање српско-руских односа и митрополитове улоге, у многим аспектима, као и трансфера руске уметности представљају обимни томови публиковане архивске грађе. Од значаја за истраживање докторске дисертације су други том *Москва – Србија Београд – Русија: Друштвене и политичке везе 1804–1878, документа и материјали = Москва – Србија Белград – Русија: Друштвене и политичке везе 1804–1878 гг. Сборник докумената и материјала*, том 2 и трећи том *Москва – Србија Београд – Русија: Друштвене и политичке везе 1878–1917, документа и материјали = Москва – Србија Белград – Русија: Друштвене и политичке везе 1878–1917 гг. Сборник докумената и материјала*, том 3.⁴⁴ Грађу из руских и српских архива су приредили Мирослав Јовановић, Екатерина Иванова, Јудмила Кузмичева и Алексеј Тимофејев.

⁴¹ С. Терзић, „Руски словенофили и српско питање (1856–1878): Српско-руски односи од почетка 18. до краја 20. века“, у: *Зборник радова међународног научног скупа (Београд 23–25. септембар 2010)*, ур. М. Војводић, Београд, 2011, 95–107.

⁴² М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21 век (историја односа)*, Београд, 2012.

⁴³ *Москва – Србија, Београд – Русија: Друштвене и политичке везе 1804–1878, документа и материјали*, т. 2 = *Москва – Србија Белград – Русија: Друштвене и политичке везе 1804–1878 гг. Сборник докумената и материјала*, том 2, приредили М. Јовановић, Е. Иванова, Ј. Кузмичева и А. Тимофејев, Београд–Москва, 2011.

⁴⁴ *Москва – Србија Београд – Русија: Друштвене и политичке везе 1804–1878, документа и материјали*, т. 2 = *Москва – Србија Белград – Русија: Друштвене и политичке везе 1878–1917 гг. Сборник докумената и материјала*, том 3, приредили М. Јовановић, Е. Иванова, Ј. Кузмичева и А. Тимофејев, Београд – Москва, 2012.

Важно полазиште за истраживање деловања митрополита Михаила на трансфер руске сакралне уметности представља и непубликована архивска грађа, која се налази у Државном архиву Србије, у фондовима Министарства просвете, односно у црквеном и просветном одељењу овог министарства, Митрополије београдске, Министарства иностраних дела, као и део личне архиве митрополита Михаила, похрањене у фонду Поклони и откупи. Један део митрополитове личне заоставштине чува се у Архиву Српске православне цркве, у фонду Митрополит Михаил (Милоје Јовановић).

*

Предмет теме докторске дисертације *Митрополит Михаил Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859–1898)* представља истраживање улоге митрополита Михаила Јовановића у обликовању српске црквене уметности кроз утицај руске сакралне културе. Визуелна култура је посматрана кроз теолошке и идеолошке контексте, који су допринели митрополитовом деловању на уобличавање и токове у српској црквеној уметности. У раду се истражује улога митрополита Михаила у школовању питомаца у Русији, како младих богослова, тако и сликара. Такође и митрополитова ктиторска и приложничка делатност, које јасно сведоче о његовом уметничком укусу и напорима у усмеравању токова црквене уметности у Србији током друге половине XIX века.

Циљ истраживања ове докторске дисертације је расветљавање трансфера руске сакралне уметности на српску црквену уметност у периоду од 1859. до 1898. године и вишезначне улоге митрополита Михаила Јовановића у том процесу. Истраживање ће редефинисати досадашње вредносне категорије у историјскоуметничким истраживањима српске уметности новог века и донети нови увид у међусобне односе српске и руске верске културе и уметности, представљањем до сада непознатих података, примера богослужбених предмета и иконописа српских уметника школованих у Русији.

Задати предмет истраживања захтева приступ којим би се избегла методолошка ограничења и питање митрополитове улоге у трансферу руске сакралне уметности сагледало из различитих перспектива. Из тих разлога је истраживање засновано на традицији савремених културноисторијских и историјскоуметничких истраживања визуелне културе.⁴⁵ Визуелном културом је омогућено шире поље истраживања, које укључује и занемарене области историје уметности и разноврстан материјал.⁴⁶

Контекстуално истраживање уметности је један од методолошких приступа,⁴⁷ помоћу којег је сагледана улога митрополита Михаила кроз системске оквире настанка, развоја и деловања црквене ликовне праксе у Кнежевини/Краљевини Србији. У истраживањима се пошло од различитих методолошких становишта друштвене и политичке историје уметности, која су заснована на различитим односима државе, политике, уметности и религије.⁴⁸

⁴⁵ W. J. T. Mitchell, *Showing Seeing: A Critique of Visual Culture*, Art History, Aesthetics, Visual Studies, ed. by M. A. Holly K. Moxey, Sterling and Francine Clark Art Institute, 2002; W. J. T. Mitchell, *What Do*

Pictures Want, University of Chicago Press, 2005; Н. Макуљевић, „The 'zograph' model of Orthodox painting in Southeast Europe 1830–1870“, *Balkanica XXXIV*, Belgrade, 2004, 385–405; Исти, „Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878“, у: *Лесковачки зборик XXXVII*, Лесковац, 1997, 35–58; Исти, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*; Исти, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији (1830–1882)*.

⁴⁶ M. Rampley, *Visual Culture and the Meanings of Culture, Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press, 2005.

⁴⁷ M. Bal, N. Bryson, *Semiotics and Art History: A Discussion of Context and Senders*, D. Preziosi (ed.), *The Art of Art History: A Critical Anthology*, Oxford University Press, Oxford, 1991, 243–255; *Art History and Visual studies in Europe. Transnational discourses and national frameworks*, ed. Rampley M., Lenain T., Locher H., Pinotti A., Schoell-Glass Ch., Zijalmans K., Leiden-Boston, 2012. Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 7–8.

⁴⁸ N. Makuljević, „Država, društvo i vizuelna kultura: poznoosmanska arhitektura u Srbiji, Makedoniji i Bosni i Hercegovini (State, society and visual culture: late Ottoman architecture in Serbia, Macedonia and Bosnia and Herzegovina)“, у: *Centre and peripheries in Ottoman architecture: Rediscovering a Balcan Heritage*, Sarajevo, 2011, 118–121; Н. Макуљевић, „Плурализам приватности: културни модели и приватни живот код Срба у XIX веку“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом*

Српско-руске уметничке везе – контексти

Српско-руски односи се могу пратити кроз различите политичке, културне, просветне, духовне и друштвене везе. Током средњег века контакти између две земље били су спорадични, да би се од краја XV века успоставили односи који су временом били све интензивнији. Од краја XV века у Русију одлазе многобројна посланства српских храмова по помоћ у виду новца, богослужбених предмета и икона.⁴⁹ Манастири Папраћа, Хиландар и Милешева успоставили су везе са Русијом током XVI века, а манастир Студеница у XVII веку.⁵⁰ Бројни су примери одласка посланстава српских манастира по помоћ у Русију, из које су поред финансијске потпоре доносили бројне богослужбене предмете и иконе. Српско-руски односи су интензивирани крајем XVII века. У овом периоду је Русија као моћна православна царевина представљала заштитника православних хришћана на Балканом полуострву. Тај статус је имала и касније, током XVIII и XIX века.⁵¹ Руски цареви су даровали српске храмове богослужбеним предметима и иконама, чиме су исказивали своју политичку моћ. Цар Петар Велики је 1867. године поклонио манастиру Раковица четири иконе, које је из Русије донео монах Григорије. Поред икона, делегација из манастира

веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, прир. Н. Макуљевић, А. Столић, Београд, 2006, 38–45. А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*.

⁴⁹ М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21 век (историја односа)*, 54–58. О српско-руским уметничким везама током средњег века видети: С. Радојчић: „Везе између српске и руске уметности у средњем веку“, у: *Зборник Филозофског факултета*, књ. 1, Београд (1948), 241–258.

⁵⁰ С. Петковић, „Манастир Студеница и Русија у XVII и XVIII веку“, у: *Осам векова Студенице: зборник радова*, Београд, 1986, 231.

⁵¹ Н. Макуљевић, „Piety, Ideology, and Orthodoxy: Russian Icons in Serbian Church Culture (17th-19th centuries)“, у: *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th early 20th centuries)*, ed. Y. Boycheva, La pomme d'or Seyssel, 137.

која је отишла по помоћ у Русију добила је од цара и повељу. Она је омогућавала да три до четири монаха из братства одлазе у Русију по помоћ на сваких седам година.⁵²

Успостављене српско-руске везе су учвршћене у XVIII веку, те је руско-украјински утицај био од велике важности за формирање српског барока на простору Карловачке митрополије, која је била носилац политичког и верског програма Срба на територији Хабзбуршке монархије. Посредством руске богослужбене литературе прихваћене су нове доктринарне идеје, које су чиниле основу барокне иконографије.⁵³ Поред тога, средином XVIII века на простор Карловачке митрополије долазе уметници Јов Василијевич, Василије Романович и Стефан Тенецки, који су се школовали у иконописној школи Кијевско-печерке лавре. Под њиховим окриљем формирана је млађа генерација српских уметника, који прихватају иконографска решења украјинских сликара. Њима припадају Василије Остојић, Теодор Крачун, Димитрије Бачевић, Теодор Стефановић Гологлавац и Амвросије Јанковић.⁵⁴ Њихов утицај је од велике важности за развој српског барокног сликарства. Поред уметника, током XVIII века велики број српских богослова из Хабзбуршке монархије се школовало у руским богословским школама. Разлози за то свакако леже у томе што је Хабзбуршка монархија насилно наметала унију Српској цркви на простору Карловачке митрополије.⁵⁵

Крајем XVIII века је једно раздобље у погледу српско-руских уметничких веза било завршено. Током XIX века је настављено са одласцима српских представника у Русију и школовања српских ђака на руским академијама, али и спорадичних веза српских уметника са представницима руске владарске

⁵² Видети: С. Ракић, „Великореметске иконе из 1867. године и њихови аутори“, у: *Зборник Матице српске*, бр. 22, Нови Сад (1986), 127–146. И. Женарју Рајовић, „Products of Russian Visual Culture in the Treasury of Rakovica Monastery in Belgrade (17th – 20th centuries)“, у: *Museikon: a journal od religious art and culture* *Museikon: revue d'art et de culture religieuse* 6, Alba Lulia, 2022, 148–151.

⁵³ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад, 1996, 440–441.

⁵⁴ Исто, 82–83.

⁵⁵ П. Пузовић, *Руски путеви српског богословља*, 51.

породице.⁵⁶ Један од таквих примера је осликавање иконостаса капеле у Ирми које је извео Павел Ђурковић, који је постао придворни сликар кнегиње Александре Павловне, сестре руског цара.⁵⁷

Српско-руске везе су посебно биле присутне током српских устанака (1804. и 1815. године) против Османске империје. Тада се као заштитник српског устанка истакао цар Александар I.⁵⁸ Током Првог српског устанка 1804. године српске устаничке власти су упутиле проту Матеју Ненадовића да предводи дипломатску депутацију у Русију.⁵⁹ Матија Ненадовић је у Русији од цара Александра I добио на поклон велико оковано Јеванђеље, штампано 1796. године и ручни крст. На овом крсту су се заклињали чланови Правитељствујушчег совјета, коме је председавао прота Матеја Ненадовић. Из Русије је донео и мало оковано јеванђеље које је добио од В. Карамзина, које такође потиче с краја XVIII века.⁶⁰

Епископ Мелентије Никшић је по Карађорђевог налогу такође отишао у Русију 1811. године. Тамо је на основу жаловане грамате добио материјалну помоћ за манастир Студеницу. Епископ је донео два комплета црквених књига намењена манастирима Жичи и Студеници. Цар Александар I је такође даровао Студеницу златним крстом и јеванђељем, штампаним у кијевској синодалној типографији, са богато украшеним корицама.⁶¹ Његово даровање богослужбених предмета представљало је материјално сведочанство о подршци Србима и носило је снажно политичко значење.⁶² По узору на свог претходника и цар Александар II се истакао као заштитник, те је епископу Јоаникију Нешковићу поклонили панагију, 1862. године.⁶³ У ризници манастира Жиче, али и бројних

⁵⁶ М. Јовановић, „Српска ликовна уметност и Русија“, 120.

⁵⁷ Исто, 120.

⁵⁸ Н. Макуљевић, „Piety, Ideology, and Orthodoxy: Russian Icons in Serbian Church Culture“, 141.

⁵⁹ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 18.

⁶⁰ Б. Вујовић, „Бранковина као културно-историјски комплекс“, у: *Прота Матија Ненадовић и његово доба*, Београд, 1985, 222–223.

⁶¹ Видети: М. Шакопа, *Студеничка ризница*, Нови Сад – Студеница, 2015, 84.

⁶² Н. Макуљевић, „Piety, Ideology, and Orthodoxy: Russian Icons in Serbian Church Culture“, 141.

⁶³ А. Костић, *Од руина до крунбене цркве: манастир Жича у 19. веку*, Београд, 2022, 95.

других храмова у Кнежевини/Краљевини Србији налазе се бројне руске иконе и богослужбени предмети, који представљају сведочанство о Русији као снажној царевини.⁶⁴

Поред црквених веза између Србије и Русије, уметничке везе између ове две земље су биле присутне и кроз институционални оквир сарадње. Према одлуци „попечитеља правосудија“ Лазара Арсенијевића 1853. године набављени су крстови и јеванђеља за суднице у Кнежевини⁶⁵, који су увожени два пута, услед тога што су били већих димензија. Из тог разлога су продати српским храмовима, док су из Русије поново поручени, мањих димензија.⁶⁶

Важно је истаћи да је у погледу српско-руских уметничких веза током XIX века велику улогу имала Српска православна црква и њени поглавари. Настављено је са школовањем богословског кадра, те су се током века српски питомци школовали на духовним академијама у Москви, Кијеву, Казању и Петрограду.⁶⁷ Основана је Богословија у Београду 1836. године, а по предлогу Симе Милутиновића Сарајлије била су ангажована и два руска професора, Василије Вердиш и Смитрије Рудински.⁶⁸ Поред тога што је основао богословску академију, митрополит Петар Јовановић је послао групу питомаца да наставе школовање на Кијевској академији. Поред Милоја Јовановића, касније митрополита Михаила, овој групи припадају Гаврило Милићевић, Сава Сретеновић, Димитрије Нешић, Милосав Протић и Василије Николајевић.⁶⁹ Српска јерархија је током школовања у Русији усвојила став према градитељству и сликарству, те је прихватила руски модел иконописа, који је настојала да пренесе на српску црквену уметност.⁷⁰

⁶⁴ Исто, 98–99.

⁶⁵ М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21. век (историја односа)*, 126.

⁶⁶ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 798–799.

⁶⁷ М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21. век (историја односа)*, 124.

⁶⁸ Исто, 123.

⁶⁹ Љ. Дурковић Јакшић, „Први српски питомци у Русији (пре 100 година)“, *Гласник службеног листа Српске православне цркве*, бр. 3, Београд, 1945, 2.

⁷⁰ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 254.

У погледу српско-руских односа, кроз различите аспекте, попут уметничких, духовних и политичких, једну од најзначајнијих личности представља митрополит Михаило Јовановић, чије деловање је обележило другу половину XIX века. Његово школовање и боравак извесно време у Руској царевини након завршетка богословске академије определили су га за трансфер руског модела у уређењу Српске православне цркве. У Русији је остварио контакте са истакнутим црквеним, културним и друштвенополитичким посленицима.⁷¹ Током читавог периода проведеног на митрополитском трону од 1859. до 1881. и од 1889. до 1898. године настојао је да ојача српско-руске везе, готово у свим сегментима.

Митрополит је отворено заговарао руски правац у српској спољној политици, а истакао се као велики национални радник и борац за српско национално питање.⁷² Помагао је ослободилачки покрет Срба у Турској кроз тражење помоћи од Руске царевине и обезбеђивање богослужбених предмета, књига, као и материјалне помоћи за поправке храмова на простору Старе Србије.⁷³

Поред активног политичког деловања, митрополит је радио на прихватању руског модела уређења цркве. Идеал православне иконографије и стила митрополит је налазио у руској сакралној уметности. Руско црквено сликарство је упознао током школовања, каснијих посета и боравка за време емиграције у Русији.⁷⁴ Његово деловање се може сагледати кроз више аспеката. Преводио је руска богословска дела на српски језик, упућивао српске питомце на школовање у Русију, првенствено богослове и иконописце. У периоду од 1869. до 1879. године осамнаесторица српских богослова се школовала на Кијевској

⁷¹ П. Милосављевић, „Неки фрагменти из политичке делатности митрополита Михаила у Русији“, у: *Живот и дело митрополита Михаила*, 168.

⁷² Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање*, 255.

⁷³ В. Стојанчевић, „Улога митрополита Михаила у помагању ослободилачког покрета Срба у Турској“, у: *Живот и дело митрополита Михаила*, 94–98.

⁷⁴ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 56.

духовној академији, а од тог броја су њих осморица приступила академији по митрополитовој препоруци.⁷⁵

Митрополит је 1869. године упутио тројицу питомаца у Тројице-Сергијеву иконописну школу. На школовање су послати Михаило Борисављевић, Благоје Кулић и Живко Југовић.⁷⁶ Иако је од поменуте тројице само Живко Југовић остварио плодотворну делатност у Србији, њихово школовање представља сарадњу између Српске и Руске цркве, која је утицала на то да се и други питомци пошаљу на школовање.

Осим митрополита, српске уметнике који су се школовали у Русији подржавали су и словенофили са својим организацијама. Њима је митрополит упућивао молбе у вези с материјалном помоћи иконописцима. Словенофилски покрет је, ширећи руски утицај преко митрополита Михаила, упућивао богослужбене књиге, предмете, плаштанице, антиминос и иконе за српске храмове. Осим у Кнежевини/Краљевини Србије, руски богослужбени предмети су присутни и на територији Старе Србије, Босне и Херцеговине и Македоније. Преко истакнутог словенофила Нила Попова митрополит је договорио да сви прилози намењени за српске храмове који су под турском влашћу пристижу у Београд, одакле ће се даље транспортовати.⁷⁷

Словенофилски покрет, организован у оквиру више добротворних друштава, заједно са митрополитом Михаилом имао је значајну улогу у учвршћивању српско-руских уметничких веза. Један од важних догађаја у успостављању односа међу земљама је свакако свесловенска изложба отворена у Москви 1867. године. Иницијатива за отварање изложбе је потекла од Царског друштва заљубљеника у природне науке, антропологију и етнографију при Императорском московском универзитету. Захваљујући словенофилу Нилу Попову, позвани су да учествују сви представници словенских народа.⁷⁸ Поред једног од циљева изложбе – учвршћивање српско-руских односа, изложба је

⁷⁵ П. Пузовић, „Срби на Кијевској духовној академији“, 350.

⁷⁶ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, 264.

⁷⁷ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет*, 291.

⁷⁸ М. Вукотич-Лазар, А. В. Јович, *нав. дело*, 200.

подстакла наставак систематског истраживања српске средњовековне уметности. Изложби је присуствовао и један од првих руских истраживача српских крајева, Александар Гиљфердинг.⁷⁹

Један од важних аспеката институционалне сарадње између земаља, који је утицао и на српско-руске уметничке везе, представља оснивање Подворја Српске цркве у Москви. Иницијатива је такође потекла од митрополита Михаила и словенофила. Отварање Подворја је договорено током митрополитовог боравка у Русији 1869. године. Храм посвећен Светим бесребреницима Киру и Јовану постао је најзначајнији центар прикупљања прилога у виду новца и богослужбених предмета не само за храмове у Србији већ и за друге храмове на Балканском полуострву. У њему су многи Московљани остављали прилоге намењене српским храмовима.⁸⁰ Након отварања Српског подворја 1874. године митрополит је захвалио словенофилском покрету и поздравио напоре руске црквене јерархије, владе и грађана, који су допринели да се отвори Подворје, које ће додатно приближити Кнежевину са Русијом.⁸¹

Убрзо по избијању српско-турског рата 1876. године у Српском подворју су почели да се сакупљају прилози за пострадале у рату.⁸² Почетком рата је руски цар упутио и добровољну јединицу. Словенофилски покрет је преко митрополита послао три мобилне цркве за потребе војске, које су биле опремљене свим неопходним предметима за обављање богослужења. Приликом освећења војничке Цркве Светог Александра Невског, митрополит Михаило је захвалио свим руским приложницима, као и руској царици Марији, која је послала лекаре да лече рањенике.⁸³ Упућивањем руске добровољне јединице и покретних шаторских храмова руска царска породица се истакла као заштитник православног народа који се налази под османском влашћу. Касније подизање

⁷⁹ М. Јовановић, „Српска ликовна уметност и Русија“, 122.

⁸⁰ В. Ф. Козлов, „Сербское подворье в Москве“, *Московский журнал* 5, Москва, 1999, 53–57.

⁸¹ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет*, 405.

⁸² Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 20.

⁸³ Исто, 27.

цркве посвећене Светом Александру Невском на Дорћолу сведочи о великом утицају руске сакралне уметности.

За разлику од претходних векова, током XIX века су у великој мери смањени одласци српских братстава по помоћ у Русију. Разлози за то су многобројни. Наиме, томе је допринело стицање аутономије и независности Кнежевине од Османске империје. Осим тога, помоћ српским манастирима је институционализована. Сваки српски манастир који је добијао материјалну помоћ од руске владе морао се прво обратити руском Светом синоду.⁸⁴ Митрополит је често представљао посредника између српских манастира и Русије. Обраћао се представницима Руске цркве како би издејствовао помоћ за манастире.

Важан топос за разумевање српско-руских веза представља и манастир Дечани, чија ризница је употпуњена руским богослужбеним предметима током управе руског братства.⁸⁵ Наиме, на самом крају XIX века појавила се идеја да управу над манастиром Дечани преузму руски монаси келије Светог Јована Златоустог са Свете Горе. Томе је претходило званично признавање њихове келије, што је у великој мери била заслуга митрополита Михаила, који је представљао посредника у руском Светом синоду. Циљ братства је било добијање статуса скита, како би могли да делују без надзора манастира Хиландара.⁸⁶ Након што се митрополит вратио из емиграције, обратио се руским монасима и управнику келије Светог Јована Златоустог, јеромонаху Кирилу Абрамову. Митрополит је руским монасима изнео предлог о помоћи српским калуђерима, односно о томе да руско братство подели своје духовно искуство са српским монасима.⁸⁷ Братство Светог Јована Златоустог је уживало велику митрополитову подршку, а након његове смрти су остали без ње међу високом црквеном јерархијом у Краљевини.⁸⁸ Управа је поверена руском братству, пет

⁸⁴ М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21. век (историја односа)*, 121–122.

⁸⁵ М. Шакога, *Дечанска ризница*, 79.

⁸⁶ Д. Т. Батаковић, *Дечанско питање*, 76.

⁸⁷ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 3, 53.

⁸⁸ Д. Т. Батаковић, *нав. дело*, 77.

година након митрополитове смрти 1903. године. То је почетком XX века отворило српско-руски спор око управе манастира.⁸⁹

Посебно је манастир Дечани био у лошем положају почетком Босанско-херцеговачког устанка. Поред тога што калуђери нису смели да прикупљају прилоге, манастир је био у великим дуговима.⁹⁰ Идеја да Дечански манастир буде под управу руских монаха потекла је услед тешког општег стања манастира, као и сталних напада Албанаца на српско становништво. Током Првог светског рата руско братство је протерано из манастира, а током своје управе употпунили су ризницу и библиотеку руским богослужбеним предметима и књигама.⁹¹ Руске монашке заједнице су знатно допринеле руском утицају на српску црквену уметност. Један од примера је веће поштовање чудотворних икона које потичу са Свете Горе у српском народу на простору југоисточне Србије.⁹²

Као особа која је уживала велики углед у Русији, што се закључује на основу митрополитове кореспонденције са руском црквеном јерархијом, царском породицом, словенофилским покретом, као и чланством у многобројним руским институцијама, митрополит Михаило је утицао на учвршћивање српско-руских веза током читаве друге половине XIX века. Након митрополитове смрти 1898. године у *Московским вједомостима* је објављен чланак у коме се истиче митрополит Михаило као „једини човек од кога је српски народ очекивао свој спас јер је он једини могао да помири Србију са њеном покровитељицом Русијом, да убеди руску владу, да је српски народ искрено одан рускоме Цару, и да само од њега очекује помоћ“.⁹³

⁸⁹ Исто, 94.

⁹⁰ В. Бован, *Јастребов у Призрену (културно-просветне прилике у Призрену и рад руског конзулата И. С. Јастребова у другој половини деветнаестог века)*, Приштина, 1983, 154.

⁹¹ М. Шакога, *нав. дело*, 79.

⁹² Т. Зебић, *Визуелни идентитет Пирота у XIX веку* (необјављена докторска дисертација), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2020, 133.

⁹³ Ђ. Слијепчевић, *Михаило: архиепископ београдски и митрополит Србије*, 610.

МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО ЈОВАНОВИЋ И РУСКА САКРАЛНА УМЕТНОСТ

Митрополит Михаило Јовановић

Митрополит Михаило Јовановић (световно Милоје) представља једну од значајних личности друге половине XIX века, која је својим деловањем битно утицала на уобличавање црквене уметности Кнежевине/Краљевине Србије. Рођен је у Алексиначкој Бањи односно Сокобањи 1826. године, где је и завршио основну школу.⁹⁴ Као питомац епископа Доситеја Новаковића први разред гимназије похађао је у Зајечару, а потом је гимназију завршио у Неготину.⁹⁵ Школовање је наставио на Духовној семинарији у Београду, а затим је, као питомац митрополита Петра Јовановића, 1846. године приступио у Кијевску семинарију, коју је завршио након три године.⁹⁶ Молбу митрополита Петра за школовање српских богослова одобрио је руски цар Николај I Павлович.

⁹⁴ О биографским подацима митрополита Михаила видети: И. Палъмовъ, *Памяти высокопреосвященнаго Михаила Архиепископа Бѣлградскаго и Митрополита Сербскаго*, С. Петербург, 1898; Т. Титов, *Михаилъ Митрополитъ Сербскій (1826-1898)*, Кијев, 1898; *Знаменити Срби XIX века*, год. III, ур. А. Гавриловић, Загреб, 1904; *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. II, Загреб, 1926; С. М. Димитријевић, *Михаило Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар југословенства*, Београд, 1933; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, од почетка 19. века до краја Другог светског рата*, књ. 2, Минхен, 1966; Ђ. Слијепчевић, *Михаило: архиепископ београдски и митрополит Србије*, 13; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац, 1996; *Српски биографски речник*, бр. 4, Нови Сад, 2009.

⁹⁵ С. М. Димитријевић, *нав. дело*, 9.

⁹⁶ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 355.

Митрополит Петар је био у контакту и са кијевским митрополитом Филаретом, коме је захвалио за пријем српских богослова. Милоја и остале питомце је у Русију одвео Сима Милутиновић Сарајлија, а путовали су Дунавом до Одесе, а потом до Кијева.⁹⁷ Путовање до Кијева је описао и питомац Милоје у кратким цртама. Питомци су најпре посетили варош која се налази на уласку у земљу, где су посетили цркву посвећену Благовештењу, а потом су отишли до Одесе. Обишли су и Белу Цркву, град који се налазио на путу за Кијев.⁹⁸ Након семинарије, Милоје је богословско школовање започео на Кијевској духовној академији, коју је завршио 1853. године. Одмах по завршетку школовања ректор Духовне академије, архимандрит казански Антоније замонашио га је у Цркви Светог Теодосија, која се налази у оквиру Кијевско-печерске лавре. Монашко име Михаило је узео по имену првог кијевског светитеља, чије мошти се налазе у Саборној цркви у Кијеву. За јеромонаха га је исте године рукоположио кијевско-галицијски митрополит Филарет Амфитеатров.⁹⁹

Након повратка са школовања јеромонах Михаило је постављен за професора Београдске богословије, на којој је предавао предмете Догматику и Омилитику. Саставио је уџбенике за потребе Београдске богословије. Први је *Црквено богословље или црквенословје за ученике виши разреда*¹⁰⁰ (1860), који је превео са руског и саставио по узору на предавања која је слушао на Кијевској духовној академији. Као рукописни предлошци су му послужили текстови из *Еклезијастике* односно *Литургије*, *Црквенословља*, као и приручник за *Практично богословље*, који су коришћени на предмету Практично богословље на Кијевској академији. У раду је користио и дело епископа Венијамина из Нижњег Новгорода, под називом *Новая скрижаль, или обџнение о цркви, о литургии и о всех службах и утварях церковных*.¹⁰¹ Књига *Новая скрижаль*¹⁰²

⁹⁷ Љ. Дурковић Јакшић, *нав. дело*, 1–2.

⁹⁸ Државни архив Србије (= ДАС), Поклони и откупи (= ПО), кутија (= к.) 1, број (= бр.) б.

⁹⁹ Ђ. Слијепчевић, *Михаило: архиепископ српски и митрополит Србије*, 26.

¹⁰⁰ М. Јовановић, *Црквено богословије или црквесловије за ученике виши разреда*, Београд, 1860.

¹⁰¹ Н. Лукић, *нав. дело*, 138–139.

¹⁰² Вениамин, архиеп. Нижегород. и Арзамас, *Новая скрижаль, или обџнение о цркви, о литургии и о всех службах и утварях церковных*, Санкт Петербург, 1857.

први пут је објављења 1803. године. Касније је настављено са њеним изменама и допунама, а 1858. године је допуњена илустрацијама.¹⁰³ Важно је истаћи да је руска литургија почела да се развија у другој половини XIX века. Велики број научника је у том периоду оставио значајна дела.¹⁰⁴ У складу са тим настаје уџбеник *Црквено богословље*, које представља прво дело српске литургије.¹⁰⁵ Поред тога што је установио предмет Омилитику на Београдској богословији, по узору на Кијевску академију, јеромонах Михаило је за њега саставио и уџбеник. У *Омилитици или науци о црквеној словесности*¹⁰⁶ (1861) превео је текстове руског богослова Јакова Козмича Амфитеатрова.¹⁰⁷ Дело које се у оригиналну назива *Чтения о церковной словесности или голиметика*¹⁰⁸ имало је великог утицаја у словенским земљама. У проповедништву Јакова Амфитеатрова емоционално је било наглашено, а са тим је било у складу и религиозно сликарство.¹⁰⁹

Јеромонах Михаило је 1854. године рукоположен за архимандрита манастира Студенице, а након месец дана и за епископа у Шапцу.¹¹⁰ На место митрополита је постављен 1859. године, уместо свог претходника, митрополита Петра Јовановића, који је након доласка кнеза Милоша Обреновића поднео оставку.¹¹¹

На челу Српске цркве митрополит Михаило се налазио све до 1881. године. Потом је време провео у емиграцији, до 1889. године, након чега је управљао црквом у Краљевини Србији до своје смрти 1898. године.¹¹² Како је

¹⁰³ С. Продић, *Симболизам у тумачењу Литургије код руских богослова*, Шибеник, 2010, 11.

¹⁰⁴ Исто, 23.

¹⁰⁵ Н. Лукић, *нав. дело*, 145.

¹⁰⁶ М. Јовановић, *Омилитика или наука о црквеној словесности*, Београд, 1861.

¹⁰⁷ И. Живковић, *нав. дело*, 163.

¹⁰⁸ Ј. Амфитеатров, *Чтения о Церковной Словесности или Гомилетика*, Кијев, 1846.

¹⁰⁹ М. Тимотијевић, *Религиозно сликарство као историјска истина*, 382.

¹¹⁰ *Српски биографски речник*, 4, Нови Сад, 2009, 577.

¹¹¹ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ српски*, 32–33.

¹¹² С. Вуковић, *Српски јерарси: од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац, 1996, 328–330.

био русофилски и словенофилски орјентисан, митрополит Михаило је напустио свој положај услед сукоба са краљем Миланом Обреновићем, који је политички био окренут према Аустроугарској. Као повод за митрополитово смењивање је послужио Закон о црквеним таксама.¹¹³ Овај закон је донет без сагласности митрополита и црквених власти и подразумевао је плаћање за добијање чинова монаха, игумана, митрополита, архијереја и осталих представника црквене јерархије, као и за различите благослове и дозволе, против чега је био митрополит Михаило.¹¹⁴

Уместо митрополита Михаила, на митрополитско место постављен је архимандрит Теодосије Мраовић. Архијереји који су одбили да прихвате нови закон напустили су своје положаје. На њихово место су постављени архимандрит Самуило за епископа шабачког, Корнелије за епископа ужичког, док је управљање Нишком епархијом било препуштено епископу Нестору, кога је 1884. године заменио епископ Димитрије.¹¹⁵ Уклањање митрополита Михаила је било политичке природе и тицало се ривалитета Аустрије и Русије у Кнежевини.¹¹⁶

Убрзо након абдикације краља Милана и доласка Александра Обреновића на престо, уместо кога је владало Треће намесништво, митрополит Михаило је могао да се врати у земљу.¹¹⁷ Након повратка у Краљевину мало је недостајало за стварање нових сукоба између митрополита и државних власти. Наиме, митрополит је донео решење о незаконитости поништења брака између краља Милана и краљице Наталије. Међутим, по налогу руског посланика Персијанија

¹¹³ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889*, 72.

¹¹⁴ У. Рајчевић, „Због чега је и како митрополит Михаило удаљен са трона Српске цркве“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, 6, 7–68.

¹¹⁵ С. Вуковић, „Стварање нове више јерархије после насилног уклањања митрополита српског Михаила“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, ур. Д. Стефановић, 2–14.

¹¹⁶ С. Рајић, „Више од два века српско-руских дипломатских односа“, у: *Српске студије*, бр. 9, Београд, 2018, 25.

¹¹⁷ Иста, „Држава и црква у Краљевини Србији за време последњег Обреновића“, у: *Зборник радова 1700. година Миланског едикта*, ур. Д. Николић, А. Ђорђевић, М. Тодоровић, Ниш, 2013, 783.

митрополит се повукао, а Архијерејски сабор је донео одлуку „да се неће упуштати у расправу свршеног чина“.¹¹⁸

Идеја да пренесе руски модел уређења цркве у Кнежевину Србију појавила се још током митрополитовог школовања и боравка у Русији. Приликом школовања у Кијевско-печерској лаври размишљао је о уређењу Српске цркве и о томе шта је потребно преуредити у њеном функционисању након повратка у земљу. У свом дневнику митрополит је записао: „Не заборављај никада ни једног тренутка зашто си оставио своје отачаство и дошао овде. Знај да ниси овде да уживаш, него да се дању и ноћу трудиш, да што више прибавиш знања и науке, што је твојој домовини од преке потребе. Памти, да у домовини још има Турака, који сметају полету и развићу, да Швабе задржавају сваки напредак.“¹¹⁹ Поред тога, записао је да би требало појачати црквену дисциплину у Кнежевини Србији и подстаћи митрополита Петра Јовановића да објави своје проповеди и напише историју Српске цркве.¹²⁰ Ово битно указује на начин размишљања и формирања митрополита Михаила у Русији. Заправо, дисертација којом је митрополит 1854. године завршио Кијевску духовну академију била је управо о српској црквеној историји под називом *Очерк истории первого периода Сербской Церкви. От появления между сербами христианства до св. Саввы архиепископа сербского (до 1222 г. от Рождества Христова)*.¹²¹ У њој се бавио различитим питањима српске историје, попут појаве хришћанства код Срба и положаја српске јерархије. У раду истиче и то да нема потребних података како би саставио целу историју Српске цркве, те из тог разлога обухвата само најранији период српске црквене историје.¹²² Током школовања у Русији митрополит је записао да је потребно да „начини сав круг богословских наука, најпре опште веденије, потом догматику, практику [...] к, овоме ме привела идеја начинити ручну књигу, из

¹¹⁸ Иста, „Краљица Наталија и Русија – од развода до проверавања“, у: *Српске студије = Serbian Studies*, књ. 4, Београд, 2013, 241.

¹¹⁹ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књ. 2, 356.

¹²⁰ Исти, *Михаило, архиепископ српски*, 22.

¹²¹ П. Пузовић, *Руски путеви српског богословља*, 126.

¹²² М. Јовановић, „Поглед на историју српске цркве првог периода“, у: *Беседе и други књижевни радови митрополита Михаила*, књ. I, Београд, 1893, 194–242.

које би прво наш народ могао познати веру хришћанску“.¹²³ Да је успео у својој намери говори и то да се истакао као аутор бројних проповеди и богословских дела, од којих су многа преведена са руског језика, што указује на митрополитово настојање да потпуно пренесе руски модел школовања српских богослова.

Након завршетка Кијевске академије и добијеног степена „магистра са златним крстом“, митрополит Петар Јовановић је саветовао Михаилу да остане још пар месеци у Русији, како би што боље схватио начин на који је Руска црква уређена. У писму од 30. јуна 1853. године митрополит Петар је јеромонаху Михаилу написао да би требало да посети Москву и Петроград и да у њима остане неко време. Посебно наглашавајући да „посмотри у њима нарочито оно што се тиче његовог опредељења, богослужења, благочиња монашког, реда по семинарији и других училишта“.¹²⁴ Након Москве и Петрограда, где је боравио четири месеца, јеромонах Михаилу је отишао на север Русије. Неко време је провео у Оптинској пустињи у заједници са руским братством. Затим је, преко Петербурга, отишао за Кијев, у коме се задржао извесно време, након чега се вратио у Кнежевину Србију 1854. године.¹²⁵ Оптинска пустиња представља један од важнијих руских духовних центара, који се налази у Калушкој области. Главни храм Оптинске пустиње представља Саборна Црква Богородичиног Ваведења, чија изградња је започета 1869. године и црква посвећена икони Богородице Казанске, која је изграђена 1811. године. Током друге половине XIX века радило се на изградњи других цркава у Оптињској пустињи.¹²⁶

Митрополитово школовање у Кијевско-печерској лаври и боравак у Русији након школовања битно су одредили његов каснији рад и деловање. Током школовања митрополита на Кијевској духовној академији дошло је до настајања новог богословског усмерења, чији подстицај је подржавао Филарет

¹²³ Н. Лукић, *нав. дело*, 134.

¹²⁴ С. М. Димитријевић, *Михаило, Архиепископ*, 14.

¹²⁵ Т. Титов, *Михаилъ Митрополитъ Сербскій (1826-1898)*, 13.

¹²⁶ Е. В. *Историческое описание Козельской Уптинской пустыни и предтечева скита (Калужской губернии)*, Свято-троицкая сергіева лавра, 1902, 13–40.

Амфитеатров, митрополит кијевско-галицијски (1779–1857). У том периоду црквено-школске реформе на Кијевског академији спроведене су захваљујући цару Николају, чије наредбе је спроводио гроф Пратасов, који је био синодски оберпрокурор.¹²⁷ Митрополит Филарет Амфитеатров је предавао догматичко богословље, а његова улога се огледала у томе да се залаже око изградње, обнављања и унапређења цркава, захтевајући да се цркве брвнаре замене каменим. Поред тога, Филарет се залагао за побољшање материјалног стања свештенства.¹²⁸ Филаретов рад је могао да представља узор митрополиту Михаилу да се након повратка у Кнежевину Србију заузме за уређење и побољшање свештеничког материјалног стања. Митрополит Михаилу је поднео предлог кнезу Милошу Обреновићу за законско регулисање обавезе да манастири добију одређену суму новца на годишњем нивоу и да се оснује фонд за свештеничке удовице и сирочад. Кнез Милош је митрополита упутио на Министарство просвете.¹²⁹ Закон о уређењу свештеничког стања је донет захваљујући напредњачкој јерархији 1882. године, док је фонд за издржавање удовица и деце свештеника донет након митрополитовог повратка из емиграције, 1891. године.¹³⁰

Осим Филарета, професори који су предавали митрополиту Михаилу, попут ректора академије Антонија Амфитеатрова, Јоаникија Рудњева, Филарета Филаретова, Василија Ивановича Трејеровог, затим Алексеја Михаиловича Колосова и Назарија Антоновича Таворовог значајно су утицали на митрополитово богословско формирање.¹³¹ Професор догматике на Кијевској академији, Димитрије Муретов је, такође, значајна личност у погледу

¹²⁷ И. Живковић, „Проповедништво митрополита Михаила“, 164.

¹²⁸ „Филарет (Амфитеатров), митрополит Киевский, святитель“, *Православная библиотека Святых отцов и церковных писателей*, доступно на: https://azbyka.ru/otechnik/Filaret_Amfiteatrov (приступљено 15. 12. 2022)

¹²⁹ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 378.

¹³⁰ Исто, 380.

¹³¹ П. Пузовић, *Руски путеви српског богословља*, 60–61.

митрополитовог формирања. Рад Димитрија Муретова је представљао узор и словенофилском покрету.¹³²

Поред професора руске духовне академије, митрополит Михаило је наставио са преузимањем руског модела уређења по узору на свог претходника митрополита Петра Јовановића. На челу Српске цркве митрополит Петар се налазио у периоду од 1833. до 1859. године.¹³³

Осим митрополитовог школовања у Кијеву и друге касније посете Русији, као и дужи боравак у емиграцији, оставили су значајан утицај на њега, за кога је руско богословско учење и уређење цркве представљало идеал православља. Митрополит је српске богослове упућивао на школовање у Русију, у тамошње духовне центре, који су важили за добре образовне установе, а управо се период друге половине XIX века сматра „златним добом“ руског богословља.¹³⁴ Поред митрополитових препорука, на школовање богослова у Руској царевини утицала је и одлука Светог синода Руске цркве, која је донета 1869. године. Одлука је подразумевала већу помоћ студентима који нису из Русије у погледу пријемног испита, као и других обавеза на Кијевској духовној академији.¹³⁵

Митрополит Михаило је радио на употпуњавању српске богословске литературе, превођењу са руског језика, али са својим редакторским интервенцијама. Аутор је око педесет дела, а нека од најзначајнијих су: *Пастирско поученије православним хришћанима на све недеље и празнике током године* (1860).¹³⁶ Дело је у великој мери састављено по зборнику црквеног учења у Кијеву из 1853. године, „а нека су поученија изнова написана за потребе наше отечествене цркве: но сва су избирана и удешавана за то да се

¹³² И. Живковић, *нав. дело*, 163

¹³³ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији (1830–1882)*, 82.

¹³⁴ П. Пузовић, *Руски путеви српског богословља*, 131.

¹³⁵ П. Пузовић, „Срби на Кијевској духовној академији (1869–1879)“, у: *Српске студије*, књ. 12, Београд, 2012, 351.

¹³⁶ М. Јовановић, *Пастирска поученија православним хришћанима на све недеље и празнике преко године*, Београд, 1860.

наравственост на тврдом темељу православне вере наше узвишује и знање науке Христове распрострањује“.¹³⁷

Митрополит Михаило је радио на христијанизацији народа. Важан сегмент у његовом деловању представљају проповеди, поред подизања цркава и успостављања реда међу свештенством. Узор митрополиту Михаилу, посебно у погледу проповедништва, били су Јован Соколов, епископ смоленски, Радјон Путјанин, који је био свештеник у Петрограду и архиепископ херсонски Инокентије Борисов.¹³⁸

Своје проповеди митрополит је приредио у делима *Црквени Учитељ* (1861)¹³⁹ и *Православни проповедник митрополита српског Михаила* у четири тома, 1866, 1867. и 1871. године.¹⁴⁰ Проповеди се тичу најразличитијих питања једног православног верника. Попут поштовања светог крста, свештеника, анђела, светитеља, моштију, потом о молитви, о храмовима, посту и многим другим питањима. Такође, у својим проповедима митрополит је обрадио и морализаторско-дидактичке поруке верницима кроз истицање догађаја из живота светитеља. У проповедима митрополит објашњава различите богослужбене радње, попут тајне крштења, причешћа, покајања, тока литургије и њеног симболичког значења. Истиче свету тајну која се обавља на литургији као најсветију. Он наводи: „Тајна наше вере је највеће поштовање Бога, коме се ова света служба посвећује. [...] Светом службом једнако се продужава најсветије дело искупљења и спасења нашега, које је Исус Христос на крсту свршио. Јер божанствена служба до песме Херувимске представља и означава вочовечење сина божијег од пресвете Деве Марије и јављања његово свету, када је проповедао људима божанствену науку и научавао их богоданој вери; даље од

¹³⁷ Исто, 3.

¹³⁸ И. Живковић, *нав. дело*, 162–163.

¹³⁹ М. Јовановић, *Црквени учитељ*, Београд, 1861.

¹⁴⁰ Исти, *Православни проповедник митрополита српског Михаила*, књ. I, Београд, 1866; Исти, *Православни проповедник митрополита српског Михаила*, књ. II, Београд, 1866; Исти, *Православни проповедник митрополита српског Михаила*, књ. III, Београд, 1867; Исти, *Православни проповедник митрополита српског Михаила*, књ. IV, Београд, 1871.

херувимске песме па до причеста представља се и означава спаситељно његовог страдања и смрт на крсту.¹⁴¹

Митрополитова објашњења о светој литургији, али и осталим богослужбеним радњама, јасно указују на руски утицај и савремене руске богослове XIX века. Наиме, у овом периоду се Русија суочавала са великим бројем становника који нису били упућени у правилно значење литургије и осталих богослужбених радњи. Верници су посматрали литургију кроз ритуалну димензију. Како би се то спречило, у руским богословским удбеницима се истицало симболичко значење литургије.¹⁴² Са тиме се митрополит сусрео током школовања, услед тога што су током XIX века професори духовних академија радили на бољем квалитету наставе.¹⁴³

Посебно је велику пажњу митрополит Михаило посветио поштовању светих икона. Како је у Кнежевини/Краљевини постојао велики проблем увоза неправославних икона, митрополит напомиње верницима да икона треба да „побуђује да се верници приклањају Богу и његовим светитељима“. Указује на иконе апостола, пророка, мученика и осталих светитеља, како би се верници приликом молитве сетили свега онога што знају из њихових живота и смрти и веровали у њихову помоћ.¹⁴⁴ Моралне поруке верницима и хришћанске догме су биле представљене кроз сцене из црквене и библијске историје, те је митрополит Михаило истицао икону као „нему проповед“.¹⁴⁵ Митрополит је у својим беседама говорио о поштовању светитеља и њихових моштију. Тако истиче да су се подизали храмовима у част светитеља, да се њихове иконе постављају и тиме красе цркве, што представља спољне знаке поштовања, који доводе до унутрашњег духовног поштовања.¹⁴⁶

¹⁴¹ М. Јовановић, *Црквени учитељ*, 46.

¹⁴² С. Продић, *нав. дело*, 24–25.

¹⁴³ Исто, 24.

¹⁴⁴ М. Јовановић, *Православный проповедник митрополита сръбскогъ Михаила*, књ. 2, 224–225.

¹⁴⁵ М. Тимотијевић, *Религиозно сликарство као историјска истина*, 377.

¹⁴⁶ М. Јовановић, *Православный проповедник митрополита сръбскогъ Михаила*, књ. 2, 211.

Аутор је *Ручне свештеничке књиге* (1867),¹⁴⁷ у којој су објашњена правила и свештеничка задужења. Овакав приручник је представљао новину у српској цркви. Поред одредаба васељенских сабора, правила светих отаца и одреднице из Номоканона, митрополит је користио књигу епископа смоленског Партенија и архиепископа могилевског Георгија под називом *О дужностима парохијских свештеника*, као и дело митрополита кијевског Петра Могиле¹⁴⁸ под називом *Требник*.¹⁴⁹

Митрополит Михаило је са руског превео *Науку православне хришћанске вере*, књ. I,¹⁵⁰ 1883. године. Наслов књиге у оригиналу је *Уроки по пространому христјанскому катихизису*,¹⁵¹ а објавио ју је у Тифлису 1877. године свештеник Георгије Титовљев. Затим, *Архијерејско поученије новорукоположеном свештенику*,¹⁵² која је издата 1858. за време митрополита Петра Јовановића и поново штампана 1893. године у оквиру књиге *Беседе и други књижевни радови митрополита Михаила Јовановића*, књ. I.¹⁵³

Значајне историјске податке о подизању храмова у Кнежевини и Краљевини Србији, као и о величини епархија и броју становништва митрополит је оставио у делима *Православна српска црква у Књажевству Србији*¹⁵⁴ из 1874. и *Православна српска црква у Краљевини Србији*¹⁵⁵ из 1895. године.

¹⁴⁷ М. Јовановић, *Ручна свештеничка књига*, Београд, 1867.

¹⁴⁸ Петар Могила је деловао у XVII веку. У потпуности је био окренут западном учењу, а у раду се ослањао на латинске књиге. Многе обреде је у *Требнику* преобликовао, заменивши предањске молитве онима које је превео са латинског. Обреди и службе штампане у *Требнику* биле су врло иновативне у богослужењу. Г. Васильевич Флоровский, *Путеви руског богословља* 2, прир. З. Матић, Пожаревац, 2020, 140–141.

¹⁴⁹ Н. Лукић, *нав. дело*, 141–142.

¹⁵⁰ М. Јовановић, *Наука православне хришћанске вере*, књ. I, Београд, 1883.

¹⁵¹ Г. Титов, *Уроки по Пространному Христианскому Катехизису православных кафеолических восточных церквей*, Тифлис, 1877.

¹⁵² *Архијерејско поученије новорукоположеном свештенику*, Београд, 1858.

¹⁵³ М. Јовановић, *Беседе и други књижевни радови*, књ. I, Београд, 1893.

¹⁵⁴ Исти, *Православна српска црква у Књажевству Србији*, Београд, 1874.

¹⁵⁵ Исти, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895.

Идеја за превођење и писање служби светих отаца потекла је такође током митрополитовог школовања у Кијеву и слушања предмета омилитике, који је предавао професор Никифор Иванович Шчеговљев.¹⁵⁶ Митрополит је 1879. године потпуно прерадио службу преподобног оца Прохора Пчињског.¹⁵⁷ Аутор је службе Светом Петру Цетињском,¹⁵⁸ која је штампана у Москви 1893. године.¹⁵⁹ Осим писања својих дела, митрополит је настојао да се богословска дела руских аутора преведу на српски језик. Са руског је превео службу словенским светитељима Тирилу и Методију, коју је написао архиепископ казански Антоније.¹⁶⁰ У циљу очувања православља у Кнежевини Србији и Црној Гори митрополит Михаило је 1871. године посредовао за помоћ код Московског добротворног друштва за штампање књиге *Учење о православном богослужењу*,¹⁶¹ коју је написао петроградски јереј Василије Јаковљевич Михајловски.¹⁶²

Митрополит Михаило је био у контакту и са важним црквеним личностима из Русије. О његовим везама са руским црквеним великодостојницима говори и честитка коју је упутио приликом прославе педесетогодишњице митрополита московског Филарета Дроздовског 1867. године. У писму митрополит Михаило истиче да је „чврста и славна Православна црква у Русији, јер је она утврђена на неколебљивом темељу свете науке Христове. Слава узвишених побожношћу, врлих и знаменитих ученошћу руских архијереја, позната је свуда на истоку и западу, позната је чак невернима и

¹⁵⁶ П. Пузовић, *Руски путеви српског богословља*, 61.

¹⁵⁷ М. Јовановић, *Служба преподобному отци Прохору Пчињскому*, Београд, 1879.

¹⁵⁸ М. Јовановић, *Служба Светом Петру Цетињском*, Москва, 1893.

¹⁵⁹ С. М. Димитријевић, *нав. дело*, 21.

¹⁶⁰ Исто, 21.; А. Амфитеатров, *Служба святым равноапостольным Кириллу и Мефодию*, Петербург, 1863.

¹⁶¹ М. В. Я. *Учение о православном богослужении*, Санкт Петербург, 1878.

¹⁶² Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 289.

неправославнима; али је најпознатија страдајућем Истоку, где се још подносе и трпе муке за свету веру и истинито благочашће“.¹⁶³

Често је митрополит писао руским великодостојницима о лошем стању Српске цркве и становништва на просторима који су под османском влашћу, као и о пропагандним активностима Католичке цркве и различитих секти. Епископу казанском, највероватније Владимиру Петрову, митрополит је 1869. послао писмо у коме наводи да лутерани раде против православља у Босни и Херцеговини и Бугарској, посебно указујући на њихово залагање против икона и црквене јерархије.¹⁶⁴ Настојећи да то спречи, митрополит је превео на српски језик део из књиге коју је написао Андреј Николајевич Муравјев, руски духовни писац и историчар, а који се тиче разлике између лутеранства и православља. У објашњењу митрополит истиче да у лутеранству „нема ни икона ни других законитих и прописаних украса“ у местима где се моле лутерани, док хришћани „при самом уласку у цркву, имају трајно поштовање спрам светиње места [...] јер улазе у дом божији, искључиво посвећен молитви и где све говори о Богу [...]. Невидљиви Бог, овде се показује у сликама, у свештеним иконама што се виде, па и сама наука вере, која се наводи у Еванђељу представља се у лицима тако, да и онај који не уме читати свето писмо може читати еванђељску историју на светим иконама, и поштујући их, преносити своје мисли и своја осећања ономе лицу, које је измалано на икони“.¹⁶⁵ Затим наглашава да се у православној цркви може видети икона Св. Тројице или Сина Божијега у облику човечијем, као и угодника божијих који се поштују као најближи Богу. „Међу свецима видимо и икону пречисте дјеве Марије, матере Господа Исуса Христа, виђамо иконе пророка и апостола, виђамо анђеле, који су послужили спасењу нашем“, док лутерани све то поричу.¹⁶⁶

¹⁶³ М. Јовановић, „Поздрав знаменитом митрополиту Филарету Московском“, у: *Беседе и други књижевни радови*, 33

¹⁶⁴ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ српски*, 520.

¹⁶⁵ М. Јовановић, *Беседе и други књижевни радови*, 150.

¹⁶⁶ Исто, 150–151.

Митрополит је приликом честитања постављања Инокентија Венијамина на место новог митрополита московског искористио прилику да истакне велику опасност католичке пропаганде. Како митрополит истиче, пропаганда је била присутна на подручју Старе Србије, Бугарске и Македоније. У писму митрополит наводи и то да се у овим крајевима становништво једном годишње причешћује у дому свештеника и да је „народ жудан светиње“.¹⁶⁷

О лошем утицају католичке пропаганде присутне у Кнежевини писао је Јевгенију Голубинском, професору Московске духовне академије, као и московском митрополиту Филарету Филаретовом.¹⁶⁸ Услед напада Јована Чокрљана на православље 1860. године, који је објавио књигу у Бечу, митрополит је исте године написао *Одговор Чокрљану, сведочећи да је источна црква истинито православна*.¹⁶⁹ У свом одговору на књигу *Православље или која црква право учи, источна или западна? роду српском посвећена*, митрополит истиче да је „Чокрљанин као што и сам признаје упао у канце пропаганде. [...] Папство још оног доба одкада је задануто властољубивошћу нарушило мир цркве и одпало од истине евангелске науке. [...] Ова књига осведочава стару ћуд и под видом блажења хоће да сурва народ србски у већу пропаст. [...] Пропаганда вели Србима: бићете слободни ако одпаднете од своје цркве православне и примите папство“.¹⁷⁰ У наставку митрополит наводи: „Зар би се нашао који изрод, који би пошао за одпадницима? Зар да сада увредимо своје народне светитеље: Саву, Арсенија, Максима, Симеона и Симона, Дечанскога, Уроша, и књаза Лазара, св. Јована Рилског и толике друге свете божије угоднике, који се прославише и Богу угодише у цркви православној?“¹⁷¹ Велику пажњу митрополит посвећује објашњењу разлике између Источне и Западне цркве, попут питања о происхођењу Светог духа, чистишћу, начину крштења,

¹⁶⁷ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 425.

¹⁶⁸ П. Милосављевић, „Неки фрагменти из политичке делатности митрополита Михаила у Русији“, у: *Живот и дело митрополита Михаила*, 171.

¹⁶⁹ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини*, 52.

¹⁷⁰ М. Јовановић, *Одговор Чокрљану сведочећи да је источна црква истинито православна*, Београд, 1860, 2–4.

¹⁷¹ Исто, 8.

миропомазања и причешћа. У закључку упозорава вернике: „Не верујте браћо варалицама папске пропаганде, који се труде да вас обрлате и изнесу пред очи лаж место истине.“¹⁷²

Деловање митрополита Михаила кроз превођење веома значајних руских богословских дела, као и кроз његову проповедничку праксу, битно је утицало на Српску цркву и њено обликовање по узору на Руску. Митрополит се са уређењем Руске цркве сусрео приликом свог школовања, а све време док се налазио на митрополитском трону настојао је да у потпуности пренесе модел уређења цркве у Русији. Митрополит је умро 1898. године. О поштовању које је уживао у Кнежевини/Краљевини Србији сведочи и место његовог гроба у београдској Саборној цркви, посвећеној арханђелу Михаилу, насупрот гробници кнеза Михаила Обреновића. На споменику који је урађен у истористичком стилу постављена је икона Светог Саве. То је имало за циљ да укаже на то да се митрополит руководио идеалима Светог Саве. Други циљ постављања иконе овог светитеља јесте истицање митрополита Михаила као првог независног српског митрополита након Косова.¹⁷³ Важно је истаћи да је за време управљања митрополита Михаила Српском црквом, Васељенска патријаршија признала њену аутокефалност 20. октобра 1879. године, а једну од водећих улога у томе је имао митрополит.¹⁷⁴ Одлуком Московског сабора из 1667. године, те указом синода Руске цркве 1887. године, било је забрањено уношење других икона, осим светих, те из тих разлога митрополитов лик није представљен на споменику.¹⁷⁵ Икона представља рад уметника школованог у Русији, Настаса Стефановића, а осим њега на конкурсима су учествовали и уметници Милисав Марковић, Живко Југовић, Ђорђе Крстић и П. Ранковић.¹⁷⁶

¹⁷² Исто, 22.

¹⁷³ Н. Макуљевић, „Гроб митрополита Михаила у Београдској Саборној цркви“, у: *Годишњак града Београда*, књ. XL/XLI, Београд, 1993/1994, 145.

¹⁷⁴ М. Војводић, „Како је Српска црква добила независност 1879. године“, у: *Историјски часопис*, књ. L, Београд, 2003, 97.

¹⁷⁵ Н. Макуљевић „Гроб митрополита Михаила“, 144–145.

¹⁷⁶ Исто, 142.

Словенофилске организације и њихов утицај у Кнежевини/Краљевини Србији

Митрополит Михаило је представљао једну од водећих личности у српско-руским односима, који је поред контаката са руским црквеним великодостојницима био у сталној комуникацији са представницима словенофилског покрета. Током свог школовања, али и каснијих посета Русији, митрополит се упознао са словенофилским идејама. То је битно утицало на митрополитову словенофилску и панславистичку оријентацију. Словенофилски покрет, који је преко својих организација – словенских комитета деловао на подручју Балкана, управо је имао велико упориште у личности митрополита Михаила.¹⁷⁷ Идеје словенофила су биле засноване на филозофским изворима, али су се гледишта словенофила организованих унутар више организација доста разликовала.¹⁷⁸ Са словенофилима се митрополит Михаило дописивао о значајним питањима, попут положаја Српске цркве под османском влашћу и школовања српских питомаца у Русији. Важно је истаћи да су циљеви руских добротворних друштава били да кроз школовање питомаца у Русији прошире и ојачају руски утицај на простору Балканског полуострва. Питомци би са школовања донели руски модел учења и заговарали руски правац у политици. Неретко су након повратка у земљу имали улогу агената и дописника.¹⁷⁹ Колико су словенофили желели да учврсте руски утицај на Балкану говори и податак да

¹⁷⁷ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 47.

¹⁷⁸ Видети: С. Терзић, „Руски словенофили и српско питање (1856–1878)“, у: *Српско-руски односи од почетка 18. до краја 20. века, зборник радова с међународног научног скупа* (Београд 23–25. септембар 2010), ур. М. Војводић, Београд 2011, 96–97.

¹⁷⁹ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 179.

су нудили коришћење руског језика као научног језика свим словенским народима.¹⁸⁰

Једна од главних словенофилских организација био је Московски словенски комитет, који је основан 1858. године. Комитет је имао своје огранке у Петрограду, Кијеву и Одеси, који су основани током 60-их година XIX века.¹⁸¹ Претечом Московског словенског комитета сматра се кружок грофице Антонине Димитријевне Блудове, који је основан 1856. године, а преименован у Петроградско добротворно друштво током 1868. године.¹⁸² Грофица Блудова је била дворска дама која је кроз своју организацију помагала школе и православне храмове широм Балкана. Митрополит је грофицу Блудову упознао у Петрограду 1853. године и остао у сталној кореспонденцији са њом.¹⁸³ Њихова преписка, која је настала између 1854. и 1886. године, обухвата сто педесет писама и тиче се зближавања Кнежевине Србије и Русије у просветном, црквеном, културном, а неретко и политичком погледу.¹⁸⁴ Митрополит је грофицу често обавештавао о политичкој ситуацији у Кнежевини. Посебно након што је 1867. године дошло до захлађења српско-руских односа услед преговора са Аустроугарском, извештаја руске војне мисије и избора Намесништва након смрти кнеза Михаила Обреновића, те је митрополит преко Блудове покушавао да побољша односе.¹⁸⁵

У сталној кореспонденцији је митрополит био и са другим важним члановима словенских добротворних друштава, попут Нила Александровича Попова, Ивана Сергејевича Аксакова, Михаила Петровича Погодина и Помпеја Николајевича Баћушкова.¹⁸⁶ Нил Попов је био историчар, професор Московског

¹⁸⁰ М. Прелог, *нав. дело*, 101.

¹⁸¹ А. Александрович Поповкин, *Славянские благотворительные общества в Москве и Санкт-Петербурге: 1858–1921 гг.* Воронеж, 2013, 16.

¹⁸² Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 42.

¹⁸³ Ј. Блажић Пејић, Е. Владимировна Иванова, „Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године“, у: *Мешовита грађа*, књ. XXXIV, Београд, 2013, 194–195.

¹⁸⁴ Иста, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 49.

¹⁸⁵ Ј. Блажић Пејић, Е. Владимировна Иванова, *Преписка митрополита Михаила*, 196.

¹⁸⁶ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 49.

универзитета, који је проучавао словенске народе и њихову историју. Велику пажњу је посветио историји Србије, али и других јужнословенских народа. Бавио се црквеном историјом Бугарске, Босне и Херцеговине и Далмације.¹⁸⁷

Иван Аскаков је након завршетка Царске правне школе постао секретар одељења Московског универзитета. Након оснивања Московског комитета постао је секретар, а затим и председник овог добротворног друштва.¹⁸⁸ Михаил Погодин је био професор историје на Московском универзитету. Поред тога што је истраживао историју Русије, бавио се и положајем словенског становништва, које се налази под влашћу Турске и Аустроугарске.¹⁸⁹ Помпеј Баћушков је имао официјерско образовање, након чега је постављен за вицегубернатора града Ковна. У Министарству унутрашњих послова је радио као директор одељења за црквене послове.¹⁹⁰

Важан догађај у спајању словенских народа представљају етнографска свесловенска изложба и конгрес, који су одржани у Москви 1867. године. Изложба је окупила велики број интелектуалаца и научника.¹⁹¹ Захваљујући иницијативи истакнутог словенофила Нила Александровича Попова, професора Московског универзитета, у оквиру сверуске изложбе формирано је словенско одељење. Убрзо је Попов успоставио везе са различитим словенским друштвима како би прикупио неопходан материјал.¹⁹² Како је истакао у свом предлогу: „Западни Словени у овом случају треба да послуже као предмет првог и

¹⁸⁷ *Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. Информационный план-проспект издания. М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, Москва 1974, 11–12.*

¹⁸⁸ *Словарь членовъ общества любителей российской словесности при московскомъ университетъ, Москва, 1911, 4.*

¹⁸⁹ „Михаил Петрович Погодин“, доступно на: <https://ote4estvo.ru/lichnosti-xviii-xix/164-mikhail-retrovich-pogodin.html> (приступљено 25. 4. 2023)

¹⁹⁰ *Словарь членовъ общества любителей российской словесности при московскомъ университетъ, 26.*

¹⁹¹ М. Јовановић, „Српска ликовна уметност и Русија“, 121.

¹⁹² М. М. Вукотич-Лазар, А. В. Јович, „Делегације Србије и Црне Горе на Другом свесловенском конгресу и сверуској етнографској изложби у Москви 1867. године“, у: *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, вол. 48, бр. 1, (Косовска Митровица 2018), 200.

најближег поређења при изучавању руске народности, као племена која су у сродству.“¹⁹³ Етнографски материјал и све слике за потребе изложбе су пристигле свештенику и старешини Руске цркве у Бечу, Михаилу Фјодоровичу Рајевском, који их је затим послао у Русију.¹⁹⁴ За потребе изложбе уметник Стеван Тодоровић је скицирао цртеже и насликао аквареле различитих предела Кнежевине.¹⁹⁵ Уметник је обишао Крагујевачки, Чачански, Јагодински, Ћупријски, Ужички, Ваљевски и Руднички округ.¹⁹⁶ Заједно са Тодоровићем у Русију су кренули и остали српски представници, а међу њима су били Јанко Шафарик и Милан Милићевић, који је оставио детаљан извештај о припреми за изложбу, путу и пријему српске делегације. Милићевић наводи да је поред Тодоровићевих слика било купљено шест народних костима. Истиче да је било потребно набавити костиме из оних крајева „где се држи да је народно ношиво најлепше, да се сниме неколико карактернији типови“.¹⁹⁷ Митрополит Михаило се такође укључио у прикупљање етнографског материјала за потребе изложбе, те је купио мушку и женску ношњу из Крагујевачког округа.¹⁹⁸ Народне ношње су биле прикупљене и из других округа. У Москву је послато мушко одело из београдске вароши, одело бабе из Ужичког округа, два одела из Горње Груже и одело дечака из Јасенице.¹⁹⁹ Направљен је и велики број фотографија. На преко педесет фотографија приказани су предели земље, храмови, становници, музички инструменти, као и модели грађевина из различитих делова Кнежевине.²⁰⁰ Поред тога, сваки од словенских народа је био представљен кроз одређену сцену.

¹⁹³ О. Карпова, „Српска колекција у збиркама Руског етнографског музеја, Колекција јесен/зима 1867“, у: *Српска-колекција из Руског етнографског музеја у Санкт Петербургу*, ур. В. Нишкановић, О. Карпова. Н. Прокопјева, Београд, 2005, 14.

¹⁹⁴ М. М. Вукотич-Лазар, А. В. Јович, *нав. дело*, 200.

¹⁹⁵ М. Јовановић, *Ђока Миловановић (1850–1919)*, Београд, 1983, 51.

¹⁹⁶ М. М. Вукотич-Лазар, А. В. Јович, *нав. дело*, 203.

¹⁹⁷ М. Милићевић, „Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867“, *Годишњица Николе Чутића*, књ. VII, Београд, 1885, 2–3.

¹⁹⁸ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Српско учено друштво (СУД), 97/1867.

¹⁹⁹ *Гласник Србског ученог друштва*, књ. IV, св. XXI, Београд, 1867, 396–397.

²⁰⁰ О. Карпова, *нав. дело*, 18–19.

Херојску историју и борбу за независност је као тему предложио Нил Попов. Кнежевина Србија је била приказана кроз сцену слепог српског певача. Радња се одвијала испред манастирског зида, а централни део сценографије је чинио певач, док су око њега биле постављене фигуре становника који потичу из различитих крајева земље.²⁰¹

Свесловенска изложба је поред учвршћивања веза и зближавања словенских народа имала и политички карактер. То се може закључити на основу пријема српске делегације. Том приликом је министар иностраних дела А. М. Горчаков истакао да ће убудуће Русија штитити српске политичке интересе.²⁰² Касније ће се то испоставити као нетачно, јер је Русија дала територијалну предност Бугарској, на Берлинском конгресу 1878. године, сматрајући да Трнски и Пиротски округ треба да постану саставни део Бугарске државе.²⁰³

Ипак, Свесловенска изложба показала је значајан утицај руске сакралне уметности у Кнежевини. Том приликом је Српском ученом друштву, преко српских представника, био послат велики број поклона. Велики број књига упутили су руски словенофили, попут Н. Попова, М. Григоријевича, С. Соловјева, И. Срезњевског и Селезњова.²⁰⁴ У Кнежевину је послато и једно јеванђеље штампано у Петрограду 1859. године, затим велика количина икона које су потицале са Универзитета у Одеси, а један члан Српског ученог друштва отпутовао је у Русију како би проучавао старе рукописе. Многобројни поклони су остали у манастиру Крки, захваљујући старешини храма, архимандриту Јеротеју Ковачевићу, који је предмете донео из Русије.²⁰⁵ У збирци манастира Крке чувају се руске иконе, а многе од њих потичу из XIX века. То су иконе са представом Богородице Умиљеније у сребрном окуву, Богородице са Христом и Богородице Ширшаје, затим иконе са представама Рођења и Крштења

²⁰¹ Исто, 19.

²⁰² С. Терзић, *нав. дело*, 100.

²⁰³ Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 50–51.

²⁰⁴ *Гласник Српског ученог друштва*, књ. V, св. XXII, Београд, 1867, 417.

²⁰⁵ В. Бижић Омчикус, *нав. дело*, 46.

Христовог.²⁰⁶ Архимандрит Јеротеј Ковачевић је донео из Русије и иконе царских двери, о чему сведочи натпис на полеђини иконе. У средишњем делу царских двери представљене су Благовести. На северним вратницама је медаљон са приказом Светог арханђела Гаврила, а на јужним је представљена Пресвета Богородица. Изнад арханђела и Богородице су приказани јеванђелисти Јован и Матеја, док су у трећем реду царских двери јеванђелисти Лука и Марко.²⁰⁷ На основу стилске анализе икона можемо претпоставити да су се на соклу царских двери могле налазити и иконе с групом од по пет пророка у медаљонима.²⁰⁸ Горње зоне иконостаса такође заузимају руске иконе, које су највероватније набављене током боравка посланства манастира Крке у Русији. Руских икона има тридесет осам. На икони Мандилиона сачуван је потпис уметника Михаила Иванова и 1704. година.²⁰⁹ Остали етнографски материјал са изложбе је похрањен у збиркама Етнографског музеја у Санкт Петербургу, који је основан указом цара Николаја II.²¹⁰

У српској култури свесловенска изложба је посматрана као политичка манифестација, али је свакако у одређеној мери допринела систематском проучавању етнологије.²¹¹

Етнографско, уметничко, културно и историјско истраживање је започето и кроз деловање различитих институција. Једно од њих је Друштво српске словесности, које је основано 1841, које је 1864. прерасло у Српско учено друштво, а 1886. постало Српска краљевска академија.²¹² Друштво је организовало прву етнографску изложбу 1884. године у Београду, на којој је своја теренска истраживања представио уметник Ђоко Миловановић.²¹³ Он је приликом својих првих истраживања посетио околину Космаја и Шумадије, а

²⁰⁶ Б. Чоловић, *Манастир Крка*, Загреб, 2006, 142.

²⁰⁷ Исто, 106–107.

²⁰⁸ Исто, 142.

²⁰⁹ М. Матић, *Ризница манастира Крка*, Београд, 2022, 53.

²¹⁰ О. Карпова, *нав. дело*, 13.

²¹¹ М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21. век (историја односа)*, 141.

²¹² Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 31.

²¹³ М. Јовановић, *Ђока Миловановић (1850–1919)*, 52.

касније је обишао Ваљевски округ, као и југ Србије, Ниш и Алексинац.²¹⁴ Такође, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић су у Српском ученом друштву започели истраживање и снимање српских споменика из средњег века. У периоду од 1871. до 1885. године истражили су преко четрдесет храмова и направили двеста шездесет акварела и цртежа, које су представили на „Изложба Српског ученог друштва“.²¹⁵ Валтровић је поред проучавања старих споменика писао теоријске и уметничко-историјске текстове. За Српско учено друштво је писао текстове од 1878. до 1888. године.²¹⁶ Поред Тодоровића, Миловановића, Валтровића и Милутиновића и други многобројни чланови научних друштава су дали допринос српској култури, кроз своја истраживања, попут Ђорђа Крстића, Светозара Ивачковића, Владислава Тителбаха, Александра Бугарског, Николе Марковића, Уроша Предића и Паје Јовановића.²¹⁷ Ђорђе Крстић је у периоду од 1881. до 1883. године путовао по Србији, махом по новоослобођеним крајевима за потребе израде албума краљице Наталије и скицирао пределе, храмове, народне ношње и споменике.²¹⁸ Велики број његових етнографских дела налази се у збирци Народног музеја у Београду.²¹⁹

Поред тога, етнографска изложба у Москви допринела је учвршћивању веза са Русијом и довела до зближавања српских и руских интелектуалаца. Нил Попов је постао дописни члан Српског ученог друштва током 1869. године. Приликом захваљивања на чланству, Попов је послао свој предлог да учено друштво набави старе српске, руске и бугарске рукописе о старим путовањима

²¹⁴ Исто, 52–53.

²¹⁵ М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд, 2007, 124.

²¹⁶ Н. Макуљевић, „Inventing and Changing the Canon and the Constitution of Serbian National Identity in the Nineteenth Century“, у: *Συμπεριεχτα : зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду = collection of papers dedicated to the 40th anniversary of the Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade*, ур. И. Стевовић, Београд, 2012, 510.

²¹⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 31.

²¹⁸ Исто, 133.

²¹⁹ П. Петровић, *Једна необична музејска прича: педесет дела из Збирке српског сликарства 18. и 19. века Народног музеја Србије*, Београд, 2023, 70.

Срба по другим словенским земљама, затим рукописе који се тичу литералних веза Срба у средњем веку и после пада српског царства до 1850. године, као и о трговинским везама Срба са осталим словенским народима.²²⁰ Попов је преко митрополита Михаила упућивао руска издања књига Српском ученом друштву.²²¹ Осим Нила Попова, многи слависти су проучавањем и проналажењем средњовековног рукописног наслеђа, књига и повеља допринели научном развоју српске средине. Међу њима се истичу И. С. Јастребов, И. С. Аскаков, Л. В. Ламански и многи други.²²² У организацији Руске императорске академије објављена су истраживања научника И. Севастијанова. Он је поред израђених цртежа и копија направио и велики број фотографија хиландарских рукописа.²²³

Митрополит Михаило је послао секретару Српског ученог друштва молбу да се штампају хрисовуље из Хиландарске библиотеке, које је пронашао руски архимандрит Леонид. „Када би се издале, много би осветлиле историју србску. [...] Треба то учинити што пре јер се грдно оштећује и растура тако да многих записа рукописа које је пређе виђао нема.“²²⁴ Недуго затим, архимандрит Леонид је у Гласнику Српског ученог друштва објавио свој чланак „Стара српска писма из руског Манастира Светог Пантелејмона на Светој Гори“, а друштву је приложио хрисовуљу.²²⁵ Руски филолог и етнограф Иван Срежњевски је поднео друштву на поклон фотографисане факсимиле записа са последњег листа јеванђеља које је писао јеромонах Симеон за време Вукана Немањића.²²⁶ Теолог, археограф и професор богословије Капитон Невострујев је митрополиту Михаилу послао *Молитве преписане из старог Требника српског* из XV века, у којима се налазе молитве које се изговарају приликом крунисања цара, царице и

²²⁰ АСАНУ, СУД, 48/1869.

²²¹ АСАНУ, СУД, 5/1869/1870.

²²² М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21 век*, 133–135.

²²³ Д. Медаковић, *нав. дело*, 119.

²²⁴ АСАНУ, СУД, 77/1869.

²²⁵ АСАНУ, СУД, 77/1869, *Гласник Српског ученог друштва*, књ. VII, св. XXIV, Београд, 1868, 231.

²²⁶ *Гласник Српског ученог друштва*, књ. V, св. XXII, Београд, 1867, 411.

кесара. Поред тога, послао је и испис који се тиче размирице између Православне и Римске цркве. Митрополит је упутио наведена дела Српском ученом друштву, како би се штампала у *Гласнику*.²²⁷

У исто време кад и свесловенска изложба одржан је и други конгрес словенофила у Москви. Словенофилски покрет је на састанку установио да је потребно да се састају једном у две године и одабрао Београд као следеће место окупљања.²²⁸ Преко митрополита Михаила словенофили су покушавали да организују конгрес у Кнежевини Србији. О томе се митрополит Михаило дописивао са Нилом Поповим, али услед погоршања српско-руских односа до словенског конгреса ипак није дошло.²²⁹ Велику улогу у томе су имали намесници, односно Јован Ристић, Миливоје Петровић Блазнавац и Јован Гавриловић. Као изговор за неокупљање Словена послужило је то што радови на згради Народног позоришта још увек нису били завршени.²³⁰ Намере словенофилског покрета за одржавање конгреса у Београду могу се тумачити кроз њихове политичке циљеве, односно како би се поред јачања руског утицаја, који је био у опадању, Србија одвратила од аустроугарског.²³¹

Након Берлинског конгреса 1878. године Московски словенски комитет је затворен. Послови организације су пренети на Добротворно друштво из Петрограда. Словенофилски покрет је током година покушавао да поново отвори Добротворно друштво у Москви. То је подржавао и митрополит Михаило. Године 1889. постојала је иницијатива да се отвори Московско словенско друштво узајамне помоћи. Друштво је основано, али је започело са радом тек четири године касније.²³² Такође, током 1889. године основано је и

²²⁷ Исто, 422.

²²⁸ М. Прелог, „О свесловенском конгресу у Москви године 1867“, у: *Годишњак скопског Филозофског факултета I*, Скопље, 1930, 98–114.

²²⁹ С. Рајић, „Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године“, у: *Историјски часопис*, књ. LXII, Београд, 2013, 337–338.

²³⁰ Исто, 338.

²³¹ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет*, 258.

²³² Ј. Блажић Пејић, „Предлог о оснивању Словенског друштва узајамне помоћи у Москви из 1889. године“, у: *Мешовита грађа*, књ. XXXVI, Београд, 2015, 275–278.

Попечитељство за школовање Словена у Москви. Улога овог друштва била је да, првенствено, материјално помаже питомце који се школују у Русији. За председника је био постављен публициста Дмитриј Фјодорович Самарин.²³³ Митрополит Михаило је био веома задовољан деловањем Попечитељства, са Самариним се дописивао, како би помогао српским питомцима који се школују у Русији.²³⁴

Словенофилима је митрополит Михаило писао о лошем положају и потребама хришћана са простора Старе Србије, Босне и Херцеговине и Македоније. Захваљујући митрополиту, словенофилске организације, међу њима Московски комитет, у већој мери су утицале на поменуте просторе у црквено-просветном погледу. Митрополит Михаило је 1869. године упутио Московском комитету извештај призренског трговца Симе Андрејевића Игуманова о потребама хришћана са подручја Скопско-тетовске области и Старе Рашке.²³⁵ Митрополит је у личности Игуманова пронашао значајан ослонац који ће му помоћи да побољша просветно-културно стање у Старој Србији. Наиме, Игуманов се истакао као велики добротвор и приложник, а на простору Рашко-призренске епархије је материјално помагао изградњу храмова.²³⁶ Извесно време се бавио трговином у Руској царевини, те је послао храмовима у призренској околини четрнаест сандука са богослужбеним предметима.²³⁷ Такође, током 1861. године Игуманов је сакупио из Призрена дрвене путире и однео их у Русију, одакле је донео велики број црквених предмета и књига намењених простору Старе Србије.²³⁸ Настојањем Симе Игуманова и руског конзула Ивана Степановича Јастребова у Призрену је отворена богословија, која је започела са

²³³ Ј. Блажић Пејић, „Из историје српско-руских веза: Московско попечитељство за школовање Словена (1889–1892)“, у: *Мешовита грађа*, књ. ХЛІ, Београд, 2020, 172–175.

²³⁴ Исто, 176.

²³⁵ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски и српско питање (1858–1875)*, 287.

²³⁶ И. Женарју Рајовић, *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији*, 59.

²³⁷ Иста, „Значај Симе Андрејевића Игуманова у верској обнови Рашко-призренске епархије“, у: *Призренска богословија: живот, мисија, допринос: 150 година од оснивања (1871–2021)*, Призрен – Нови Сад, 2021, 123.

²³⁸ *Нова Искра*, Београд, бр. 12. 1901, 379.

радом 1871. године.²³⁹ За њено отварање залагао се и јеромонах Сава, који се, захваљујући митрополиту Михаилу, школовао на Кијевској духовној академији. Наиме, митрополит је затражио од савета Академије да се јеромонаху изда потврда о стеченом академском степену, како би се вратио у Кнежевину и упутио за Стару Србију.²⁴⁰ Поменути руски конзул Јастребов радио је и на културно-просветном плану. Поред отварања призренске богословије и излажења листа на српском језику, под називом *Призрен*, истраживао је и описивао српско средњовековно наслеђе.²⁴¹ Постављен је за руског конзула у Дубровнику 1875. године. Посредством поменутог конзулата такође је стизала помоћ митрополиту Михаилу, па је тако и Петроградско словенофилско друштво 1877. године послало митрополиту помоћ у новцу, намењену Призренској богословији.²⁴²

Словенофилски покрет је са својим добротворним друштвима имао значајну улогу и током српско-турских ратова 1876–1878. године. Захваљујући књижевнику и публицисти Николају Дурнову и многобројним члановима Московског словенског комитета, руске власти су послале добровољну војну јединицу. На челу јединице се налазио Михаило Григоријевич Черњајев, такође припадник словенофилског покрета.²⁴³ Том приликом, руски добровољци су донели покретну шаторску цркву, посвећену руском светом ратнику Александру Невском. Војска је носила цркву са собом на ратишта, а била је опремљена богослужбеним предметима, иконама и јеванђељима. У цркви се посебно истицао иконостас који је дело руског уметника Александра Колчина.²⁴⁴ Московски словенски комитет је упутио генералу Черњајеву писмо у коме износи податке о изгледу покретне цркве, односно о томе да се „црква одликује

²³⁹ В. Бован, *нав. дело*, 68–69.

²⁴⁰ П. Пузовић, „Срби на Кијевској духовној академији“, 353.

²⁴¹ В. Бован, *нав. дело*, 72–75.

²⁴² Исто, 83–84.

²⁴³ Ј. Межински Миловановић, *Храм Светог Александра Невског у Београду, споменица поводом стогодишњице постојања храма 1912–2012: историјат, архитектура, фрескопис, иконе, уметнички предмети*, Православна мисионарска школа, Београд, 2013, 20.

²⁴⁴ Исто, 161.

извесним луксузом, јер руски народ воли раскош храмова Божијих“. Поред иконостаса, таквом изгледу је допринео прибор за богослужење, који је поклатио познати московски фабрикат сребра Павел Јоксимович Овчињиков.²⁴⁵ Трговац Овчињиков је био дворски добављач цара Александра Николајевича, а своју фабрику за израду златних и сребрних предмета отворио је 1853. године.²⁴⁶ Овај период у руском златарству, као и уметности, обележио је руско-византијски стил, те су у раду Овчињикова присутни елементи руске средњовековне уметности. На предметима је уметник кроз форму и обраду орнаментике исказивао националне идеје.²⁴⁷ Визуелни изглед литургијског прибора намењеног цркви нажалост није познат. За потребе Цркве Светог Александра Невског послата је и свештеничка одежда, за чију израду су била задужена браћа Сапожников.²⁴⁸ Поред цркве, добротворни комитет је упутио и црквене певаче из хора манастира Чудова у Москви.²⁴⁹

Митрополит Михаило је обавестио секретара комитета Нила Попова о свечаном дочеку Цркве Светог Александра Невског и барјака. У писму упућеном Попову митрополит наглашава да је икона са представом књегине, коју су послале московске даме, величанствена.²⁵⁰ Барјак, који је осветио лично митрополит, био је поклон града Москве и на њему је био приказан лик Светог ратника Ђорђа²⁵¹. На једној страни је стајао натпис „Господь силенъ правдой, Той побѣдитъ врага“, а на другој, „за вѣру и слободу славянииъ“ и српски грб.²⁵² Поред барјака, руска добровољна јединица је донела и икону са представом Светог Александра Невског.²⁵³ Икона је потицала из ризнице Тројице-Сергијеве

²⁴⁵ Москва – Србија, Београд – Русија, т. 2, 445.

²⁴⁶ И. Гвозденовић, „Место и значај Павела Овчињикова у руском златарству“, у: *Зборник I*, ур. Б. Радојковић, Музеј примењене уметности, Београд, 2005, 87–89.

²⁴⁷ Исто, 89–91.

²⁴⁸ Москва – Србија, Београд – Русија: *Документа и материјали*, т. 2, 445.

²⁴⁹ Москва – Србија, Београд – Русија: *Документа и материјали*, т. 2, 445.

²⁵⁰ Исто, 461.

²⁵¹ Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 25.

²⁵² Платон Јовановић, *Српско подворје у Москви*, Београд, 1901, 54.

²⁵³ Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 25.

лавре, а послата је по налогу архимандрита Антонија.²⁵⁴ Митрополит Михаило је био у контакту и са старешином Тројице-Сергијева лавре, архимандритом Игњатијем, који му је 1876. године послао своју књигу *Житија руских светитеља* и писмо у коме наводи да уметник Александар Колчин, који је осликао иконостас покретне цркве, живи у манастиру Сергијева лавре.²⁵⁵

Након изгубљеног рата и склапања примирја Кнежевине Србије са Турском, руска Црква Светог Александра Невског више није била у функцији. Храм је пренет у двориште Велике касарне, убрзо су платно и метална конструкција продати, док су богослужбени предмети предати Саборној цркви у Београду и Капели Свете Наталије. Након изградње Цркве Светог Александра Невског на Дорћолу иконостас и остале црквене утвари су пренети у новоизграђени храм.²⁵⁶ У освећењу темеља цркве и свечаности учествовао је и митрополит Михаило. План храма је био замишљен у облику триконхоса, а спољашњост у српско-византијском стилу.²⁵⁷ Црква је порушена 1891. године, како би се подигао репрезентативији храм. Том приликом је замењен руски иконостас. Царске двери, престоње иконе Исуса Христа, Пресвете Богородице, Светог Јована и Светог Николе монтиране су на иконостас Цркве Светог Пантелејмона у Клоки. У другој зони иконостаса у Клоки су постављене иконе Светог Александра Невског и Марије Магдалене.²⁵⁸

Убрзо након што је у Кнежевину послата Црква Светог ратника Александра Невског, Московски комитет је послао и другу цркву, посвећену Светој Варвари. У питању је, такође, била мобилна шаторска црква, опремљена свим неопходним богослужбеним предметима. За уређење храма је била заслужна почасна грађанка града Москве, Варвара Бесонова.²⁵⁹ Шаторска црква

²⁵⁴ Москва – Србија, Београд – Русија, т. 2, 421.

²⁵⁵ *Ты мой Бог я твой раб, жизнеописание настоятеля Троице-Сергиевой пустыни Архимандрита Игнатия (Мальшева)*, Санкт-Петербург, 2007, 89.

²⁵⁶ Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 40.

²⁵⁷ Б. Вујовић, „Дорћол и црква Светог Александра Невског“, у: *Годишњак града Београда*, књ. XXVI, Београд, 1979, 141.

²⁵⁸ Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 164.

²⁵⁹ Исто, 445.

је била смештена у порти Цркве Вазнесења Господњег у Чачку. У храму је током српско-турских ратова служио руски војни свештеник.²⁶⁰ Након завршетка рата остала је на хору Цркве Вазнесења Христовог у Чачку. Једно време је коришћена за богослужење, током радова на чачанској цркви. Након извесног времена су српске власти захтевале да се руски храм са свим богослужбеним предметима преда граду Београду. Црква јесте послата, али су задржани одређени богослужбени предмети, попут иконе са представом Свете Варваре, путира, јеванђеља, дискоса, кашичице и копља. Наведени богослужбени предмети се чувају у ризници Цркве Вазнесења Христовог у Чачку.²⁶¹

Преко митрополита Михаила је била послата и трећа мобилна шаторска црква током српско-турских ратова. Изглед цркве и њене унутрашње декорације нису познати. Црква је уређена захваљујући руској породици Глински. Митрополит је планирао да цркву упути на Дрину „уколико не буде велике опасности“.²⁶²

Погинутим руским добровољцима у српско-турском рату 1876. године је подигнут споменик на Рујевици, који се налази недалеко од Алексинца. Споменик је формиран у облику пирамиде, на чијем врху је крст, док се на постаменту налазе натписи на српском и руском језику: „Споменик у бојевима изгинулим руским добровољцима, који 1876. год. дођоше у помоћ Србима за време неједнаке борбе њиове с турском царевином.“²⁶³ Митрополит Михаило је одржао литургију у алексиначком храму, а након тога и освећење споменика 1880. године.²⁶⁴ У својој беседи митрополит истиче: „Са висине дичног Кремља, из лепог Петрограда, из светог Кијева и многобројних места велике царевине Руске, гледају сада браћа Руси на Рујевици нашу, где је овај споменик братства и где ми, срдечно благодарни за овакве знаке милости божије и јавне братске

²⁶⁰ В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 228.

²⁶¹ Исто, 229.

²⁶² *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 461.

²⁶³ *Свечаност открића споменика на Рујевици код Алексинца, 8. новембра 1880. године изгинулим руским добровољцима у српско-турском рату 1876. године*, Београд, 1881, 1.

²⁶⁴ Исто, 5–7.

љубави, молимо се Господу Богу, да дарује све већу силу и славу Русији.“²⁶⁵ Приликом освећења споменика били су присутни и руски посланик у Београду Александар Персијани, као и генерал Черњајев, захваљујући коме је и подигнут споменик.²⁶⁶

Још један важан топос у српско-турским ратовима и трансферу руске уметности и њеног утицаја на сакралну уметност у Краљевини Србији представља Црква Свете Тројице у Горњем Адровцу, недалеко од Алексинца. На месту где је 1876. године погинуо руски пуковник Николај Николајевич Рајевски подигнут је меморијални храм.²⁶⁷ Фреске на зидовима цркве је осликао сликар Душан Обреновић, по предлошцима руског уметника Виктора Михаиловича Васњецова.²⁶⁸ Виктор Васњецов је стварао дела у руско-византијском стилу, те је у древном руском сликарству тражио мисао, стил и декоративне елементе. Рад Виктора Васњецова и његових следбеника наишао је на добар пријем у руским црквеним и друштвеним круговима.²⁶⁹ На зидовима храма у Горњем Адровцу нашле су се сцене из руске и српске црквене историје, као и стојеће фигуре српских и руских светитеља.²⁷⁰ На северној страни храма је у средишњем делу приказана сцена из руске историје: покрштавање Руса, коју фланкирају фигуре кнеза Владимира и књегиње Олге. Јужни зид носи представу крунисања Стефана Првовенчаног у централном делу и фигуре српске деспотице Мати Ангелине и Светог деспота Стефана. На западном зиду цркве су представљени Свети

²⁶⁵ Исто, 10.

²⁶⁶ *Дневник III (7. април 1877 – 31. март 1882) Милан Ђ. Милићевић*, прир. П. В. Крестић, Београд, 2022, 371.

²⁶⁷ Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 22.

²⁶⁸ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 185.

²⁶⁹ Л. А. Армеева, *Иконописная школа троице-сергиевой лавры в контексте возрожденная традиционного иконописания (середина XVIII – начало XXI)*, Череповец, 2013, 104.

²⁷⁰ Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 24.

Александар Невски и кнез Лазар.²⁷¹ Иконе намењене иконостасу цркве су послате из Русије, а радио их је уметник Николај Александрович Бруни.²⁷²

Важно је истаћи да је словенофилски покрет веома ценио и хвалио сликарство уметника који су припадали кругу у Абрамцеву. Словенофил Степан Петровић Шевријев је посебно истицао сликарство Николаја Брунија, као и иконографско решење Пресвете Богородице које је овај уметник осмислио. Шевријев истиче да је Бруни „успео пронаћи нову слику за своју Мадону и нови положај, приказао ју је са цртама Богородице; у замишљености клонулих очију, у бледилу боја, у етеричном табору, у неразвијеној младости, која је уметнику приписана чак и као порок – видите знакове Северне Мадоне, рећи ћу Руске, чија мисао и слика ће се родити на обалама Неве“.²⁷³

Душан Обреновић је у свом сликарском раду прихватио и примењивао иконографска решења које је Васњецов радио по узору на средњи век са елементима симболизма. На тај начин је уметник применио савремени ток руске сакралне уметности из круга у Абрамцеву. Уметничково сликарство се разликује у односу на сликарство српских уметника школованих у Русији, који примењују академске узоре у свом раду.²⁷⁴

Поред наведеног, митрополит Михаило је током српско-турских ратова обавештавао и већ поменутог свештеника Михаила Рајевског о положају српског становништва и помоћи у различитим видовима. Рајевски је имао улогу посредника између словенофилског покрета и њихових организација и балканских земаља. Словенски комитети су преко Рајевског прослеђивали богослужбене утвари и црквене књиге.²⁷⁵

²⁷¹ А. Kostić, Т. Rakonjac, *Memorial Church in Gornji Adrovac as a symbol of Sebian-Russian cultural, political, national and artistic ties in late 19 th and early 20 th centuries*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, текст у штампи.

²⁷² Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 23.

²⁷³ Л. А. Армеева, *нав. дело*, 72–73.

²⁷⁴ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 185.

²⁷⁵ П. Милосављевић, „Неки фрагменти из политичке делатности митрополита Михаила у Русији“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 168–169.

Словенофилска друштва су слала помоћ у виду књига, икона, богослужбених предмета, као и новчане помоћи, црквама у Босни и Херцеговини, затим манастирима Дечани, Грачаница, Студеница, као и многим школама на простору Балкана.²⁷⁶ Тиме је словенофилски покрет помагао национално-пропагандно деловање српске владе у крајевима који су се налазили под турском влашћу.²⁷⁷ Словенски комитет у Петрограду је током Босанско-херцеговачког устанка организовао продајну изложбу, а приход је ишао пострадалима у устанку. Своје слике су уступили многи руски уметници, међу њима Иван Ајвазовски и Михаило Осипович Микешин.²⁷⁸

Знајући колики утицај митрополит Михаило има у словенофилским круговима, често су му се обраћали настојатељи храмова са молбом да посредује за помоћ преко руских добротворних организација. Митрополиту се 1891. године обратила православна црквено-школска општина из Ливна. Писмо је садржало молбу за препоруку Словенском добротвором друштву за финансијску помоћ око изградње звоника и осликавања иконостаса цркве у Ливну. У молби Црквено-школска општина истиче: „Од времена окупације ови наши српских земаља, ми Срби православне вјере находимо се у тако жалостном стању и положају да се сматрани овђе од Босанске владе не као житељи, већ као робови ових земаља и неправде сваке морамо сносити а особито у погледу вјере [...]. Преузели смо да подигнемо красан звоник уз нашу цркву и да направимо темпле, којег никако може се рећи имали нијесмо, и тај за нас огромни рад који ће нас запасти преко 12.000 форинти [...]. Наш сиромашни народ помагао је и помаже више него што може, али то је све маленкост према огромном трошку. Зато читајући и цјеломе српству и познавајући Вас и Вашу добродјел, ми даље подписано Српско православна црквено школска општина ступамо пред Ваше Високопреосвештенство с овом нашом понизном молбом: Да би Ваше Високопреосвештенство благонаклоно нам било и милости нам ту указало, те да

²⁷⁶ С. Терзић, *нав. дело*, 102.

²⁷⁷ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 429.

²⁷⁸ А. Павловић, „Српске теме Михаила Осиповича Микешина“, у: *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, бр. 4, Нови Сад, 1968, 375.

би нас препоручило код славног Слављанског добротворног руског друштва за којег Вам и молбу прилажемо, да баце један умилни поглед и нас нас ове сиромашне робоме, који трпе већ толико вјекова, да не бисмо морали истрошити нашу цијелу имавину школску за часно привести крају градњу звоника који служи за дику и понос српском народу, а при томе да би смо морали нашу школу једину наду наш будућности. У потпуној нади да ће ова наша молба наћи одзива колико код вашег Високопреосвештенства у толико и код славног Слављанског друштва остајемо изискујући.“²⁷⁹ Митрополит Михаило је убрзо проследио молбу руском грофу Николају Павловичу, молећи за помоћ храму.²⁸⁰

Личност митрополита Михаила и његово деловање је представљало важно упориште словенофилском покрету за ширење панславистичких и словенофилских идеја, као и учвршћивање руског утицаја на Балканском полуострву. Поред тога, словенофилски покрет је са својим организацијама допринео утицају руске сакралне уметности у Кнежевини/Краљевини Србији.

Митрополитова посета Русији 1869. године

Митрополит Михаило Јовановић је 1869. године посетио Русију како би присуствовао педесетогодишњици Кијевске духовне академије. Позив му је упутио московски митрополит Филарет.²⁸¹ Преко Одесе је дошао до Кијева, а затим је посетио градове Москву и Петроград, у пратњи архимандрита Нићифора Дучића и игумана манастира Раковице Јосифа.²⁸² Митрополитова посета Русији

²⁷⁹ ДАС, ПО, к. 31, бр. 253.

²⁸⁰ ДАС, ПО, к. 31, бр. 152.

²⁸¹ С. М. Димитријевић, *нав. дело*, 26.

²⁸² Ј. Блажић Пејић, „Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)“, у: *Историјски часопис*, књ. LXIV, Београд, 2015, 340.

је веома значајна, не само због покушаја учвршћивања бољих односа са Русијом већ и у културно-просветном погледу. Том приликом митрополит је настојао да посети и што боље упозна руске цркве, манастире, њихове ризнице и музеје.

Прослава педесетогодишњице Кијевске духовне академије одржана је у свечаној сали Академије. Литургију поводом прославе служили су митрополит кијевски Арсеније, митрополит Михаило, архиепископ херсонски Димитрије и архиепископ казански Арсеније.²⁸³ У свом обраћању митрополит Михаило је изразио захвалност Академији, истичући да је ова руска академија „била прва која је отворила врата Србима и другим православним хришћанима југоистока Европе“.²⁸⁴

Након пар дана проведених у Кијеву, митрополит Михаило се упутио према Москви. Дочекао га је архимандрит Венијамин, намесник манастира Чудова.²⁸⁵ Манастир је основан захваљујући светом митрополиту московском Алексију, чије мошти су се налазиле у храму и у оквиру Московског кремља. Храм је био посвећен Чуду Светог Михаила, а током XIX века, за време митрополита Филарета, манастир је обновљен у руско-византијском стилу.²⁸⁶ Приликом поздрава руском свештенству митрополит наглашава да је „московско свештенство узор са својим високим и светим архипастирима свим сувереницима и саплеменицима“.²⁸⁷ Након посете манастира Чудова, митрополит Михаило је посетио и остале светиње Московског кремља. По свом историјском значају

²⁸³ А. Поповкин, „Паломничество Митрополита Сербского Михаила (Йовановича) в Россию в 1869 году“, доступно на: https://ruskline.ru/analitika/2019/10/20/palomничество_mitropolita_serbskogo_mihaila_iovanovicha_v_rossiyu_v_1869_godu (приступљено 9. 12. 2022).

²⁸⁴ П. Пузовић, „Срби на Кијевској духовној академији“, 352.

²⁸⁵ „Пребывание Митрополита Сербскаго Михаила въ Москвѣ“, *Московские епархиальные ведомости* 41, 1869, 5

²⁸⁶ *Москва путеводитель*, ур. Е. А. Звягинцев, М. Н. Коваленско, М. С. Сервьев, К. В. Сивков, 166.

²⁸⁷ „Пребывание Митрополита Сербскаго Михаила въ Москвѣ“, *Московские епархиальные ведомости*, бр. 41, 1869, 5.

посебно се издвајају Успенски саборни храм, Архангелски и Благовештенски храм.²⁸⁸

Такође, у Московском кремљу налази се велики број других цркава и манастира, који су изграђени у различитим периодима. То су цркве посвећене Катарини Великомученици, Распећу Христовом, Рођењу Пресвете Богородице, Лазаревом васкрсењу, Константину и Јелени, дванаесторици Апостола, Рођењу Јована Крститеља и Печерска капела.²⁸⁹ Манастир у Кремљу је посвећен Вазнесењу у оквиру кога се налазе три мање цркве: Црква Светог Михаила, Црква Свете Катарине и Саборна црква, посвећена Вазнесењу Христовом.²⁹⁰

Поред наведених, митрополит је у пратњи епископа Мождајског посетио и богату ризницу Патријаршијског дома, просторије Великог двора и Оружејне палате. Заједно са митрополитом московским Филаретом учествовао је у свечаном обиласку зидина Кремља.²⁹¹

Митрополити Филарет и митрополит Михаило служили су заједно литургију у Успенском храму. Након што се митрополит Михаило поклонио чудотворним иконама и моштима, отпочео је молебан код моштију Светог Сергија Радоњешког.²⁹² Након завршетка литургије, митрополит Михаило је посетио капелу која се налази на месту келије Преподобног Сергија и поклонио се моштима Светог Филарета.²⁹³

Митрополит Михаило је служио литургију у свечаној одежди, коју је добио од грађана Москве, који су махом били чланови Московског словенског

²⁸⁸ Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали, т. 2, 278.

²⁸⁹ И. К. Кондрачевъ, *Московскій Кремль евятъни достопамятности, историческое описание соборовъ, церквей монастыреѣй*, Москва, 1910, 69–79.

²⁹⁰ Исто, 89.

²⁹¹ Москва – Србија, Београд – Русија, документа и материјали, т. 2, 278–279.

²⁹² Исто, 279. Култ Светог Сергија потиче из XIV века, а велики број слика посвећених Светом Сергију осликао је уметник Михаило Несторов крајем XIX века: А. Пантелић, *Православна Москва: Манастири, значајни храмови и капеле, мошти светитеља, чудотворне иконе, духовне школе и важнији музеји на подручју града Москве. Водич кроз православне светиње руске престонице*, Београд–Москва, 2022, 402–404.

²⁹³ Москва – Србија Београд – Русија: Документа и материјали, т. 2, 279.

комитета. Иницијатива је потекла од кнеза В. А. Черкаског и Ивана Ивановича Четверикова, фабриканта црквених утвари, „познатог ревнитеља православља у западним крајевима и словенским земљама, који непрестано прави и прикупља од грађана Москве значајне материјалне донације потребитим црквама словенског краја“.²⁹⁴ У симболичком смислу одежда је требало да током вршења службе у Београду митрополита подсети на то да се у тим тренуцима Русија моли за просперитет и благостање српског народа. То је кнез Черкаски истакао приликом предаје поклона.²⁹⁵

Убрзо након повратка у Србију, митрополит је добио још једну архијерејску одежду из Московске катедралне ризнице, од архимандрита Инокентија. Она данас није сачувана, али се на основу писма које је заједно са њом упућено митрополиту може закључити да је реч о раскошној одежди. Чинили су је сребрни сакос са утканим крстовима златне боје, који су на рукавима били сребрни; велики и мали омофор од бордо сомота, на којима су биле представљене звезде, као и уткани крстови златне и сребрне боје. Одежда је била употпуњена сребрним епитрахилем са златним крстовима и бордо појасом. Поред одежде, митрополит је добио и позлаћено архијерејско жезло са сребрним крстом на врху. Уз жезло се налазио и сулок, који је карактеристичан за руске архијерејске штапове. Услед оштре климе улога сулока је била да штити руку архијереја. На сулоку су били уткани крстови сребрне и златне боје. Уз жезло, митрополит је добио наруквице и камилавку.²⁹⁶ Одежда је била намењена за ношење приликом богослужења и на фотографским портретима митрополита Михаила који су штампани у новинама није присутна, као ни руски архијерејски штап са сулоком. На једном од портрета, који се налазе у фотографској збирци рукописне књиге *Памяти Нила Александровича Попова*, представљен је митрополит Михаило, највероватније током свог путовања по Русији.²⁹⁷ Приказан је у статичном седећем положају, како држи бројаницу у левој руци,

²⁹⁴ „Разныя извѣстия“, *Московские епархиальные ведомости*, бр. 42, 19. октобар, 1869, 10.

²⁹⁵ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 553.

²⁹⁶ Државни архив Србије (= ДАС), Митрополија београдска (= МБ), 1869, бр. 1402.

²⁹⁷ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање*, 262.

коју је положио преко затворене књиге. На врату му је напрсни крст, орден и панагија са представом Богородице Знамења.

У Музеју Српске православне цркве се такође налазе три митрополитова фотографска портрета. На њима је митрополит приказан у ентеријеру. Два портрета потичу из ранијег периода, а један је највероватније настао након митрополитовог повратка из емиграције 1889. године. На једном портрету је представљен у стојећем положају, док у десној руци држи архијерејско жезло, а у левој бројаницу. На другом портрету, који је настао у истом периоду, приказан је у статичном седећем положају, са бројаницом у левој руци. Трећи портрет приказује митрополита у познијим годинама. Представљен је у стојећем положају, поред стола. И на овом портрету наслонио је руку на књигу. На фотографским портретима он се готово увек представља у једноставној црној архијерејској мантији, за коју напомиње да је обавезан елемент који се носи изван богослужења, када се долази или одлази из цркве.²⁹⁸ Често се представљао са књигом која је на столу, док је иза њега неутрална позадина. Кроз многобројно ордење и елементе достојанства указује се на његов положај у друштву. Овакав начин приказивања у статичном ставу, док је позадина потпуно неутрална, имао је за циљ да искаже духовну снагу портретисаног представника црквене јерархије.²⁹⁹

Узори начина представљања митрополита Михаила на фотографским портретима и његовој презентацији потичу из Русије. Наиме, руски црквени великодостојници су током XIX века често представљани у једноставној црној мантији. Приказивани су са симболима достојанства, односно панагијом, крстом, ордењем и камилавком на глави, док је иза њих била неутрална позадина. На такав начин се приказује московски митрополит Филарет, новгородско-петербуршки митрополит Исидор Никољевски, као и ректори Петербуршке академије Филарет Дроздовски и Макарије Булгаков.³⁰⁰

²⁹⁸ М. Јовановић, *Црквено Богословље*, 44.

²⁹⁹ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад, 1996, 268.

³⁰⁰ Портрети су репродуковани у: *Свято-Троицкая Александро-Невская лавра*, Санкт Петербург, 2022; А. Пантелић, *нав. дело*, 122.

У Русији је митрополит посетио и Тројице-Сергијеву лавру. Одслужио је богослужење са игуманом Лавре, архимандритом Никифором, двојицом јеромонаха, ректором Вифановске семинарије и ректором богословске академије при Лаври. Намесник Антоније, са којим је митрополит договарао долазак српских сликара на школовање, након литургије показао је митрополиту сакристију Лавре. Ту се управо налазила иконописна школа, која је поред иконописа имала радионице за фотографију и литографију.³⁰¹ Митрополит Михаило је том приликом изразио захвалност, у име Кнежевине, духовним руским академијама, посебно московској, за оно што су донели Србији у погледу просвете.³⁰²

Тројице-Сергијева лавра представља један од најзначајнијих центара просвете и културе у Русији. Оснивање лавре је започето захваљујући Преподобном Сергију Радоњешком. У оквиру ње се налази велики број храмова, попут Тројичког сабора са Никоновским храмом и значајном ризницом, затим цркве: Смољенска, Успења Пресвете Богородице, Рођења Светог Јована Крститеља, преподобних Зосима и Саватија Соловецких, Михејевска црква, која је подигнута у част јављања Богородице Преподобном Сергију, затим храмови Светог Јована Лествичника и Покрова Пресвете Богородице, док се на западној страни Сергијеве лавре истиче високи звоник.³⁰³

Митрополит Михаило је у Москви посетио и Храм Христа Спаситеља, где је био и смештен.³⁰⁴ Црква се налази у непосредној близини Московског кремља, а за њену изградњу је био ангажован најпре Александар Витберг, а потом познати руски архитекта Константин Тон, творац руско-византијског стила. Грађење цркве је започето 1817, а завршено 1861. године. Године 1880. храм је постао саборни и служио је за крунисање руских владара, као и прославе свечаности поводом различитих јубилеја.³⁰⁵ Главну светињу храма представљају

³⁰¹ Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали, т. 2, 278.

³⁰² „Разныя извѣстия“, Московские епархиальные ведомости, бр. 42. 1869, 11.

³⁰³ А. Пантелић, *нав. дело*, 199–207.

³⁰⁴ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 264.

³⁰⁵ А. Пантелић, *нав. дело*, 298–301.

иконе Богородице Смоленске, Рођења Христовог из Витлејема, Светог Николе и икона новомученика и исповедника руских.³⁰⁶ Једна од првих сакралних грађевина израђених у руско-византијском стилу јесте Црква Христа Спаситеља. Праћење византијске традиције се највише огледало у спољашњој декорацији храма.³⁰⁷ Руско-византијски стил је формиран на кавкаским и балканским узорима, али и тзв. тоновским – према Константину Андрејевичу Тону, водећем архитекти поменутог стила.³⁰⁸ Већи део руске културне јавности је добро прихватио поменути стил, а посебно су се у њему истакли уметници Виктор Васњецов и Михаил Васиљевич Несторов.³⁰⁹

Под утицајем идеја историзма, које су се тада развијале у Европи, у Србији се такође развио српско-византијски стил. У црквеном градитељству се инсистирало на решењима заснованим на националној средњовековној традицији.³¹⁰ Током 70-их година XIX века у Србији је започела потрага за српско-византијским стилем.³¹¹ Бројни су примери храмова изграђених у том стилу. Првобитна црква, посвећена Светом ратнику Александру Невском, која је подигнута благословом митрополита Михаила, била је урађена са византијским средњовековним елементима. Изглед цркве је познат захваљујући описима храма.³¹² Поред изградње храмова, грађена су и профана здања у овом стилу. За развој стила је од значаја и закон, донет 1862. године, који је подразумевао изградњу и формулацију храмова у византијском стилу.³¹³ Историзам у уметности је био последица развоја културног и политичког живота, али и националног напретка, као и свесловенских идеја.³¹⁴ Важно је истаћи да је српско-византијски стил почео значајније да се развија на самом крају XIX века,

³⁰⁶ Е. Покрофьева, *Книга православного Христианина*, Москва, 2013, 60.

³⁰⁷ Л. А. Армеева, *Иконописная школа троице-сергиевой*, 69.

³⁰⁸ М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, 114.

³⁰⁹ Л. А. Армеева, *Иконописная школа троице-сергиевой*, 69.

³¹⁰ М. Јовановић, „Историзам у уметности XIX века“, у: *Саопштења XX–XXI*, Београд, 1988, 278.

³¹¹ Исти, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, 115.

³¹² Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 38–39.

³¹³ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 187.

³¹⁴ М. Јовановић, „Историзам у уметности XIX века“, 278.

након митрополитовог повратка из емиграције и доласка краља Александра Обреновића на српски престо.³¹⁵

Поред тога што је обишао руске храмове и музеје, митрополит Михаило се у Москви сусрео са словенофилима. Присуствовао је седници Московског добротворног комитета, на којој је било око седамдесет чланова комитета, на челу са председником Михаилом Погодином.³¹⁶ У складу са циљевима окупљања словенофила покренута су различита питања и овом приликом. На седницама су чланови словенског покрета расправљали о важним стварима. То се односило на научна, литерална и уметничка питања.³¹⁷

Посебно важно питање за ширење утицаја руске сакралне уметности представља иницијатива за долазак руских иконописаца у Кнежевину Србију. На седници је предлог о томе изнео Димитрије Струков, који је желео да пошаље своја два ученика из Москве у Кнежевину.³¹⁸ Овај руски уметник, археолог и рестауратор проучавао је руске средњовековне споменике. По налогу руског Светог синода Струков је обишао споменике Владимира, Новгорода, Ростова и других области. Објавио је тринаест књига, а посебно је истицао цртеж као важну технику у сликарском раду. Захваљујући Струкову је и основана Тројице-Сергијева иконописна школа.³¹⁹ Као професор цртања наглашавао је да су иконописци врло вешти у живопису и цртању, те да су му ученици помагали у његовим археолошким истраживањима. Митрополит Михаило је прихватио

³¹⁵ А. Кадијевић, *нав. дело*, 66.

³¹⁶ „Како је наш високопросвештени Г. Митрополит посетио словенски комитет“, *Пастир: лист за науку и књижевност духовног садржаја*, бр. 28, 1869, 615.

³¹⁷ М. Прелог, *нав. дело*, 114.

³¹⁸ „Како је наш високопросвештени Г. Митрополит посетио словенски комитет“, *Пастир: лист за науку и књижевност*, бр. 28, 1869, 618.

³¹⁹ Видети: „Струков Дмитрий Михайлович“, *Открытая археология*, доступно на: <https://xn--80aajhqhktebqvc2c9e6cj.xn--p1ai/individuals/%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2-%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B9-%D0%BC%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>

(приступљено 8. 5. 2023)

предлог и истакао да иконописци могу доћи и живети од приватних поруџбина са његовом препоруком.³²⁰ Недуго затим, митрополит је јавио секретару Московског комитета Нилу Попову да је успео да обезбеди смештај и посао за руске иконописце. Једино што је захтевао је било „да умеју добро да сликају иконе, јер много ће зависити од првог утиска које иконе оставе, када буду сликали у Србији“. У писму је митрополит објаснио Попову да је покушао да отвори школу за богослове, у којој би уметници радили, али како то није успео, пронашао је руским иконописцима посао код једног српског уметника у Београду.³²¹

Митрополит Михаило је још 1861. године указивао на потребу да се отвори катедра за иконописаније и нотну пјеније при београдској богословији, на чијем челу би се налазио Стеван Тодоровић. У школи би будући свештеници „не само разумели какве треба у цркви да буду иконе, него да би боље од њи и сами могли занимати се овом благородном вештином. Ово знање за наше свештенике тим је више потребно што с једне стране прелазе к нам иконе кое су противне духу наше цркве у смислу светске живописи, а с друге опет уносе се тако невештом руком израђене без сваке мисли и пристоине важности лица светога кога хоће да представе“. Међутим, Министарство просвете Кнежевине Србије одбило је предлог митрополита Михаила. Као изговор за неотварање иконописне школе навело је да је буџет за предстојећу годину већ распоређен.³²² Избор Стеве Тодоровића на челу катедре указује на углед који је имао код митрополита Михаила. Уметник је био један од најзначајнијих за црквену уметност друге половине XIX века, који је усмеравао друге иконописце на копирање композиционих решења западноевропских уметника.³²³ Степа Тодоровић се школовао на Бечкој академији, као и у две приватне школе, код Фердинанда

³²⁰ „Како је наш високопросвештени Г. Митрополит посетио словенски комитет“, *Пастир: лист за науку и књижевност*, бр. 28, 1869, 618–619.

³²¹ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 281–282.

³²² Н. Симић, *нав. дело*, 5–6.

³²³ Н. Макуљевић, *Црквено сликарство у Краљевини*, 154.

Георгија Валдмилера и Карла Рала.³²⁴ Црквено сликарство уметника и његовог круга је по својим ликовним карактеристикама било веома блиско са сликарством које су српски иконописци донели након школовања у Русији.³²⁵ Тодоровић је био један од најангажованијих уметника у Кнежевини/Краљевини током друге половине XIX века.³²⁶ Значајан је и његов утицај на формирање сликара који су учили у његовој приватној школи.³²⁷

Важно је истаћи да је на Петербуршкој богословији постојао предмет на коме се изучавала православна иконографија. Предмет је имао за циљ да се будући свештеници добро упознају, обуче иконопису и основама рестаурације. За предавача на предмету је постављен академик Фјодор Григоријевич Солнцев, творац руско-византијског стила. Солнцев је био добро упознат са старогрчким и руским иконописом. Предмет Иконографија је представљао новину у руском систему образовања богослова и трајао је у периоду од 1844. до 1867. године.³²⁸ Будући да је митрополит Михаило настојао да пренесе модел по коме се школују руски богослови, постоји велика могућност да је био упућен у то да се на Петербуршкој семинарији проучава иконографија. Иако није успео да отвори

³²⁴ О биографским подацима Стевана Тодоровића видети: М. Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма*, Нови Сад, 1976. Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд, 1987, 170. П. Петровић, *Збирка српског сликарства XVIII и XIX века Народног музеја у Београду*, 414–436.

³²⁵ Н. Макуљевић, *Црквено сликарство у Краљевини*, 181.

³²⁶ Н. Макуљевић, „Делатност дебарских и самоковских зографа у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Северној Србији у XIX веку“, у: *Проблеми на изкуството* 4, Софија, 2015, 23.

³²⁷ Посебно је Степа Тодоровић имао великог утицаја на формирање Николе Марковића, иако је дошло до сукоба између њих 1880. године услед тога што је Тодоровић имао предност на лицитацијама за израду иконостаса, које је касније изводио са другим иконописцима или их им је уступао. До спора је дошло око израде иконостаса намењеног београдској Вазнесењској цркви. Марковић је Тодоровића оценио као нелојалну конкуренцију. Заједно са Тодоровићем је често радила и његова жена Полексија Тодоровић. У заједници са Полексијом и Николом Марковићем, Степа је осликао иконостасе храмова у Топчидеру, Штубику, Богатићу, као и иконостас Вазнесењске цркве. Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини*, 151; А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини*, 449.

³²⁸ Л. А. Армеева, *нав. дело*, 64.

такво одељење на Београдској семинарији, митрополит је настојао да руски уметници дођу у Србију. Митрополит Михаило је фебруара 1870. године обавестио Нила Попова да очекује руске иконописце. Том приликом наводи да је неопходно да Московски комитет уплати по 150 рубаља руским иконописцима за посао осликавања цркве, те да ће добијати новац и од сликара са којим би требало заједно да раде.³²⁹

Остаје отворено питање да ли су руски иконописци дошли у Србију, јер се не може поуздано утврдити на осликавању које цркве на подручју града Београда су радили, нити ком српском уметнику су помагали у раду. Свакако митрополитово залагање за њихов долазак и обезбеђивање сликарског посла указује на његово настојање да потпуно пренесе руски модел иконописа на тло Србије.

Поред словенофила, митрополит се у Москви 1869. године сусрео са руским црквеним великодостојницима и истакао је да „духовност Москве са свим својим високим и светим архипастирима служи као узор њему и свима онима који су исте вере и из истог племена“.³³⁰ Пре него што се упутио у Санкт Петербург, митрополит Михаило је посетио Новојерусалимски манастир у пратњи настојатеља храма архимандрита Леонида, пријатеља са Кијевске духовне академије архимандрита Владимира и ректора Литванске богословије архимандрита Евгенија.³³¹

Новојерусалимски манастир је основао 1656. године патријарх Никон, како би реконструисао библијску историју из Свете земље.³³² Манастир припада Истро-московској области, а урађен је по узору на јерусалимске светиње. Главни

³²⁹ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 267.

³³⁰ „Пребивање Митрополита Сербскога Михаила въ Москвѣ“, *Московские епархиальные ведомости*, бр. 41, 12. октобар, 1869, 5.

³³¹ „Посвучение Воскресенскаго, Новы Јерусалимъ именуемаго, монасрыя высокопросвященнымъ Михаиломъ Митрополитомъ Сербскимъ“, *Московские епархиальные ведомости*, бр. 44, 2. новембар, 1869, 8.

³³² Г. Васильевич Флоровский, *Путеви руског богословља 3*, прир. З. Матић, Пожаревац, 2021, 115.

храм је посвећен Васкрсењу Господњем, који архитектонски одговара цркви на Голготи у Јерусалиму.³³³

Митрополит је најпре посетио цркву посвећену Светом Јовану Крститељу, а посебну пажњу му је привукла икона Богородице Владимирске, која се налази у цркви и урађена је на свили. Изнад Цркве Светог Јована налази се црква посвећена Успењу Пресвете Богородице. У храму се истиче икона са сценом Рођења Богородице, коју је митрополит Михаило запазио, а представља рад уметника и професора Петербуршке академије уметности Петра Шамшина, уметника који је сликао теме из руске националне уметности.³³⁴

Након што је погледао сакристију, митрополит је поред пролаза Свете Олге и Светог Павла дошао до капеле посвећене Светом Александру Невском.³³⁵ У другој половини XIX века Светом ратнику Александру Невском подиже се велики број храмова у Русији, услед тога што је светитељ представљао заштитника тројице владара који су се налазили на престолу.³³⁶

На самом крају свог обиласка манастира митрополит је посетио Цркву Васкрсења Христовог. Служио је литургију и поклонио се чудотворној икони Богородице Тројеручице, која је послата као поклон из српског манастира на Хиландару патријарху Никону 1663. године.³³⁷ Од настојатеља храма митрополит је добио панагију на којој је била представљена сцена Успења Пресвете Богородице и представљала је „фини витлејемски рад“.³³⁸

Митрополит Михаило је „у спомен путовања по Русији“, али и тога да епископи „немају пристојне панагије“ донео одређену количину панагија, које је

³³³ *Россия иллюстрированная энциклопедия*, ур. Ю. А. Никифоров, Москва, 2006, 371.

³³⁴ „Посвучение Воскресенскаго, Новы Јерусалимъ именуемаго, монасрѣя высокопросвѣщеннымъ Михаиломъ Митрополитомъ Сербскимъ”, *Московские епархиальные ведомости*, бр. 44, 2. новембар, 1869, 10–11.

³³⁵ Исто, 11.

³³⁶ Ј. Межински Миловановић, *Храм Светог Александра Невског*, 15.

³³⁷ „Посвучение Воскресенскаго, Новы Јерусалимъ именуемаго, монасрѣя высокопросвѣщеннымъ Михаиломъ Митрополитомъ Сербскимъ”, *Московские епархиальные ведомости*, бр. 44, 2. новембар, 1869, 11.

³³⁸ Исто, 12.

проследио епископима у Кнежевини Србији, са напоменом да се употребљавају по систему наследства.³³⁹ То би подразумевало да након смрти епископа панагија припадне новорукоположеном епископу одређене епархије. Панагија представља знак епископског достојанства, стога митрополит наглашава да је она „најпре била кутица, у којој се полагала честица извађена из просфоре за част Пресвете Богородице или да су се у њу полагале мошти свете, које су носили на прсима настојатељи манастирски, а затим и сами архијереји као настојатељи целе епархије. Сада се на енклопији (што значи недро, срце) изображава образ Богородице. И крст и панагија по солунском Симеону едно имају духовно значење, указују печат и исповедање вере на прсима архијереја тако, да оно од срца произилази“.³⁴⁰

У Санкт Петербург се митрополит сусрео са руским царем Александром II Николајевичем и другим представницима царске династије. Током боравка у Петербургу потрудио се да што темељније и боље упозна црквене и образовне установе Русије и сусретне се са утицајним личностима.³⁴¹ Митрополит је у Петербургу посетио лавру посвећену Светој Тројици и Светом Александру Невском, која је била замишљена као град и у њој су се налазили значајни манастири и цркве. Изградња лавре је започета за време Петра Великог, 1710. године, а изградња манастира и црква је трајала током XVIII и XIX века.³⁴² У лаври је најпре изграђена црква брвнара, посвећена Благовештењу Богородице, која је у XVIII веку замењена каменом црквом посвећеном Лазаревом васкрсењу, а главне светиње лавре представљају цркве посвећене Светој Тројици и Светом Александру Невском.³⁴³ Лавра садржи богату ризницу и библиотеку која је имала

³³⁹ ДАС, МБ, 1869, 1319.

³⁴⁰ М. Јовановић, *Црквено богословље*, 44-45.

³⁴¹ А. Поповкин, „Паломничество Митрополита Сербского Михаила (Йовановича) в Россию в 1869 году“, доступно на: https://ruskline.ru/analitika/2019/11/26/palomничество_mitropolita_serbskogo_mihaila_iovanovicha_v_rossiyu_v_1869_godu (приступљено 7. 12. 2022)

³⁴² *Свято-троицкая Александро-Невская*, 13.

³⁴³ *Святой благовѣрный великій князь Александръ Невскій Свято-троицкая Александро-Невская лавра на память двухсотлѣт обители 1713-1913*, С. Петербург, 1913, 13–15.

издавачку делатност, а током XIX века су у манастиру издата значајна дела руског богословља, попут *Православног догматичког богословља* и три прва тома *Историје руске цркве* (1842–1857), ректора Петербуршке духовне академије архимандрита Макарија Булгакова.³⁴⁴ У лаври се налазе и мошти Светог Александра Невског, којима се поклонили и митрополит Михаило, а чувају се у цркви која је посвећена светитељу.³⁴⁵

Поред манастира у лаври митрополит је посетио и цркве посвећене Благовештењу, Светој Тројици, Светом Николи, Богородици Тихвинској и цркву подигнуту у част иконе Пресвете Богородице – Свих жалосних радост.³⁴⁶

Митрополит је посетио петербуршку Царску библиотеку, где је добио на поклон различита издања књига, а обећао је да ће допринети обогаћивању библиотеке српским издањима. У Петербургу је посетио градоначелника града Н. И. Погребова и чланове Петербуршког словенског добротворног комитета, од којих је на поклон добио архијерејско жезло, које симболише архијерејску власт.³⁴⁷ Позлаћено сребрно жезло било је урађено у форми старинских архијерејских жезла. На врху су се налазила два крстообразна дела, на којима су биле постављене иконе руског и српског светитеља, односно представе Светог Александра Невског и Светог Саве. Поред икона, на жезлу се нашао и цитат из јеванђеља „ВЦЫ ПО НЕМЪ НДѢТЪ ЇАКО БѢДАТЪ ГЛАСЪ ЕГО. ЧО УВѢДЕМЪ НО БѢЖАТЪ ѿ НЕГО, ЇАКО НЕЗНАКТЪ ГЛАСА ЕГО“ (Јован 10, 4–5). Погребов је истакао да је одабир светитеља који су представљени на жезлу био условљен тиме што су светитељи Сава и Александар Невски деловали у истом историјском добу и били заслужни за ширење хришћанства и изградњу храмова.³⁴⁸

³⁴⁴ *Свято-троицкая Александро-Невская*, 101.

³⁴⁵ „Још неколико речи о нашем г. Митрополиту у Русији (из 'Голоса'), *Пастир: лист за науку и књижевност духовног садржаја*, бр. 31, 1869, 692.

³⁴⁶ Видети: „История Свято-Троицкой Александро-Невской Лавры“, доступно на: <https://lavra.spb.ru/history> (приступљено 7. 12. 2022)

³⁴⁷ А. Поповкин, „Паломничество Митрополита Сербского Михаила (Йовановича) в Россию в 1869 году“, доступно на https://ruskline.ru/analitika/2019/11/26/palomничество_mitropolita_serbskogo_mihaila_iovanovicha_v_rossiyu_v_1869_godu (приступљено 7. 12. 2022)

³⁴⁸ „Још неколико речи о нашем г. Митрополиту у Русији (из „Голоса“), *Пастир: лист за науку и књижевност духовног садржаја*, бр. 31, 1869, 691–692.

Посету Петербургу митрополит је искористио и за сусрет са директором Азијског департмана Петром Николајевичем Стремоуховим, кнезом Константином Николајевичем и руским канцеларом Александром Михаиловичем Горчаковим, а присуствовао је и седници Петроградског добротворног друштва.³⁴⁹

На крају боравка у Петрограду митрополит се сусрео и са уметником Михаилом Осиповичем Микешиним.³⁵⁰ Поред тога што је Микешин био члан Словенског комитета у Петрограду, био је добро упознат са српском историјом. Кнежевину Србију је посетио 1868. године, након убиства кнеза Михаила Обреновића. Тим поводом је израдио пројекат за спомен-капелу, која је требало да буде подигнута на месту кнежевог убиства.³⁵¹ Пројектовао ју је у складу са историзмом који је негован у Русији.³⁵² Грађевина је била замишљена као капела до које води монументални прилаз са две стране. Поред прилаза су биле две фонтане, а испод капеле извор који се улива у вештачко језеро. Грб Србије је био постављен изнад улаза капеле, а на бочним странама године владавине кнеза Михаила. На врху капеле се налазила фигура кнеза Михаила, одевеног у војну униформу, који се у лежећем ставу ослања на леву руку. Са десне стране капеле је представљена змија која уједа кнеза Михаила.³⁵³ Оваквим приказом је кнез Михаило истакнут као херој на самрти, док се присуство змије тумачи кроз њено християнизовано значење, а поред тога представља и непријатеље нације.³⁵⁴ За потребе изградње капеле Московско добротворно друштво је 1868. године послало из Русије четири свештеничке одежде и четири иконе.³⁵⁵ На заседању Народне скупштине 1871. године у Србији је донета одлука да се ипак не гради

³⁴⁹ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање*, 266.

³⁵⁰ Исто, 267.

³⁵¹ А. Павловић, *нав. дело*, 368–370.

³⁵² М. Тимотијевић, „Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III“, у: *Наслеђе*, Београд, 2002, 47.

³⁵³ Исто, 47.

³⁵⁴ Исто, 48.

³⁵⁵ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 261.

меморијална капела на Кошутњаку већ само споменик, те је руском уметнику отказана поруџбина.³⁵⁶

Михаил Микешин је направио и пројекат за споменик кнезу Михаилу који је требало да буде постављен на Тргу Велике пијаце.³⁵⁷ Први Микешинов нацрт је приказивао кнеза Михаила у народној ношњи како кида ланце ропства. Кнез је представљен у стојећем положају на полукалоти коју носе фигуре Срба.³⁵⁸ Могу се пронаћи аналогije између Микешиновог нацрта споменика кнезу Михаилу са спомеником Хиљадугодишњица Русије у Великом Новгороду истог уметника.³⁵⁹ Други Микешинов нацрт почивао је на евоцирању догађаја предаје кључева градова, што је представљало један од најважнијих догађаја владавине кнеза Михаила. У складу са тим Микешин је кнеза представио одевеног у војну униформу како стоји поред стола на коме се налазе владарске инсигније. Насупрот кнезу Михаилу поставио је фигуру Алија Ризе, који предаје кључеве градова, док је на постаменту постављена фигура Србина и два барелефа који носе представе освештавања војничких застава и Преображењске скупштине.³⁶⁰ Словенофилски покрет у Руској царевини се такође укључио у акцију прикупљања прилога за изградњу споменика, те су директно слали новац председнику Одбора, Милану Ђ. Милићевићу.³⁶¹ Конкурс за подизање споменика кнезу Михаилу је објављен 1873. године, а на њему је победио уметник италијанског порекла Енрико Паци.³⁶²

Пројекат Михаила Микешина је одбијен под изговором да није стигао на време у Београд. Митрополит Михаило је покушавао да издејствује да споменик

³⁵⁶ М. Тимотијевић, „Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III“, 50.

³⁵⁷ А. Павловић, *нав. дело*, 373.

³⁵⁸ М. Тимотијевић, „Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III“, 48.

³⁵⁹ А. Павловић, *нав. дело*, 373.

³⁶⁰ М. Тимотијевић, „Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III“, 48.

³⁶¹ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање*, 261.

³⁶² Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 100.

кнезу Михаилу изведе руски уметник. У разговору са Миланом Ђ. Милићевићем митрополит је истакао да „има изгледа да се с’ Микешиним ступи у погодбу о споменику, и још да ћемо ми можда скоро Мишу видети овде. Само се вели све чека на кнеза“ Милана Обреновића.³⁶³ Након што је српска влада одбила Микешинов пројекат, уметник је упутио писмо митрополиту Михаилу са жељом да његове нацрте изведу други уметници који су учествовали у конкурсима за израду споменика.³⁶⁴ Међутим, до реализације Микешинове идеје ипак није дошло.

Важно је истаћи да сусрет митрополита Михаила са уметником Микешиним у Петрограду, као и њихова каснија кореспонденција указују на митрополитово залагање за утицај руске уметности у Кнежевину, не само у погледу црквене уметности већ и кроз јавне споменике. Митрополит није успео да издејствује да споменик изведе руски уметник, будући да није имао утицаја на кнеза Милана Обреновића и чланове владе који су о томе одлучивали.

Пре свог повратка у Кнежевину Србију митрополит је из Санкт Петербурга отишао у Вилњус, где је посетио велелепни Николајевски храм. Након тога је посетио манастир посвећен Светој Тројици, где се поклонило моштима Вилњуских мученика и моштима које су по предању припадале Светом Димитрију Ростовском. У пратњи епископа Јосифа посетио је и Тројички храм, где се поклонило чудотворној икони Богородице, а потом је посетио богословију која се налазила при манастиру. Посетио је и цркве посвећене Светом Николи и Светој Параскеви, као и Саборни храм, посвећен Успењу Пресвете Богородице.³⁶⁵

Митрополит је боравак у Русији искористио да посети и град Острог у Волинској губернији, где се налазила једина православна црква, посвећена светитељима Ђирилу и Методију. Поред храма су биле изграђене и зграде болнице, школе и преноћишта, а братство је било основано захваљујући грофици

³⁶³ *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877), Милан Ђ. Милићевић*, прир. П. В. Крстић, Београд, 2015, 132.

³⁶⁴ А. Павловић, *нав. дело*, 374.

³⁶⁵ „Мѣстныя извѣстия“, *Литовскія епархіялыныя вѣдомости*, бр. 22, 1869, 1289.

Антонини Блудовој, која је митрополиту и упутила позив да посети град.³⁶⁶ Братство и грофица Блудова су га свечано дочекали, а у Цркви Светих Ћирила и Методија служио је литургију. Након два дана, митрополит је посетио и храмове града Дубне, а потом се вратио у земљу.³⁶⁷

Након повратка у Кнежевину Србију, митрополит је постао почасни члан многих институција, попут Царске градске библиотеке у Петрограду, члан савета Кијевске духовне академије, затим Императорског петроградског универзитета. Две године касније је изабран за члана Московског универзитета, док је следеће године постао члан Добротворног друштва Ћирила и Методија у Одеси.³⁶⁸

Подворје Српске цркве у Москви

Током боравка у Москви 1869. године митрополит Михаило је радио на учвршћивању везе између Српске и Руске цркве. Стога је заједно са секретаром Московског комитета Николајем Николајевичем Дурновим³⁶⁹ договорио отварање Српског подворја у Москви.³⁷⁰ Поред улоге представништва, циљ отварања Подворја је било прикупљање новчаних прилога и црквених утвари

³⁶⁶ Ј. Блажић Пејић, Ј. Владимировна Иванова, „Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове“, 195.

³⁶⁷ „О посѣщени Острожскаго Кирилло-Меодиевскаго братства высокопреосвящен нѣйшимъ Михаиломъ Митрополитомъ Серви“, *Волинскія епархіалныя дѣлвости*, бр. 24. 1869, 944.

³⁶⁸ Архимандрит Кирил, *Четрдесетогодишња прослава архипастирске службе митрополита српског господина Михаила*, Београд, 1895, 262.

³⁶⁹ Николај Дурнов је, као књижевник и публициста, објавио велики број чланака у којима је заступао интересе балканских народа, посебно Србије и Грчке: Платон Јовановић, *Српско подворје у Москви*, Београд, 1901, 10–11.

³⁷⁰ П. Пузовић, „Подворје Српске цркве у Москви“, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века: примљено на IV скупу Одељења историјских наука од 27. априла 2022. године*, Београд, 2011, 77.

намењених храмовима у Кнежевини/Краљевини Србији, као и помоћи српским питомцима који се школују у Русији.³⁷¹

Званично је Подворје Српске цркве отворено 1874. године захваљујући цару Александру Николајевичу и руском Светом синоду, који су одобрили отварање. За подворје је била намењена црква најпре посвећена Светим бесребреницима Киру и Јовану, а потом Благовештењу.³⁷² Храм је 1874. године осветио професор Московског универзитета, протојереј А. М. Иванцов Платон. Том приликом је истакао митрополита Михаила као „једног од најискренијих пријатеља, поштовача руског имена на истоку, који је био у Русији и Москви, и оставио свима који га виде, светлу успомену о себи, по чијем ходатајству поглавито је одобрена и подигнута српска обитељ у Москви“.³⁷³ За настојатеља Подворја је изабран старешина манастира Горњак, архимандрит Сава Грбовић.³⁷⁴ Важно је истаћи то да је увек српски митрополит у заједници са руским Светим синодом бирао настојатеље храма.³⁷⁵

Црква Светих бесребреника Кира и Јована била је у веома лошем стању, те су на њеној обнови радили московски трговци, попут Василија Сисојева, који је цркви приложио велики број књига и богослужбених предмета и одређену суму новца за израду иконостаса.³⁷⁶ Ризница цркве није имала неопходне богослужбене предмете. Већи део црквених утвари је поклонио митрополит Филарет Амфитеатров црквама у Старој Србији и западним руским областима.³⁷⁷ Из сакристије Свете Тројице су, по налогу Николаја Дурнова и архимандрита

³⁷¹ Л. В. Кузмичева, „Открытие Сербского Подворья в Москве в 70-е гг. XIX в.“, у: *Историки-слависты МГУ Кн.8 Славянский мир: в поисках идентичности*, Москва, 2011, 307.

³⁷² Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 52.

³⁷³ „Освећење цркве српског подворја у Москви, на дан првозваног Андрије“, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд, год. I, бр. 46, 24. децембар, 1874, 730.

³⁷⁴ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 52.

³⁷⁵ П. Пузовић, „Подворје Српске цркве у Москви“, 80.

³⁷⁶ „Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви“, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд, год. II, бр. 15, 21. април 1875, 225.

³⁷⁷ *Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали*, т. 2., 314.

Антонија Медведева, пренети богослужбени предмети у Српско подворје.³⁷⁸ Тиме је ризница Српског подворја обogaћена многобројним предметима, попут напрсног крста са емајлираним Распећем, митром на којој се налазе иконе у сребрном окову, одежама и литургијским прибором.³⁷⁹ Након обнове и уређења, храм Српског подворја је могао да представља најближи узор митрополиту Михаилу за украшавање храмова у Кнежевини/Краљевини Србији.³⁸⁰ Он је наглашавао да је „црква дивно украшена, тако да је међу најлепшим црквама у Москви“.³⁸¹

Стари иконостас је био демонтиран, а иконе су послате за Црну Гору о трошку трговца Сисојева.³⁸² Нови иконостас је био формиран у пет зона, сачињен од двадесет девет икона и осликан по узору на иконостас Цркве Спаса Свемилоствитог, која се налази у вароши Ростову, у Јарославској губернији.³⁸³ На иконостасу је био представљен сложени иконографски програм. У конструкцији, декорацији и иконографском програму узимали су се у обзир многобројни фактори, условљени естетским захтевима наручиоца, али и његовом симболичком и литургијском функцијом.³⁸⁴

У првој зони је на царским дверима представљена сцена Благовести Богородици, употпуњена ликовима четворице јеванђелиста. Света Тројица и фигуре Светог Јована Крститеља и Светог Николе налазили су се на престоним иконама. На јужним бочним дверима је била постављена икона арханђела Гаврила, а на северним арханђела Михаила. Сцена Тајне вечере је дата у централном делу друге зоне, док су сцене Великих празника биле постављене са

³⁷⁸ С. Ивановна Данченко, *Из историје открића Српског подворја у Москви*, Славјане и Россия: славјане у Москви К 870-летию со дня основания г. Москвы, Москва, 2018, 167.

³⁷⁹ *Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали*, т. 2, 311.

³⁸⁰ На то је први указао: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 51–52.

³⁸¹ П. Пузовић, „Подворје Српске цркве у Москви“, 82.

³⁸² „Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви“, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд, год. II, бр. 15, 21. април 1875, 228.

³⁸³ Исто, 226.

³⁸⁴ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас Свете Тројице у Врању“, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, прир. Н. Макуљевић, Врање, 2008, 51.

северне и јужне стране. У средишњем делу треће зоне је била смештена икона Пресвете Богородице са Христом младенцем у рукама. Са северне и јужне стране је формиран апостолски ред. На иконама су приказани апостоли, по двоје у пару.³⁸⁵ Четврта зона иконостаса је била дата у два реда. На средишњој икони првог реда био је представљен Исус Христ, који седи на престолу, а четворица апостола са јужне и северне стране иконостаса.³⁸⁶ У другом реду четврте зоне стајала је икона Господа Саваота, фланкирана иконама Јована Златоустог и Василија Великог.³⁸⁷ Иконостас се завршавао крстом са приказом Распећа.³⁸⁸

Царске двери су носиле устаљену представу Благовести Богородици, која је, уз представу Исуса Христа, била обавезни елемент на престоним иконама у Кнежевини и Краљевини Србији, заједно са Блавестима на царским дверима и Распећем на врху иконостаса. Често решење на престоним иконама представљају и фигуре Светог Јована Крститеља и Светог Николе.³⁸⁹ Међутим, у храму Српског подворја дошло је до измене у престоном реду, услед тога што је иконостас рађен по узору на иконостас Цркве Спаса Свемилоствитог. Иконе Исуса Христа и Пресвете Богородице су пребачене у трећу и четврту зону иконостаса. У престоном реду се, на северној страни, поставља икона светитеља коме је храм посвећен. На иконостасу Цркве Српског подворја на том месту се нашла икона Свете Тројице. Храм који је добијен за цркву Српској подворја је све до 1812. године био посвећен Светој Тројици, стога је представа Свете Тројице постављена у престоном реду.³⁹⁰ У српским храмовима се на северним бочним дверима постављао Свети арханђел Михаило, што је готово стандардно решење на иконостасима.³⁹¹ На јужним бочним дверима је приказан арханђел

³⁸⁵ „Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви”, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд, год. II, бр. 15, 21. април 1875, 225–226.

³⁸⁶ Платон Јовановић, *нав. дело*, 33.

³⁸⁷ Исто, 33; „Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви”, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље* год. II, бр. 15, 21. април 1875, 225–226.

³⁸⁸ Платон Јовановић, *нав. дело*, 33.

³⁸⁹ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 302.

³⁹⁰ Платон Јовановић, *Српско подворје у Москви*, 33.

³⁹¹ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 315.

Гаврило као пандан арханђелу Михаилу. Њихово постављање на бочним дверима се тумачи кроз заштитничку улогу верних и праведних коју арханђели имају.³⁹²

Иако се ништа не може рећи о ликовној поетици и иконографији, на основу положаја фигуре Исуса Христа и Пресвете Богородице може се закључити да је иконописац користио руске средњовековне иконографске предлошке. Исус Христ и Богородица нису приказани у стојећем положају, већ како седе на трону, што указује на средњовековну уметност као узор.³⁹³

У наосу храма, на зидовима, биле су постављене иконе на којима су на златној позадини представљене фигуре најугледнијих руских и српских светитеља. Од српских светитеља се издваја представа Светог Саве, на чијој икони су биле „израђене светитељске хаљине са фином позлатом“.³⁹⁴ Затим су приказани некадашњи патрони храма, Свети бесребреници и чудотворци Кир и Јован, који су били „украшени сребрно-златним одеждама са венцима златним око главе“.³⁹⁵ Поред светих Кира и Јована је била постављена икона Светог апостола Андреје Првозваног.³⁹⁶ Приказ овог светитеља требало је да укаже на државност српске државе и легитимитет кнеза Милана Обреновића. Наиме, посебним указом кнеза Милоша Обреновића 1836. године дан Светог Андреје проглашен је државним празником. У Кнежевини је празником обележавано и проглашење Другог хатишерифа 1830. године и берата о „наслеђивости Књажевског достојанства“.³⁹⁷ Такође, на дан Светог Андреје вожд Карађорђе је 1806. године освојио београдску варош. Кнез Петар Карађорђевић се након смрти своје жене, књегиње Зорке, обратио митрополиту Михаилу са молбом за промену славе. Митрополит је 1890. године дозволио кнезу Петру да уместо Светог Климента слави Светог Андреју, светитеља који је веома поштован у

³⁹² Исто, 316.

³⁹³ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 185.

³⁹⁴ „Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви”, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд, год. II, бр. 15, 21. април 1875, 226.

³⁹⁵ Исто, 226.

³⁹⁶ Исто, 227.

³⁹⁷ М. Тимотијевић, „Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године“, у: *Наслеђе*, бр. IX, Београд, 2008, 10.

Русији.³⁹⁸ Управо је митрополит Михаило био заслужан за избор славе, истичући Светог Андреју као словенског светитеља, као и чињеницу да је празник остао у сећању као дан када је Карађорђе освојио Београд.³⁹⁹ На осталим иконама у наосу храма били су приказани најистакнутији руски светитељи: Свети Сергије Радоњешки, Свети Василије, Великомученица Варвара и московски светитељи Петар, Алексије, Филип и Јона. У куполи наоса су биле представљене фигуре седморице арханђела.⁴⁰⁰

Није познато ко је осликао иконе Светог Саве и Светог Кира, док је остале иконе живописао И. Кондрат.⁴⁰¹ Највероватније је реч о уметнику аустријског порекла, који је неко време радио у Руској царевини. Кондрат се бавио портретним и историјским жанром. Учествовао је у уређењу Исаковског сабора, где је осликао дванаест икона намењених иконостасу, који одваја главни олтар од пролаза Свете Великомученице Катарине и Светог Александра Невског.⁴⁰² Такође, остало је непознато који уметник је живописао зидове храма. Како би представио српске светитеље у Благовештењском храму, иконописац је као предложак користио *Србљак*.⁴⁰³ Важно је истаћи да је митрополит Михаило 1861. године допунио *Србљак* новим службама и употпунио илустрацијама српских светитеља. Илустрације су биле преузете из *Стематографије* Христофора Џефаровића.⁴⁰⁴ Значајну улогу у програму живописа је имао словенофилски покрет, посебно Николај Дурнов, који је радио на уређењу цркве. Дурнов је обавестио секретара комитета Нила Попова о планираном изгледу унутрашњости

³⁹⁸ Р. Љушић, *Карађорђевићи*, Београд, 2001, 137–138.

³⁹⁹ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 24.

⁴⁰⁰ „Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви”, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд, год. II, бр. 15, 21. април 1875, 225.

⁴⁰¹ Исто, 226.

⁴⁰² О. Баирд Јаценко, *Иоганн Конрад Дорнер: неке материјале к биографији художника*, 2022, 93.

⁴⁰³ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 315.

⁴⁰⁴ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 54.

цркве. План зидног сликарства је одобрио Попов, као и то да се изостави приказ Светог Василија Острошког, услед недостатка простора у наосу храма.⁴⁰⁵

У олтарском простору је на источној страни била насликана представа Тајне вечере, а на осталим зидовима олтара фигуре Богородице Владимирске и Богородице Калушке, затим страдање Христово, сцене великих празника и представа празника Свих светих. Горње место је носило представу Исуса Христа на престолу, док је на другом престолу било приказано Распеће Христово, фланкирано фигурама Пресвете Богородице и Јована Богослова.⁴⁰⁶

На своду предолтарског простора на северној страни били су приказани светитељи Симеон Мироточиви и Стефан Првовенчани, у другој зони митрополит московски Свети Кипријан, митрополит црногорски Свети Петар, затим Свети Атанасије Велики, Кирил и Јован Милостиви, Свети Димитрије Ростовски, Свети Спиридон, епископ тримитунски. Од светитељки су биле представљене Преподобна Параскева и Преподобна Ангелина, деспотица српска.⁴⁰⁷

На јужном зиду су се налазили Свети Арсеније I, архиепископ српски и Свети Максим, а поред фигуре Света Три јерарха – Василија Великог, Григорија Богослова и Јована Златоустог. Програмско изједначавање српских светитеља са хришћанским архијерејима било је установљено у XVIII веку на простору Карловачке митрополије. Током XIX века је њихово изједначавање присутно у српским храмовима. Представљање српских светитеља и Три јерарха углавном се појављује у најсветијем делу храма, односно олтарском простору. Услед недостатка простора у олтару фигуре светитеља су пребачене на јужни део свода, близу иконостаса. Тиме није промењена њихова симболичка улога, која исказује

⁴⁰⁵ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 315–316.

⁴⁰⁶ „Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви”, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд, год. II, бр. 15, 21. април 1875, 227–228.

⁴⁰⁷ Исто, 226–227.

значај српских светитеља у православном светитељском хору.⁴⁰⁸ Осим тога, њихово представљање је везано за литургијски чин који се одвија у олтарском простору.⁴⁰⁹ Светим јерарсима су прикључене фигуре Светог Мелентија, патријарха антиохијског и Кирила, патријарха јерусалимског. Последњи светитељи у низу су Свети столпници Симеон и Данијел.

У другој зони, изнад северних врата, дата је сцена спаљивања моштију Светог Саве.⁴¹⁰ Ова тема се у српској уметности појављује у оквиру развоја националног лика Светог Саве.⁴¹¹

На сводовима пролаза који води до галерије представљен је Праведни Филарет Милостиви. Фигура светитеља је приказана у част московског митрополита Филарета. Сводови су носили и представе Светих великомученика Георгија и Димитрија. На галерији, испод Светих ратника, били су приказани Свети Константин и Јелена, а поред њих Ћирило и Методије, словенски светитељи, веома поштовани међу свим словенским народима.⁴¹²

Над јужним вратима је приказана сцена страдања првомученика патријарха Григорија Петог, а на западном зиду наоса полагање Христа у гроб, које фланкирају фигуре Светог Стефана Дечанског и краља Милутина.⁴¹³ Постављање светитељских фигура у наос храма се тумачи кроз молитвену функцију, коју они имају заједно са фигурама светитеља на иконостасу.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века – Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 32–33, Нови Сад, 2003, 204.

⁴⁰⁹ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште, 2006, 111.

⁴¹⁰ Исто, 227.

⁴¹¹ Један од примера сликања циклуса који је посвећен догађајима из живота Светог Саве је у манастиру Кувеждину насликао Павле Симић 1851. године: М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, 66.

⁴¹² „Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви“, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Год. II, бр. 15, 21. април 1875, 227.

⁴¹³ Исто, 227.

⁴¹⁴ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 358.

У припрати храма, у куполама, налазе се сцене Успења Пресвете Богородице, Преображења и Вазнесења Христовог. Сцена Успења Богородичиног представља један од најзначајнијих Богородичиних празника. Тумачи се кроз молитвени и морализаторски карактер. Како је простор припрате био намењен женама, у програм припрате су укључиване сцене Богородичиних празника или фигура светитељки.⁴¹⁵ Присуство сцена Преображења и Вазнесења које припадају Великим празницима у храмовима Кнежевине и касније Краљевине било је у складу са догмом и тумачењем храма као простора Божије славе.⁴¹⁶ Овакво тумачење храма је било актуелно у српском и руском богословљу XIX века.⁴¹⁷

На западном зиду припрате су се налазиле фигуре Светог Александра Невског и Великомученице Катарине. Приказивање наведених светитеља се може тумачити кроз њихово повезивање са значајним руским историјским личностима. Великомученица Катарина је приказана како би се указало на руску царицу Катарину Велику, која је подигла Цркву Светих бесребреника Кира и Јована. Свети Александар Невски је представљен у знак захвалности Српске цркве цару Александру Николајевичу, који је цркву поклатио српској јерархији.⁴¹⁸

На зидном сликарству и иконама у наосу храму био је приказан сложен иконографски програм. Представљене су личности из хришћанске историје, сцене Великих празника и сцена Богородичиног празника, као и најпоштованији светитељи у српском и руском народу. Од српских светитеља су, поред Мати Ангелине и Петра Цетињског, приказане личности из породице Немањића.

Важно је напоменути да је икону Светог Саве приложио митрополит Михаило, чиме је исказао и своју приватну побожност.⁴¹⁹ Није познато који

⁴¹⁵ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 146.

⁴¹⁶ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 370.

⁴¹⁷ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 127.

⁴¹⁸ „Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви”, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд, год. II, бр. 15, 21. април 1875, 227.

⁴¹⁹ Исто, 226.

уметник је осликао икону. Највероватније је у питању српски иконописац, јер ју је митрополит послао из Кнежевине.⁴²⁰ Даровање иконе са приказом првог српског архијереја може се тумачити кроз митрополитову жељу да укаже на дела Светог Саве, као и његово угледање на светитеља. Митрополит Михаило је редовно изједначаван са Светим Савом, утемељивачем Српске цркве.⁴²¹ Кроз проповедничку праксу указивао је на значај и деловање Светог Саве у српској историји. Како је наглашавао: „Свети Сава син краља нашег Немање првог, оставља дом бљеска и славе земаљске а гле, иде у св. Гору да постигне славу небесну. Ту се снажи у подвигу благочешћа и освојава са духом апостолства и отеческе мудрости. Загрејана живом вером његова света душа и у усамљености мисли за своје ближње, за свој народ и земљу српску, па не само да оснива Хиландар у коме ће бити свагда богомољаца српских, него задобија право да своје народу да он има свога духовног пастира сам постаје први архипастир српски [...] уређује цркву споља и изнутра, запаја је чистим духом, просвећује је и спрема свештенство народу“.⁴²² У српском црквеном животу је култ Светог Саве имао истакнуто место још од XVIII века, али је светитељево прослављање започето у XIX веку.⁴²³ Такође, култ Светог Саве је био распрострањен у Русији, а његово име се појављује у богословским књигама током XV века.⁴²⁴ Важно је истаћи да је житије Светог Саве послужило као узор за састављање многих житија светитеља Руске цркве.⁴²⁵

Поред личности из српске црквене историје, национална идеологија је представљена кроз сцену спаљивања моштију Светог Саве. Осим тога што је ова сцена постала један од иконографских садржаја српске црквене уметности, важан топос у култу Светог Саве представља и место где су мошти светитеља спаљене.

⁴²⁰ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 309.

⁴²¹ Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века – Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству“, 206.

⁴²² М. Јовановић, *Православни проповедник*, књ. 2, 52.

⁴²³ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 102.

⁴²⁴ С. Петковић, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Нови Сад, 2007, 7–31.

⁴²⁵ Видети: Е. Б. Белкаяова, Я Н. Шапов, „Традици святого Саввы Сербского на Руси“, у: *Међународни научни скуп Свети Сава*, 359–367.

Крајем XIX века је основан и одбор за подизање храма на Врачару, на чијем челу се налазио управо митрополит Михаило.⁴²⁶ На самом улазу у порту храма Српског подворја 1894. године подигнута је и капела посвећена првом српском архиепископу Светом Сави.⁴²⁷ Капела је подигнута захваљујући московском трговцу Николају Ивановичу Силуанову, а њена изградња је коштала пет хиљада рубаља.⁴²⁸ Изглед и унутрашња декорација капеле нису познати.

Исказивање националног иконографског репертоара било је присутно у црквеној уметности Кнежевине/Краљевине Србије, што је било у складу са њеном ангажованом функцијом. Српска историја је била исказана кроз најзначајније догађаје и националне светитеље. Такав програм је имао за циљ да утиче на верника кроз визуелну презентацију и беседе.⁴²⁹

Исказивање националног програма је у сакралној уметности присутно од средњег века. У XVIII веку је на простору Карловачке митрополије формулисан српски светитељски хор, док је током XIX века настављено са истицањем националног програма. То је било у складу са схватањем храма као националне институције.⁴³⁰ Битна разлика између средњовековног и нововековног приказивања националних светитеља јесте у томе што су у средњем веку национални светитељи били представљени у оквиру општег небеског устројства, а у новом у служби одбране политичког и верског идентитета.⁴³¹ Сликањем најзначајнијих хришћанских, српских и руских светитеља у српској и руској сакралној уметности потврђивао се идеолошки програм. Представљање средњовековних светитеља у храму Српског подворја имало је функцију

⁴²⁶ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 105.

⁴²⁷ А. Пантелић, *нав. дело*, 267.

⁴²⁸ П. Пузовић, „Подворје Српске цркве у Москви“, 87.

⁴²⁹ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 76.

⁴³⁰ Исти, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 137–138.

⁴³¹ М. Тимотијевић, „Serbian sancta и Serbia sacra у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије“, у: *Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији*, 1995, Београд – Жича – Студеница – Милешева, 1998, 389.

истицања легитимитета и континуитета руске и српске црквене организације.⁴³² Приказ српског светитељског хора у храму Српског подворја једно је од најзначајнијих иконографских решења у српској црквеној уметности XIX века.⁴³³

Нажалост, не може се ништа закључити о иконографији и ликовној поетици икона услед тога што је Српско подворје затворено током Октобарске револуције, а храм у потпуности порушен 1933. године.⁴³⁴ Подворје Српске цркве је обновљено 2002. године, али се не налази на истом месту, већ је смештено у Цркви Светих апостола Петра и Павла, која је изграђена у XVIII веку.⁴³⁵

Српско подворје је имало значајну улогу у српско-турским ратовима (1876–1878), када су Николај Дурнов и настојатељ Подворја архимандрит Сава прикупили значајну суму новца намењену Кнежевини Србији.⁴³⁶ Такође, ту је током 1893. године прикупљен велики број литургијских предмета, одежди, црквених књига, које су биле намењене храмовима у Старој Србији и Босни и Херцеговини.⁴³⁷

Црква Српског подворја је поново отворена 1885. године, захваљујући митрополиту Михаилу и словенофилима Николају Дурнову и Нилу Попову, а за старешину храма је изабран јеромонах Јоаникије.⁴³⁸ Након митрополитовог повратка из Русије, црква је била потпуно обновљена. Изглед и лоше стање Подворја је описано у новинском чланку из непознатих руских новина, које су похрањене у личној заоставштини митрополита Михаила. „Сваком путнику који је пролазио Сољанком није могао а да не упадне у очи запуштен изглед цркве Српског подворја, која се одликовала својом оскудношћу. Подворје је до пре неку годину било дом садашњег поглавара Српске православне цркве,

⁴³² Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века – Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству“, 206–210.

⁴³³ Исто, 203.

⁴³⁴ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски и српско питање (1858–1875)*, 411.

⁴³⁵ Видети: А. Пантелић, *нав. дело*, 268–271.

⁴³⁶ Ј. Блажић Пејић, „Руска словенска добротворна друштва“, 345.

⁴³⁷ П. Пузовић, „Подворје Српске цркве у Москви“, 87.

⁴³⁸ Ј. Блажић Пејић, „Руска словенска добротворна друштва“, 349–350.

митрополита српског Михаила у време његовог високопреосвештенства у Русији, упркос пламеном жељом да доведе овај храм у величанствен поглед који му приличи.⁴³⁹ У наставку чланка се наводи да је неко ко је желео да остане непознат дао велики прилог за обнову цркве Српског подворја, те је „завршено осликавање и позлаћење спољашњих зидова, чија цена је била 1.300 рубаља. Посебно вредан допринос цркви представља нови иконостас који је покривен позлатом, за коју је била задужена златарска фирма дворског добављача Хлебникова“.⁴⁴⁰

Период у емиграцији (1881–1889)

До погоршања српско-руских односа и заокрета у спољној политици Србије је дошло након српско-турских ратова и војних пораза који су окончани миром у Сан Стефану 1878. године.⁴⁴¹ Одредбе санстефанског уговора су поништене на Берлинском конгресу 1878. године, чиме је дошло до приближавања Кнежевине Србије Аустроугарској, услед тога што се Русија залагала за територијално проширење Бугарске.⁴⁴² Митрополит Михаил, који је био панславистички орјентисан и веома близак Либералној странци, услед сукоба са напредњачком владом и кнезом Миланом Обреновићем морао је да напусти свој положај.⁴⁴³

Србија је са Аустроугарском потписала и Тајну конвенцију, документ који је подразумевао то да Кнежевина Србија неће вршити пропагандно деловање на

⁴³⁹ Државни архив Србије (ДАС), Збирка поклона и откупа (= ПО), кутија (= к.) 31, број (= бр.) 174.

⁴⁴⁰ Исто.

⁴⁴¹ С. Рајић, „Више од два века српско-руских односа“, 21.

⁴⁴² Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 28–30.

⁴⁴³ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 384–389.

подручју Босне и Херцеговине, те да неће угрожавати интересе Аустроугарске на тој и својој територији, док је заузврат добила подршку да постане краљевина.⁴⁴⁴ Митрополит је, као русофил и панслависта, представљао препреку кнезу Милану у вођењу аустрофилске политике.⁴⁴⁵ Поред митрополитових веза са Русијом, један од разлога зашто је Аустроугарска инсистирала на свргавању митрополита Михаила јесте његово деловање и агитација коју је спроводио у Босни и Херцеговини, који су били директно у супротности са њеним политичким интересима на овој територији. Из наведених разлога кнез Милан је радио на митрополитовом свргавању.⁴⁴⁶ Повод за свргавање митрополита Михаила са чела Српске православне цркве био је Закон о црквеним таксама, који је подразумевао плаћање за добијање различитих чинова и такси и за који се знало да га црквена јерархија неће прихватити. Како није пристао на услове државе, уклоњен је 1881. године са митрополитског трона, а Српском црквом је управљала неканонска јерархија.⁴⁴⁷

У периоду од 1881. до 1883. године смењени митрополит Михаило је најпре боравио у својој кући на Врачару, а затим је посетио најзначајнија места хришћанства, Јерусалим и Свету Гору. Обишао је светиње, посетио братства многих манастира и служио литургије у њима.⁴⁴⁸ С обзиром на то да је митрополит Михаило отишао на ходочашће у периоду када је смењен са митрополитског места, његова посета светињама се тумачи као израз приватне побожности.⁴⁴⁹ Након ходочашћа настају митрополитова значајна дела *Света Гора Атонска* (1886), *Хришћанске светиње на истоку* (1886. и 1888) и *Животопис Пресвете Богородице са науком православне цркве о њој* (1886).

⁴⁴⁴ Ј. Блажић Пејић, Е. Владимировна Иванова, „Нова сведочанства из живота митрополита Михаила“, 124.

⁴⁴⁵ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 389.

⁴⁴⁶ Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 159.

⁴⁴⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 390–400.

⁴⁴⁸ *Знаменити Срби XIX. века*, ур. А. Гавриловић, година III, Загреб, 1904, 19.

⁴⁴⁹ Н. Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, ур. А. Столић и Н. Макуљевић, Београд, 2006, 812.

Митрополит је књигу превео са руског језика, а настала је по узору на дело *Сказанія о земной жизни Пресвете Богородицьѣ* из 1870. године.⁴⁵⁰

Важно је истаћи да се у православној како српској, тако и руској култури ходочашће подстицало преко литературе, а поклоништво хришћанским светињама се сматрало основном обавезом верника.⁴⁵¹ Мотиви за одлазак на поклонишка путовања су многобројни, а ходочашћем је верник себе потврђивао идеолошки и друштвено.⁴⁵² Митрополит наглашава да су „Срби волели и поштовали света места, посвећена хришћанским успоменама, а за време својега царовања обилато су им помагали и оставили трагове своје побожности свуда на истоку. [...] Но тешке околности у које пада народ српски и које му сметаше, те не моглоше ни помагати, ни посећивати светиње хришћанске и своје светиње на истоку; скоро ће изгладити памћење о томе, да су Срби имали задужбине своје побожности у Палестини, на Синају, у Светој Гори, у Солуну и по другим местима“.⁴⁵³

Митрополит Михаило наводи да је вернику потребно око четрнаест дана како би стигао до Јерусалима, те да је он кренуо из Београда на лађи до Рушчука, одакле је железницом дошао до Варне, а потом до Цариграда, одакле је дошао до Јафе и на крају до Јерусалима.⁴⁵⁴ Поред описа храмова, митрополит Михаило приликом описа светиња Цариграда упућује читаоце и на значајна дела руских путописаца: *Путешествија*⁴⁵⁵ Аврама Сергејевича Норова и *Водича*⁴⁵⁶ Андреја Николајевича Муравјева.⁴⁵⁷ Поред битних историјских података о светињама и

⁴⁵⁰ М. Јовановић, *Животопис Пресвете Богородице са науком православне цркве у њој*, Нови Сад, 1886, 312.

⁴⁵¹ Н. Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, 815–816.

⁴⁵² Д. Хаци Стојановић, *Поклоничка путовања код Срба*, Београд, 2008, 13.

⁴⁵³ М. Јовановић, *Хришћанске светиње на Истоку*, Нови Сад, 1888, 1.

⁴⁵⁴ Исто, 3.

⁴⁵⁵ А. С. Норов, *Путешествие по Святой Земле в 1835 году*, Москва, 2008.

⁴⁵⁶ А. Н. Муравьев, *Путешествие по Святым местам в 1830 году*, Москва, 2006.

⁴⁵⁷ М. Јовановић, *Хришћанске светиње на Истоку*, 81.

њиховом изгледу, митрополит је оставио значајне податке о броју и саставу Синода Јерусалимске цркве.⁴⁵⁸

На Свету Гору је митрополит Михаило стигао 10. јула 1883. године, где је боравио два месеца.⁴⁵⁹ Иако је планирао да ту остане дуже време, превласт у манастиру Хиландару је преузело бугарско братство, које није дозвољавало српским монасима да живе у манастиру, те је митрополит одустао од намере да све време у емиграцији проведе ту. У једном од писама упућеним српском посланику у Букурешту Љубомиру Каљевићу митрополит наводи: „У Светој Гори мишљах остати дуго, али кад не беше ми могуће у Хиландару да живим, сматрах да је непристојно код српскога да живим у туђем ком манастиру.“⁴⁶⁰

Приликом доласка на Свету Гору митрополит истиче: „Кад се човек приближава светој Гори, чини се да она додирује неба, изгледа, да се врх Атона везује са облацима. И заигра срце пуно радости и страхопоштовања, обузме човека милина, што долази у оно свето место, које је нарочита имовина Богоматере, и које стоји под њеном моћном заштитом.“⁴⁶¹ Митрополит приликом својих описа наводи да у Светој Гори има двадесет главних манастира, дванаест скитова и око шестсто ћелија, док калуђера има преко седам хиљада.⁴⁶²

На Светој Гори је митрополит најпре посетио Манастир Светог Пантелејмона, где га је руско братство свечано дочекало.⁴⁶³ Манастир се налазио на месту где је Богородичин скит и звао се Обитељ Богородице Руса. Описујући историју скита, митрополит наводи да је руско братство прешло из Богородичиног скита у стари Русик, а током XVIII века у манастир посвећен Светом Пантелејмону. У оквиру руског Манастира Светог Пантелејмона налазило се двадесет и пет цркава. Једна од њих је била Саборна црква посвећена Светом Пантелејмону, где се налазе честице многих светитеља, попут Светог

⁴⁵⁸ Д. Хаци Стојановић, *нав. дело*, 37.

⁴⁵⁹ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски*, 313–314.

⁴⁶⁰ Исто, 314.

⁴⁶¹ М. Јовановић, *Света Гора Атонска*, Нови Сад, 1886, 1.

⁴⁶² М. Јовановић, *Хришћанске светиње на Истоку*, 194.

⁴⁶³ Ђ. Слијепчевић, *Митрополит, архиепископ београдски*, 314.

Пантелејмона, Свете Варваре, Светитеља Никите, Гедеона, Јована Златоустога и многих других. Остали храмови које митрополит Михаило издваја у описима посвећени су Покрову Пресвете Богородице, затим Светом Митрофану, мученику Воронешком, Богородичином Успењу, док од мањих цркава митрополит издваја Николајевску, Димитријевску, Константина и Јелене, Сергијеву и Вазнесењску.⁴⁶⁴ Манастир Светог Пантелејмона у једном периоду није припадао руским монасима. Године 1875. је исплатом дугова манастира и доласком великог броја калуђера враћен у руски посед. Важно је истаћи да је велики руски утицај на остале православне земље долазио управо из овог храма.⁴⁶⁵ На крају XIX века је број руских калуђера у манастиру био већи него у свим храмовима Краљевине Србије.⁴⁶⁶

Посебну пажњу митрополит посвећује Цркви Светог Александра Невског, која је подигнута као успомена на спасење цара Александра II. Црква чува многе драгоцене светиње, као што су честице камена с Христовог гроба, животворног часног крста, моштију апостола Томе, као и светитеља Харалампија, Пантелејмона, Георгија, Евстратија, Трифуна, Великомученице Марине и Свете мученице Параскеве. У цркви се чувају и руске чудотворне иконе, а једна од њих јесте Богородица Јерусалимска, која се налази над царским вратима, затим икона на којој је представљена Пресвета Богородица, позната и као избавитељка, потом икона мученика Харалампија, као и старинске иконе Светог Јована Крститеља и Светог Пантелејмона.⁴⁶⁷ Приликом посете руском братству Светог Пантелејмона митрополит Михаило истиче да је „најпре дошао у светињу православног и побожног и братског народа руског“, а затим је поздравио „свету обитељ од стране побожног српског народа, који чува у своме срцу православље и братску љубав према Русији и њеном великоме Славенском народу“.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ М. Јовановић, *Света Гора Атонска*, 17–21.

⁴⁶⁵ Д. Т. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд, 1989, 75.

⁴⁶⁶ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 3, 53.

⁴⁶⁷ М. Јовановић, *Света Гора Атонска*, 20.

⁴⁶⁸ Исто, 90.

Митрополит Михаило приликом описа свог боравка на Светој Гори наводи и историју руског скита Богородице Ксилургу, која је припадала руском братству од времена владара Јарослава. Унутар скита се налази Црква посвећена Успењу Пресвете Богородице, која чува велики број светих моштију, попут честице јеванђелиста Матеја, Светог Јована Кушника, Светог Јевтимија, Светог Јакова и многих других. За Цркву Богородичиног Успења митрополит истиче да је „врло знатна и да заслужује велику пажњу“.⁴⁶⁹ Црква у архитектонском погледу подсећа на старе руске храмове и потиче из XII века.⁴⁷⁰

Митрополит је, такође, посетио и руски скит Светог Андреја Првозваног – Сарај, што на турском означава репрезентативни конак.⁴⁷¹ Поред чудотворне иконе која се налази у скиту и на којој је представљена Пресвета Богородица – *Утеха у жалости*, скит поседује највеће звоно на Светој Гори, које је царски дар. Митрополит појашњава симболику звона: „Јасан звук представља благовест еванђелску, која се свечано разнела по свим крајевима света и тај звук и глас звона подсећа нас на анђелску трубу, која ће се чути последњега дана.“⁴⁷² Важно је истаћи да су у руском богословљу посебно били развијани описи везани за чудотворне иконе, а њихово поштовање је било велико.⁴⁷³ По узору на руске црквене писце митрополит Михаило истиче многе чудотворне иконе које се налазе на Светој Гори и описује многа чуда Пресвете Богородице.⁴⁷⁴ Посебну пажњу је митрополит посветио догађају који је везан за икону Богородице Владимирске, чији култ потиче из Москве и везује се за догађај напада Тамерлана Монголског на Русију 1359. године.⁴⁷⁵ Поред тога, наводи и догађаје

⁴⁶⁹ Исто, 43.

⁴⁷⁰ *Русскій монастырь Св. Великомученика и цѣлителя Пантелеимона святой горы аонской*, Москва, 1886, 148–149.

⁴⁷¹ *Описаніе монастырей и скитовъ находящихся на святой горѣ Аонскій*, С. Петербур, 1859, 97.

⁴⁷² М. Јовановић, *Света Гора Атонска*, 48–49.

⁴⁷³ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 357.

⁴⁷⁴ О чудотворним иконама видети: *Чудотворне иконе Пресвете Богородице*, приредила: Ј. Анђелковић, Београд, 2010. *Чудотворне иконе Свете Горе*, приредио: Б. Матовић, Чачак – Крагујевац, 2015.

⁴⁷⁵ М. Јовановић, *Животопис Пресвете Богородице*, 305.

када је Богородица спасила руски народ, попут напада ногајског царевића Мазовча на Кремљ 1451. и адигејске опсаде Москве 1480. године. Исте године је татарски хан Ахмат напао Русију, а велики кнез Јован подигао „величанствену цркву и посветио је Богоматери“, у којој се од тада миропомазују и крунишу руски цареви.⁴⁷⁶ Митрополит Михаило истиче и одбрану Русије за време владавине Теодора Јовановича 1591. године од Швеђана, који су напали Новгородски округ и татарске војске која је дошла до Москве, али је уз Богородичину помоћ Русија победила. Цар је у ту част подигао Донски манастир, у чијој цркви се чува Богородичина икона, на месту где је стајала за време битке.⁴⁷⁷ Митрополит наглашава и Богородичино заступништво верницима кроз поштовање чудотворних икона „које се по разним пределима христијанским налазе, и кроз које јавља се вернима чудесна помоћ и заступништво Богородице, која је купина незгараема и дом и одушевљењи храм премудрости божије“.⁴⁷⁸

На Светој Гори се налазила и радионица за фотографију и литографију у оквиру манастира Русика. Осим тога, манастир је имао и издавачку делатност, како митрополит Михаило наглашава „за утврђење вере и побожности и представља врло важан сарадник у корист православне цркве“.⁴⁷⁹

Током боравка у Светој земљи митрополит је размишљао о иконопису, те је написао правила за сликање икона по византијском иконописцу Мануелу Панселину.⁴⁸⁰ „Имајући пред очима дивне иконе Панселинова рада на Св. Гори рекли би да наши живописци пазе боље и да [...] апостоу Петру не мећу у руке мач, нити другим апостолима малају оруђа и начине њихове смрти: него их малати са књигом или свитком као проповеднике науке Христове, мученике и мученице сликати са кретом у руци без гранчица паљмових и без оруђа њихове смрти.“⁴⁸¹

⁴⁷⁶ Исто, 306–308.

⁴⁷⁷ Исто, 309–310.

⁴⁷⁸ М. Јовановић, *Црквено богословље*, 229.

⁴⁷⁹ М. Јовановић, *Света Гора Атонска*, 22–23.

⁴⁸⁰ О Мануелу Панселину видети: А. Ксингопулос, *Мануел Панселинос*, Атина, 1956.

⁴⁸¹ М. Јовановић, *Света Гора Атонска*, 37–38.

У наставку објашњења митрополит Михаило посебно истиче да светитеље Ђорђа и Димитрија треба сликати у стојећем положају, а не на коњима, такође без круна и шлемова. Затим наводи: „... старе владике сликати без митре, без панагије, без напрсних крстова, без сакоса, без патарице, него само са еванђељем, које се руком држи“.⁴⁸² Важно је истаћи да митрополитово писање правила приказивања светитеља указује на његову упућеност у руски систем образовања. Наиме, у иконописној школи Тројице-Сергијеве лавре, у којој је митрополит упућивао српске иконописце, била су установљена правила о православној иконографији. То се првенствено односило на развијање и одржавање византијског стила сликања, као и придржавање образаца представљања светитеља које је установила Православна црква.⁴⁸³ Једно од правила је свакако било подсећање сликарима да приказују ореоле око главе светитеља, што у симболичком смислу представља светост. Иконописци су посебно морали да обрате пажњу на приказивање одеће светитеља, како не би била представљена модерна италијанска одећа, већ древна грчка. Сликање нагих анђела је посебно било недопустиво.⁴⁸⁴ На то правило указује и митрополит Михаило приликом упутства представљања Пресвете Богородице, Јована Крститеља и анђела, односно да црквени сликари: „Богоматер малају сходније историји, а да избегавају нову моду одела женског, анђеле да не сликају голе, ни само главе њихове са крилима. Светог Јована Претечу да не сликају са изврнутом кожом, пошто се он одевао не кожом него вуном од камиле начињеном хаљином.“⁴⁸⁵ Препорука иконописцима школе је била да композиције које сликају буду у складу са описима из историјских догађаја, а када сликају иконе различитих светитеља проучавају минеје, како се иконографија светитеља не би разликовала од историјског описа и како једна личност не би била представљена у различитим годинама и народностима.⁴⁸⁶ Из наведених разлога митрополит

⁴⁸² Исто, 38.

⁴⁸³ Л. А. Армеева, *нав. дело*, 79.

⁴⁸⁴ Исто, 79.

⁴⁸⁵ М. Јовановић, *Света Гора Атонска*, 37.

⁴⁸⁶ Л. А. Армеева, *нав. дело*, 79.

наводи да Исуса Христа не треба представљати „са државом и скиптаром, него само са еванђељем у руци. [...] Пророка Мојсеја не малати са закрченом, као рогове косом, и са таблицама на којима су римске цифре, а пророка Илију не малати са исуканим ножем“.⁴⁸⁷ Митрополит истиче иконописца Панселина као знаменитог „коме сви подржавају доцније, али су његове иконе још и сада такве да надвишују све друге. То је заиста велики сликар и иконописац“.⁴⁸⁸ Правила представљања светитеља на које указује митрополит, а која се у великој мери ослањају на руско богословље, упућује на митрополитово доследно подржавање преузимања руског учења и иконописа.

Након што је посетио светиње Јерусалима и Свете Горе митрополит Михаило је преко Солуна отишао за Цариград, где је боравио два месеца.⁴⁸⁹ Након тога је неко време провео у Бугарској и Румунији, а затим 1884. године и у Русији.⁴⁹⁰ Иако је руска влада била на страни митрополита Михаила, после његовог смењивања није му одмах дозволила долазак у Русију. То се може тумачити кроз њено прибојавање да би митрополитов долазак и његове везе са словенофилским покретом могле да изазову погоршање српско-руских односа и стварање нових сукоба. Митрополитов долазак је одобрен тек 1884. године, када бива смештен у Кијевско-печерску лавру.⁴⁹¹ Током боравка у Русији митрополит је посетио многе градове и светиње у којима је служио литургије. Посетио је Нижњи Новгород, затим је пловећи Волгом обишао све вароши до Астрахана, где су се налазиле епископске катедре, као и град Вороњеж.⁴⁹²

Године 1885. из Кијева је прешао у Москву, где је боравио у Подворју Српске цркве. У емиграцији је митрополит Михаило радио на поновном отварању и поправљању цркве Српског подворја.⁴⁹³ Наиме, Подворје је било затворено од 1883. године услед погоршања српско-руских односа, те

⁴⁸⁷ М. Јовановић, *Света Гора Атонска*, 37.

⁴⁸⁸ Исто, 17.

⁴⁸⁹ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски*, 315.

⁴⁹⁰ С. Вуковић, *нав. дело*, 330.

⁴⁹¹ Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 266–267.

⁴⁹² Платон Јовановић, *Српско подворје у Москви*, 65.

⁴⁹³ Ј. Блажић Пејић, „Руска словенска добротворна друштва“, 349–350.

спомињања новорукоположеног митрополита Теодосија, током служења литургије, уместо смењеног митрополита Михаила.⁴⁹⁴

Током боравка у Русији митрополит је радио на учвршћивању српско-руских односа. Наставио је кореспонденцију са словенофилима, посебно са грофом Николајем Павловичем Игњатијевим и Владимиром Ивановичем Ламанскином, преко кога је посредовао за финансијску помоћ српским питомцима који се школују у Русији.⁴⁹⁵

За време периода проведеног у емиграцији митрополит није могао, у већој мери, да утиче на трансфер руске културе и богослужбених предмета. У његовој личној заоставштини се налази оглас руске фирме из 1885. године – *Золотошвейное депо црквених и придворныхъ вещей Ильи Григорьевича Шадрина в Москве*, која се бавила продајом икона и богослужбених предмета. Радња је из своје понуде издвајала „велики и раскошни асортиман“ крстова, панагија, одежди, икона, барјака, плаштаница и осталих богослужбених предмета, за које се наводи да су израђени у византијском, грчком и руском стилу.⁴⁹⁶ Интересовање за поменути радњу указује на то да је митрополит Михаило, иако је боравио у емиграцији, и даље размишљао о трансферу руске сакралне уметности кроз литургијске предмете намењене српским храмовима.

Исте године, митрополит је преко Словенског комитета у Петрограду набавио пет хиљада икона, штампаних на папиру. На њима су били представљени словенски светитељи Ђирило и Методије. Четири хиљаде икона митрополит је послао црквама и свим школама у Краљевини Србији, док је још хиљаду било намењено Ученом друштву и Семинарској библиотеци.⁴⁹⁷ Избор икона са приказима словенских светитеља може се тумачити кроз погоршања српско-бугарских односа, посебно након рата 1885. године и пропагандног деловања Бугарске. Пропаганда се истицала у црквеном сликарству на простору

⁴⁹⁴ Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 171–173.

⁴⁹⁵ Ј. Блажић Пејић, Е. Владимировна Иванова, „Нова сведочанства из живота митрополита Михаила“, 130–131.

⁴⁹⁶ Архив Српске православне цркве (= АСПЦ), Митрополит Михаило (= ММ), 1885.

⁴⁹⁷ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 54.

Нишке епархије, где су се уместо Светог Саве и Светог Симеона сликали светитељи Ћирило и Методије, а неретко и сигнарили као бугарски светитељи.⁴⁹⁸ Иако је боравио у емиграцији, смењени митрополит Михаило је био добро упознат са бугарским пропагандним деловањем у Краљевини Србији, јер је још 1870. године створена Бугарска егзархија.⁴⁹⁹

Такође, поред бугарске пропаганде присутне на југу Србије и Католичка црква је присвајала словенске светитеље. Једна од књига под називом *Католичка црква и Славени у Бугарској, Србији, Босни и Херцеговини* издана у славу *славенских апостола св. Ћирила и Методија*, аутора Б. П. Балана позивала је хришћане са простора Србије, Бугарске и Босне и Херцеговине „да се оставе шизме“ и придруже Католичкој цркви. Аутор је посебно истакао да су сви српски краљеви били одани папи, те да му се и православци са поменутих простора морају приклонити.⁵⁰⁰ Руски богословски писци су реаговали на ове покушаје Католичке цркве. У руским богословским часописима су критички посматрана католичка дела која су кроз деловање Ћирила и Методија покушавала да придобију већи број следбеника. Један од најзначајнијих чланака је „Анти Енциклива“, аутора Ивана Платонова.⁵⁰¹

У складу са руским богословским писцима митрополит Михаило је указивао на историју и деловање Ћирила и Методија и посебно наглашавао предање које говори да су светитељи у „садашњем Београду (Сингидунуму) основали катедру и поставили епископа, а сљедствено су долазили и тамо“.⁵⁰² Како би истакао значај словенских светитеља, митрополит је још 1862. године

⁴⁹⁸ Исто, 73–75.

⁴⁹⁹ Под јурисдикцију Бугарске егзархије ушле су све бугарске епархије, Трновска патријаршија и неке епархије аутокефалне Охридске архиепископије. Б. Лилић, „Активност митрополита Михаила на сређивању прилика у Нишавској епархији“, у: *Живот и дело митрополита Михаила*, 112.

⁵⁰⁰ Н. Милаш, *Славенски апостоли Кирил и Методије и истине православља: поводом римског покрета у 1880-81 год. противу православне цркве*, Задар, 1881, 16.

⁵⁰¹ Исто, 18.

⁵⁰² М. Јовановић, *Беседе и други књижевни радови митрополита Михаила*, књ. I Београд, 1893, 217.

издао распис епископима и настојатељима српских храмова о неопходности да свака црква поседује књигу *Службе равноапостолним славенским учитељима Ђирила и Методија*.⁵⁰³

Московски словенски комитет је, такође, у складу са својим деловањем, након српско-бугарског рата (1885. године) приложио звоно Саборној цркви, посвећеној Богородичином Успењу у Пироту. На звону се налази натпис: *Ово звоно приложи „Добротворно словенско друштво“ Саборној пиротској цркви, храму успенија Богоматере, за време владе Његовог Величанства краља српског Милана I, у 1887. години; у замену однешеног великог звона од Бугара у 1885. години.*⁵⁰⁴

Године 1887. митрополит Михаило је добио право на пензију, коју је одобрио краљ Милан Обреновић, али се у земљу вратио тек 1889, након абдикације краља Милана и доласка његовог сина, краља Александра Обреновића на престо.⁵⁰⁵ Непосредно пре повратка из Русије митрополит је у Петрограду посетио царску породицу. У храму Казанског сабора је на позив друштва за ширење верско-моралног образовања одслужио литургију, а од поменутог друштва је добио на поклон „богату икону“.⁵⁰⁶

Политичка дешавања су довела до тога да се митрополит и представници српског владарског дома приближе.⁵⁰⁷ Митрополит Михаило је био у веома добрим односима са краљем Александром Обреновићем, кога је миропомазао 2. јула у Жичи.⁵⁰⁸ Након повратка из емиграције митрополит је наставио да преноси руски модел школовања богослова. У новом пројекту закона митрополит је преуредио богословију Светог Саве по угледу на руско духовно училиште, као и

⁵⁰³ ДАС, МБ, 1862, 198.

⁵⁰⁴ Т. Зебић, *нав. дело*, 169–170.

⁵⁰⁵ С. Рајић, „Држава и црква у Краљевини Србији за време последњег Обреновића“, 783.

⁵⁰⁶ *Посланство Краљевине Србије у Петрограду 1889–1897*, т. 2, прир. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Београд, 2019, 63.

⁵⁰⁷ С. Рајић, „Држава и црква у Краљевини Србији за време последњег Обреновића“, 791.

⁵⁰⁸ Видети: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 54; С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд, 2011, 60–64; А. Костић, *Од руина до крунидбене цркве: Манастир Жича*, 169–181.

руску шесторазредну семинарију. Оваква богословија основана је 1896. године, а започела је са радом четири године касније.⁵⁰⁹ Важно је истаћи да, иако је митрополит боравио у емиграцији осам година, за све то време, црквена јерархија на челу са митрополитом Теодосијем Мраовићем није утицала на промену тока српске сакралне уметности. Настављено је са уређењем Српске цркве у складу са поукама митрополита Михаила, који је девет година био одсутан из земље.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Епископ шабачко-ваљевски Јован, „Српска црква у Србији од 1802. до 1918. године“, у: *Српска православна црква 1219–1969: Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд, 1969, 312.

⁵¹⁰ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 57.

УТИЦАЈ РУСКЕ САКРАЛНЕ УМЕТНОСТИ НА ЦРКВЕНУ УМЕТНОСТ У КНЕЖЕВИНИ/КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ КРОЗ ШКОЛОВАЊЕ УМЕТНИКА

Школовање српских уметника у Русији

Митрополит Михаило је, у складу са својим настојањем да српску црквену уметност обликује по узору на руску, иницирао школовање српских уметника у руским иконописним школама, које су се налазиле при манастирима, што је представљало први корак у њиховом школовању. Након тога би уметници прелазили на руске ликовне академије или би одлазили у неки од других европских центара на школовање. Разлози због којих се митрополит залагао за обезбеђивање места уметницима у руским центрима и њихове боље услове током школовања јесте појава великог броја неправославних икона, недовољно познавање разлике између православне и католичке иконографије, као и непостојање адекватне школе иконописа у Кнежевини/Краљевини Србији.

Митрополит Михаило је преко својих личних контаката, које је имао у Русији, тражио место за српске питомце у иконописним радионицама у Москви и Кијеву, а преко Министарства просвете Кнежевине/Краљевине Србије залагао се за боље услове уметника. Поменуто Министарство је покривало трошкове пута питомаца до Русије и материјално их обезбеђивало. Осим Министарства, српским уметницима који су се школовали у Русији материјално су помагале и многобројне добротворне организације, које је основао словенофилски покрет.⁵¹¹

Први покушај митрополита Михаила да се избори за школовање српских уметника датира из 1865. године. Митрополит је покушао да обезбеди школовање за два иконописца из Кнежевине Србије, које би финансирао руски

⁵¹¹ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање*, 165.

Свети синод.⁵¹² Иако без успеха у том покушају, митрополит није одустао од своје намере. Недуго затим је са старешином Тројице-Сергијеве лавре архимандритом Антонијем Медведевим договорио пријем уметника који би се школовали у иконописној радионици при Манастиру Свете Тројице. Конкурс за пријем уметника је објављен крајем 1869. године у *Новинама србским*, а убрзо је одлучено да се пошаљу три српска питомца.⁵¹³ Митрополит је о избору уметника обавестио архимандрита Антонија. „Журим да искористим вашу благотворано обећање и послах три млада Србина: Михаила Борисављевића, Живка Југовића и Благоја Кулића да изучавају иконопис у Ваш светли манастир. Молим Вашег високопреподобног да прими ове ученике и нареди им да их поуче поменутој уметности на корист Православне Цркве.“⁵¹⁴ Митрополит Михаило је сматрао да је школа „малања икона“ веома добра у Сергијевој лаври, што је и навео министру просвете Кнежевине Србије приликом излагања свог предлога о пријему иконописаца.⁵¹⁵

Српски уметници нису били задовољни приступом руских иконописних школа. Циљ питомаца је био прелазак на ликовне академије у Москви или Петрограду како би наставили своје школовање, или одлазак из Русије у неки од европских центара. Посебно је **Михаило Борисављевић** (око 1855? – 1914?)⁵¹⁶ био незадовољан приступом у иконописној школи. Он је у свом обраћању Министарству просвете оставио важне податке о стању иконописне школе Тројице-Сергијеве лавре. „Школа је ова у манастиру место црквено религиозног стила, у њој нема никаквог система а радници и посетитељи њени већом части су калуђери, који обишавши све манастире по Русији самоуки упражњавајући се, најпосле и остају при главним манастирима при којима су обично при свакој

⁵¹² Исто, 79.

⁵¹³ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, 264.

⁵¹⁴ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 239.

⁵¹⁵ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, 264.

⁵¹⁶ Више о Михаилу Борисављевићу видети: У. Рајчевић, „Како су се школовали српски уметници у Русији с краја 19. века“, 88–100. У: Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, 264–266. М. Савић, „Школовање српских ђака у Русији и митрополит Михаило“, 266–267.

живописне радионице налазе ту, по недостатку истих художника за такве, себе самовољно проглашавају и такви самозвани учитељи распоређују се по манастирским иконописним, наносећи врећ сликарству [...]. Не само да у овој и подобним школама недостаје истинитог художника...“ Борисављевић је у наставку писма навео да се у иконописној школи искључиво баве копирањем икона.⁵¹⁷ Из писма упућеном митрополиту Михаилу 1873. године сазнајемо да питомац моли за финансијску помоћ и наводи да му је често помагао настојатељ школе архимандрит Антоније, али да он више не може да одлучује о помоћи, јер је иконописном школом почео да управља сабор Лавре.⁵¹⁸ Услед великог незадовољства, Борисављевић је напустио школу и наставио школовање у Московском училишту живописа, вајања и неимарства. Након две године, уз финансијску помоћ Словенског комитета у Петрограду, која му је додељена захваљујући митрополиту Михаилу, и Министарства иностраних послова Русије, уписао се на Царску академију уметности у Санкт Петербургу. У молби Министарству просвете навео је да се на Петроградској академији строже и опширније предаје него у Московском училишту живописа, вајања и неимарства.⁵¹⁹ У Кнежевини/Краљевини сликарски рад Михаила Борисављевића није познат. Радио је као наставник цртања и сликања у Београду, Смедереву, Крагујевцу и Нишу све до 1914. године.⁵²⁰

Благоје Кулић је након пар година проведених у иконописној школи Тројице-Сергијеве лавре прешао на Академију живописа, вајања и неимарства, која се налазила у Москви.⁵²¹ Кулић је такође био веома незадовољан стањем иконописне школе. Међутим, иако уметници нису били задовољни студијама, на основу молбе за куповину књига, коју је Кулић упутио митрополиту Михаилу, може се закључити да се у иконописној школи темељно проучавала црквена историја. Неке од књига које се налазе на списку јесу: *Скраћена историја руске*

⁵¹⁷ У. Рајчевић, „Како су се школовали српски уметници у Русији с краја 19. века“, 90–91.

⁵¹⁸ Исто, 95.

⁵¹⁹ Исто, 97.

⁵²⁰ Исто, 100.

⁵²¹ М. Савић, „Школовање српских ђака у Русији и митрополит Михаило“, 267.

цркве, *Потпунији раскази из историје Христијанскои цркви и Потпуна историја Старог и Новог завета*. У једном писму је Благоје Кулић замолио митрополита да посредује у Министарству просвете, а уколико би они одбили да му помогну, планирао је да се обрати секретару Московског словенског комитета Нилу Попову.⁵²² Кулић је митрополиту проследио и иконе са представама Васкрсења Христовог, Пророка Мојсија и Светог Јована Богослова које је насликао у школи Сергијевске лавре.⁵²³ Будући да је митрополит био задовољан иконографским представама, проследио је молбу Министарству просвете, те је његовим настојањем Кулић 1875. године прешао на Ликовну живописну академију у Москви. Како и сам митрополит наводи, Кулић је „показао издржљивости и стрпљења, те је скоро понајбоље успео у вештини живописа. Но да се би се више усавршио треба да ову или две године проведе у Академији живописа било у Москви, било у Петрограду“.⁵²⁴ Кулић је школовање прекинуо 1876. године због српско-турских ратова, у којима је био ангажован као преводилац за руски језик. Након завршетка српско-турских ратова, постављен је за писара суда у Књажевцу.⁵²⁵ Покушавао је да настави студије на Московској живописној академији, а затим да сликарство усаврши у Италији. Међутим, услед одбијања Министарства просвете и црквених дела да му повећају стипендију, одбио је да настави школовање.⁵²⁶

Трећи питомац, **Живко Југовић** (1855–1908) након годину дана проведених у кијевској иконописној школи прелази 1874. у Московску, где се школовао до 1876. године.⁵²⁷ За његово даље школовање се постарао митрополит Михаило, који је упутио молбу Министарству просвете Кнежевине како би се Југовић пребацио на Академију. Митрополит је у писму навео: „Пошто се овај младић заиста трудио да научи за шта је послат, и пошто је показао да је

⁵²² Љ. М. Марјановић, „Благоје Р. Кулић као питомац митрополита Михаила“, 282.

⁵²³ У. Рајчевић, „Како су се школовали српски уметници“, 101.

⁵²⁴ Љ. М. Марјановић, *нав. дело*, 285.

⁵²⁵ М. Савић, *нав. дело*, 267.

⁵²⁶ Љ. М. Марјановић, *нав. дело*, 290–291.

⁵²⁷ М. Јовановић, „Српска ликовна уметност и Русија“, 122.

прилично добро прошао у сликарству, ако би могао још годину дана да остане у Кијевско-печерској лаври, боље би му било да се упише у Академију ликовних уметности у Москви. У том случају бисмо морали да подигнемо стипендију на десет царских дуката месечно.⁵²⁸ Југовић је наставио школовање на ликовној академији у Москви, а након неког времена је отишао из Русије и школовање наставио у Италији, а потом у Минхену.⁵²⁹ Након повратка у земљу, радио је иконостасе у Јагодини, Пакрацу, Малом Лесковцу, Крушевцу, Трнави и Цркви Ружици у Београду.⁵³⁰ Иако Живко Југовић није школован искључиво у Русији, велики утицај на његово сликарство је оставила руска сакрална уметност. Руски утицај је посебно присутан на иконостасу Цркве Светог Ђорђа у Крушевцу, на којима је уметник унео одређене измене под утицајем средњовековне уметности.⁵³¹ Наиме, Југовић на престоним иконама представља Пресвету Богородицу и Исуса Христа на трону у седећем положају, а не у стојећем, чиме одступа од дотадашње праксе која је развијана у Кнежевини/Краљевини након напуштања зографског сликарства. Таква новина управо указује на средњовековну иконографију, која је у Русији током уметничког школовања почела да се обнавља.⁵³² На крушевачком иконостасу уметник је поштовао правила која је усвојио током свог школовања, а која су у складу са актуелним академским решењима.⁵³³ Од првобитног Југовићевог иконостаса данас су сачуване само престоне иконе и царске двери, те се не може ништа рећи о иконографији и стилским карактеристикама осталих икона које су се налазиле у горњим зонама.⁵³⁴

⁵²⁸ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, 273.

⁵²⁹ М. Јовановић, „Српска ликовна уметност и Русија крајем XIX и почетком XX века“, у: *Саопштење*, XV, Београд, 1983, 121.

⁵³⁰ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, 269.

⁵³¹ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 182.

⁵³² Исто, 182.

⁵³³ М. Рожман, „Иконостас Саборне цркве Светог Ђорђа у Крушевцу“, у: *Студије визуелне културе Балкана*, књ. 2, прир. А. Костић, Н. Макуљевић, Београд, 2019, 239.

⁵³⁴ М. Рожман, *нав. дело*, 241.

Поред црквеног сликарства, Живко Југовић је радио и портрете, на којима су присутни елементи реалистичног сликарства, које је такође усвојио током школовања у Русији.⁵³⁵

Исте године када су српски питомци примљени у иконописну школу, митрополит Михаило је упутио писмо настојатељу Лавре архимандриту Антонију, с молбом да приме ученика београдске богословије **Стојана Војиновића**, који је пореклом био из Мостара. Митрополит посебно истиче неопходност школовања иконописца, јер би требало „питомцу пружити прилику да након повратка у земљу буде користан у родном крају где нема ни једног уметника“.⁵³⁶ Митрополитовим посредством Војиновић је примљен у иконописну школу. Али како није успео да настави школовање на Московској академији, напустио је Русију.⁵³⁷

Након тројице поменутих питомаца – Борисављевића, Кулића и Југовића у Русији се школују и други иконописци, који су, пратећи савремене руске токове, донели другачији приступ српском црквеном сликарству. То су Настас Стефановић, Милутин Бл. Марковић, Лазар Крџалић и Рафаило Момчиловић.⁵³⁸ Поменути уметници су послати на школовање током и након митрополитовог повратка из емиграције. То битно указује на чињеницу да је митрополит приликом боравка у Русији учврстио везе са руским црквеним великодостојницима, који су примили српске уметнике на школовање. Након повратка у Кнежевину/Краљевину Србију уметници су били веома ангажовани и осликали су велики број храмова и иконостаса.

Лазар Крџалић (1854–1926) започео је школовање у иконописној школи Тројице-Сергијеве лавре, из које се пребацио 1880. године и наставио студије на Вишој уметничко-занатској школи у Москви.⁵³⁹ Постоје подаци да је неко време

⁵³⁵ Н. Кусовац, *Српско сликарство у доба Стевана Мокрањца*, Београд, 1976, 7.

⁵³⁶ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 545–546.

⁵³⁷ Исто, 246–249.

⁵³⁸ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 159.

⁵³⁹ М. Савић, *нав. дело*, 267.

изучавао живопис у Кијеву.⁵⁴⁰ Студије је завршио на Ликовној академији у Петрограду.⁵⁴¹

Након повратка из Русије осликао је велики број храмова и иконостаса. То га чини једним од најангажованијих уметника из групе иконописаца школованих у Русији. Лазар Крцалић је осликао иконостас Манастира Светог арханђела Гаврила у Пирковцу, затим иконостасе храмова Пресвете Богородице у Стублинама, Светог пророка Илије у Миријеву, Христа Спаситеља у Убу, Светих апостола Петра и Павла у Врчину, као и иконостасе у селима Грабовцу, Лешници, Шиду, Белој Цркви, Каменици, Врелу, Савиначкој цркви, Глоговцу и Иригу.⁵⁴² По налогу краља Милана Обреновића и краљице Наталије осликао је иконостас цркве у Горњој Добрињи, посвећене Светим апостолима Петру и Павлу.⁵⁴³ Затим је био задужен за осликавање иконостаса у манастиру Букову и Цркви Свете Тројице у Тамничу, који припадају Неготинског Крајини.⁵⁴⁴ Поред тога што је био задужен за осликавање икона, на иконостасу цркве у Тамничу је радио дрворезбарске, столарске и позлатарске радове.⁵⁴⁵ Осликао је и иконостасе црква у Јемену, Рађевини и Моровићу.⁵⁴⁶ Такође, у збирци сликарства XIX века Народног музеја у Београду налазе се две престоне иконе Исуса Христа и Пресвете Богородице, чији аутор је Лазар Крцалић.⁵⁴⁷ Поред тога што се истакао као црквени сликар, Крцалић је био и професор цртања и сликања у Шапцу, Ваљеву и Параћину.⁵⁴⁸

⁵⁴⁰ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, 269.

⁵⁴¹ З. Симић-Миловановић, *Сликарке у српској историји уметности*, Београд, 1938, 30.

⁵⁴² Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 178.

⁵⁴³ Исто, 18.

⁵⁴⁴ Н. Макуљевић, „Визуелна култура и уобличавање сакралне топографије Неготинске Крајине“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, прир. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 30.

⁵⁴⁵ Ј. Пјевац, „Црква Свете Тројице у Тамничу“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, 256.

⁵⁴⁶ З. Симић Миловановић, *нав. дело*, 30–31.

⁵⁴⁷ П. Петровић, *Збирка српског сликарства XVIII и XIX века Народног музеја*, 254–255.

⁵⁴⁸ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, 269.

Лазар Крцалић је осликао и иконостас Глоговачке цркве.⁵⁴⁹ Како је уговорено осликавање иконостаса, а није потписан уговор, Крцалић се обратио и Министарству просвете. У писму наводи да се као државни питомац који је „изучавао вештину живописа, нада заштити господина министра, како би одужио дуг држави, применом стеченог знања“. Истиче своје знање и вештину, што је доказао приликом осликавања неколико иконостаса у црквама, попут иконостаса у Великом Бечкерекy, када га је комисија примила „на потпуно задовољство“.⁵⁵⁰ Иконостас Глоговачке цркве посвећене апостолима Петру и Павлу осликао је заједно са својом супругом Олгом, Живком Југовићем, Стевом и Полексијом Тодоровић.⁵⁵¹ Лазар Крцалић је често радио у заједници са својом супругом Олгом, која је учила сликарство код Полексије Тодоровић и Михаила Борисављевића у Вишој женској школи у Београду.⁵⁵²

За време школовања у Москви и Петрограду Крцалић је усвојио актуелна дешавања у руском иконопису, посебно у погледу раносимболичких мотива.⁵⁵³ Иако је у доста лошем стању, иконостас манастира у Пирковцу показује велико сликарско умеће које је Крцалић поседовао. Арханђела Гаврила који се налази са северне стране вратница царских двери иконостаса Крцалић је представио на тамној позадини, док светлост обасјава Богородицу која је приказана на јужним вратницама. Ликове Исуса Христа и Светог Јована Крститеља у престоном реду је приказао са веома израженим психолошким карактеристикама. Такав начин приказивања ликова је Крцалић прихватио током свог школовања. Наиме, у том периоду је руски уметник Иван Николајевич Крамској у свом раду исказивао психолошке особености светитеља, а сликом Христос на Гори је унео новине у руској уметности, представивши Исуса Христа у складу са хуманистичким

⁵⁴⁹ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 178.

⁵⁵⁰ ДАС, МПс-Ц, 1887, ф. V р. 144.

⁵⁵¹ З. Симић-Миловановић, *нав. дело*, 30.

⁵⁵² Исто, 28.

⁵⁵³ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 179.

идеалима.⁵⁵⁴ Престона икона са приказом Пресвете Богородице у Пирковцу је потпуно нова, али је осликана по узору на Крцалићеву икону.

У Крцалићевом сликарском раду је приметна обилна употреба златне боје, што се посебно истиче на позадинама престоних икона, царских и бочних двери иконостаса храмова у Тамничу, Лешници, те манастиру у Пирковцу. Иконографска решења која је примењивао Крцалић и његов уметнички рад су веома добро прихваћени. У прилог томе сведочи и прихватање Крцалићеве понуде за осликавање иконостаса у Букову, иако је Павле Чортановић понудио повољнију цену за израду иконостаса и живописа храма.⁵⁵⁵

У погледу репортоара иконографских представа, Крцалић се прилагођавао наручиоцима, приказујући представе из националне црквене историје. Ред Великих празника иконостасне преграде храма у Лешници је фланкиран представама Свети Сава дочекује Симеона Немању са северне стране и Свети Сава мири браћу⁵⁵⁶ са јужне стране. Такође, уметник је често користио идентична иконографска решења у приказивању одређених представа, што такође може указивати на добар пријем његових радова у црквеним круговима. Исту иконографску сцену Христовог Рођења је применио на иконостасима у Врчину, Тамничу и Лешници. Свете апостоле Петра и Павла је колористички и иконографски на сличан начин приказао на бочним дверима иконостаса у Врчину и северној престоној икони цркве у Лешници,⁵⁵⁷ те јужним дверима цркве у Горњој Добрињи. Идентична иконографска представа Свете Тројице је присутна на бочним северним дверима иконостаса у Тамничу и престоној икони у Глоговцу. Такође, Светог Николу са различитим симболичким елементима представља на иконостасима у Букову и Врчину.⁵⁵⁸ Важно је истаћи да је симболизам присутан у европској, као и руској и српској црквеној уметности

⁵⁵⁴ Исто, 160.

⁵⁵⁵ Исто, 99.

⁵⁵⁶ Више о иконографској представи Свети Сава мири браћу видети: А. Костић, „Свети Сава мири браћу у српском црквеном сликарству XIX века“, у: *ЗЛУМС*, 41, Нови Сад, 2013, 33–49.

⁵⁵⁷ Т. Брадић, „Иконостас цркве Светих Апостола Петра и Павла у Врчину – рад Лазара и Олге Крцалић“, у: *Баштина*, бр. 30, Приштина – Лепосавић, 2023, 413.

⁵⁵⁸ Исто, 410.

крајем XIX века, а једна од особености симболизма је стварање уметничког дела који доноси „сазнања о духовним слојевима стварности“.⁵⁵⁹

Залажући се за пријем српских уметника у иконописне школе, митрополит Михаило је 1880. године упутио писмо намеснику иконописне школе Сергијеве лавре са молбом за пријем питомца Михаила Васиљевића. Митрополит у писму наводи: „Ученик Лаврске сликарске школе Лазар Крџалић успешно је завршио студије у овој школи, што је изазвало жељу многих младих људи да тамо студирају. Али, остављајући друге, одлучио је да препоручи долазак Михаила Васиљевића, који има дар за сликање.“⁵⁶⁰ Подаци о одласку и даљем школовању у Русији Михаила Васиљевића нису познати.

Још један уметник који се школовао у Русији јесте **Милутин Бл. Марковић** (око 1872. – 1914?), такође по митрополитовој препоруци. Питомец је своје школовање започео у иконописној школи Кијевско-печерске лавре 1888. године. На челу школе се тада налазио јеромонах Теогнос.⁵⁶¹ Након годину дана проведених у Кијевској иконописној школи, Марковић је прешао у Школу живописа, вајања и немарства у Москви и завршио је 1895. године.⁵⁶²

Митрополит Михаило се изузетно залагао за финансијску помоћ питомцу Милутину Бл. Марковићу. Током и након повратка из емиграције митрополит се дописивао са председником Московског попечитељства за школовање Словена, публицистом Димитријем Фјодоровичем Самарином. Њихове преписке су садржале различита питања, а једно од њих је и помоћ српском уметнику.⁵⁶³ Писмо које је митрополит Михаило послао Самарину 1890. године садржало је молбу за ослобађање плаћања у Школи живописа, вајања и немарства. У писму наводи да, уколико ученик не може да се ослободи плаћања у школи, треба да му се обезбеди финансијска помоћ преко председника Словенског добротворног

⁵⁵⁹ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 194.

⁵⁶⁰ Л. А. Армеева, *Училище иконописания при троице-сергиевой лавре в 1885-1918 гг.: попытка возрождения традиционного иконописания*, Том V. Вопросы истории и теории христианского искусства Вып. 2, 2011, 195–196.

⁵⁶¹ У. Рајчевић, „Сликар Милутин Бл. Марковић“, у: *Саопштења*, књ. XVII, Београд, 1985, 219.

⁵⁶² Исто, 219.

⁵⁶³ Ј. Блажић Пејић, „Из историје српско-руских веза“, 176.

друштва, кнеза Мешчерског, како не би изгубио право на школовање.⁵⁶⁴ Милутин Бл. Марковић је током школовања добијао помоћ из фонда епископа Вићентија.⁵⁶⁵ Осим тога, митрополит Михаило је као председник Архијерејског сабора донео одлуку, на седници која је одржана 3. октобра 1892. године, да се уметнику шаље сваког месеца новчана помоћ до краја школовања из црквеног фонда.⁵⁶⁶

Након завршетка школовања, Марковић је постављен за наставника цртања и сликања у гимназији у Нишу. Аутор је бројних иконостаса, махом на југу Србије. Осликао је иконостасе храмова Свете Петке у Островици, Светог Илије у Бунару, Светог арханђела Гаврила у Севојну, Светог Илије у Читлуку, Успења Пресвете Богородице у Јошаничкој Бањи и Цркви Светог пророка Илије у Нишевцу, који је уништен у Другом светском рату.⁵⁶⁷ Марковићу је препуштено и досликавање Саборне цркве у Нишу уместо Ђорђа Крстића, након полемике о православности икона, што представља једно од његових важнијих дела.⁵⁶⁸ На одлуку да након Ђорђа Крстића руски васпитаник настави осликавање нишког иконостаса највероватније је утицао и митрополит Михаило. Наиме, епископ нишки Инокентије је замолио митрополита за посредовање у Министарству просвете. У писму епископ Инокентије наводи како је неопходно да Ђорђе Крстић преда своје скице за довршавање иконостаса Саборне цркве и помогне Милутину Бл. Марковићу „да се иконе доврше у истом облику, какве су раније израђене, те да не буде дисхармоније“. Епископ истиче да је понуда Марковића „врло повољна и да је његов рад врло добар“.⁵⁶⁹ На добар пријем уметничког рада утицала су и верска гласила Нишке епархије, попут *Црквеног гласника* из Лесковца и *Гласа* из Ниша. У *Гласу* је истакнуто сликарство

⁵⁶⁴ Исто, 185.

⁵⁶⁵ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских ђака у Русији“, 267.

⁵⁶⁶ ДАС, МП-с-Ц, 1892, ф. IV, р. 31.

⁵⁶⁷ У. Рајчевић, „Сликар Милутин Бл. Марковић“, 222.

⁵⁶⁸ Више у вези с полемиком о православности видети: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 112–133.

⁵⁶⁹ ДАС, ПО, к. 76. бр. 212.

Милутина Бл. Марковића, док су критиковани радови Живка Југовића у Јагодини, Ђорђа Крстића у Нишу и Драгољуба Стојковића у Мозгову.⁵⁷⁰

Милутин Бл. Марковић је на иконостасима репродуковао руске ликовне предлошке, које је донео са школовања, што је условило добар пријем његових радова, услед тога што је верно илустровао представе из црквене историје. Такав приступ је одговарао црквеним круговима. Међутим, сликарско умеће Марковића није било велико.⁵⁷¹ У Цркви Светог Илије у Читлуку доминантан је изразито светао колорит, посебно на престоним иконама Пресвете Богородице и Исуса Христа, што представља и карактеристику Марковићевих икона. На иконама је приметно лоше осликавање драперије и ореола светитеља. Једно од успешнијих решења читлучког иконостаса представља икона надверја са приказом Тајне вечере. На икони је представљен Исус Христ са апостолима, на чијим лицима су истакнуте психолошке карактеристике. Сцена Васкрсења Христовог у трећој зони иконостаса такође представља успешно решење, које је у складу са археолошком реконструкцијом библијског догађаја. На то указује приказ Христа који је васкрсао из гроба који је уклесан у стени.⁵⁷² У првом плану је са леве стране представљен анђео, док су са десне приказана два војника.

Иконографски репертоар читлучког иконостаса је иконописац прилагодио наручиоцима. Истакнут је национални и српски државни карактер, што је постигнуто уношењем представа српских светитеља.⁵⁷³ У првој зони са северне стране је представљен Свети Симеон Мироточиви, а са јужне Свети Сава. Током XX века постојећа иконостасна преграда цркве у Читлуку је замењена.

Иако су црквени кругови добро прихватили Марковићев иконопис, уметник није увео новине у формулацији иконостасних преграда које је

⁵⁷⁰ Н. Макуљевић, „Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године“, 49.

⁵⁷¹ Исти, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 177–178.

⁵⁷² Исти, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 187.

⁵⁷³ Исти, „Иконопис Врањске епархије 1820-1940“, у: *Иконопис Врањске епархије*, друго издање, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Београд – Врање, 2015, 36.

осликавао.⁵⁷⁴ Након 1914. године не постоје подаци о стваралаштву Милутина Бл. Марковића.⁵⁷⁵

Настас Стефановић је такође школован у Русији. Његово сликарство је блиско раду Лазара Крцалића, посебно у погледу симболичких елемената. Стефановић је осликао иконостасе у храмовима Вазнесења Господњег у Петровцу на Млави, Светог арханђела Гаврила у Великом Градишту, Светог Прокопија у Сењском Руднику.⁵⁷⁶ По налогу митрополитовог наследника Инокентија осликао је у олтарском простору Саборне цркве у Београду српске светитеље. Поред канонизованих Срба светитеља, на зидном сликарству су се нашле и представе неканонизованих, попут Јелене, Маре и Оливере, што је било са циљем стварања култа мученица.⁵⁷⁷ Стефановић је осликао и иконостас Цркве Покрова Пресвете Богородице у Вреоцима, који је размонтиран 2004–2017. године и тиме сведен на ниску олтарску преграду.⁵⁷⁸ У сликарству Настаса Стефановића присутне су различите ликовне карактеристике. На престоним иконама храма у Великом Градишту идеализује ликове Светог арханђела Михаила и Исуса Христа, док Светог Јована Крститеља представља на натуралистички начин.⁵⁷⁹ Ликовна поетика његовог сликарства је управо у складу са тим што Српска црква подржава у другој половини XIX века, односно одговара академским концепцијама религиозне слике.⁵⁸⁰ Иконе је сигнирао руским ћириличним словима, која су била карактеристична за руски иконопис крајем XIX века, што је највероватније прихватио током свог школовања у Русији.⁵⁸¹

⁵⁷⁴ Исти, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 178.

⁵⁷⁵ У. Рајчевић, *Ликовна енциклопедија Југославије*, т. 2. Загреб, 1987, 281.

⁵⁷⁶ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 179.

⁵⁷⁷ Исти, „Гроб митрополита Михаила“, 142.

⁵⁷⁸ Н. Ђокић, А. Костић Ђекић, З. Антонијевић, *Црква и парохијски живот у селу Вреоци*, Лазаревац – Вреоци, 2017, 91.

⁵⁷⁹ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 193.

⁵⁸⁰ Н. Ђокић, А. Костић Ђекић, З. Антонијевић, *нав. дело*, 94.

⁵⁸¹ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 193.

Поред наведених уметника, за које се митрополит Михаило залагао, у Русији се школују и уметници о којима не постоје потпунији подаци. Године 1891. на школовање у иконописну школу Кијевско-печерске лавре су послата два питомца.⁵⁸² Један од њих је, највероватније, **Петар Кнежевић**, у монаштву Пимен (1871–1948), коме је митрополит Михаило помагао током школовања. Митрополит се постарао да Кнежевићу 1891. године поред материјалне помоћи коју је добијао из фонда јеромонаха Мартирија буде додељена и помоћ из црквеног фонда.⁵⁸³ Кнежевић се школовао у Русији до 1896. године. Његово сликарство у Краљевини није истражено, већ је познато само неколико његових радова. Осликао је царске двери иконостаса манастира Клисура, где је и боравио неко време, као и неколико икона у манастиру Светог арханђела Михаила у Прилепу и Студеници.⁵⁸⁴

На школовање у Русију је био послат и јеромонах **Рафаило (Георгије) Момчиловић** (1875–1941). Живео је у Бођанима, Ковиљу и Манасији, где је започео са изучавањем иконописа.⁵⁸⁵ Залагањем митрополита Михаила школовање је започео 1897. године у цртачкој школи Кирила Кутлика, а касније је наставио у Русији.⁵⁸⁶ Рафаило се школовао у Строгановској школи у Москви, по препоруци митрополитовог наследника Инокентија 1898. године. Након Русије, студије је наставио у Италији. За Рафаиловићево даље школовање Министарство просвете је тражило мишљење комисије, која је била састављена од Михаила Валтровића, Стеве Тодоровића и Ђорђа Крстића. Одлучено је да се пошаље у Венецију и Рим. Момчиловић је на школовању провео две године.⁵⁸⁷ Осликао је зидно сликарство Храма Вазнесења Господњег у Сиколи,⁵⁸⁸ као и

⁵⁸² „Рад сабора архијерејског“, *Весник, лист свештеничког удружења*, бр. 3. март, 1891, 153.

⁵⁸³ ДАС, МП-с-Ц, 1891, ф. II, р. 112.

⁵⁸⁴ У. Рајчевић, *Ликовна енциклопедија Југославије*, 584.

⁵⁸⁵ Л. Мирковић, *Манастир Бођани*, Београд, 1952, 78–79.

⁵⁸⁶ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских ђака у Русији“, 267.

⁵⁸⁷ Исти, *Рафаило (Георгије) Момчиловић: монах, сликар и мученик (1875–1941)*, Београд, 1989, 8–9.

⁵⁸⁸ Ј. Пјевац, „Црква Вазнесења Господњег у Сиколу“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, 242–246.

иконостасе у црквама Ружици на Калемегдану и Рођења Пресвете Богородице у Великој Крсни, који је поручила краљица Драга Обреновић,⁵⁸⁹ затим иконостас Храма Светих апостола Петра и Павла у Пачиру и манастира у Ковиљу. Аутор је иконостаса Светих арханђела Михаила и Гаврила у Раковици, који по димензијама и броју икона представља најмање дело у његовом опусу. Иконостасна преграда у Раковици је размонтирана током XX века, а иконе су у веома лошем стању.⁵⁹⁰ Момчиловић је поред иконописа радио портрете и пејзаже.⁵⁹¹

Рафаило је аутор портрета митрополита Михаила који се налази у Народном музеју у Београду, а урађен је током 1896. године.⁵⁹² На портрету је митрополит представљен у позним годинама, са дугом седом брадом, у седећем ставу, с бројаницом у левој руци, док му је десна рука наслоњена на књигу, која се налази на столу. На глави му је бела камилавка са златним крстом у централном делу, а око врата две панагије. На једној од њих је представљена Богородица са Исусом Христом, затим напрсни крст и четири ордена. Обучен је у бордо одежду са белим омофором. Свој портрет је митрополит лично поклонио музеју, на чему му је захвалио Михаило Валтровић, чувар Народног музеја. Валтровић је истакао да ће се постарати за то да митрополитов портрет буде постављен на угледно место, те да ће поставка обухватити и документе које је митрополит поклонио музеју, а који „сведоче о високом поштовању митрополита Михаила у свету“.⁵⁹³

*

⁵⁸⁹ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини*, 180.

⁵⁹⁰ И. Женарју Рајовић, *Манастир Раковица*, Београд, 2023, 114–120.

⁵⁹¹ У. Рајчевић, „Митрополит Михаило и школовање српских ђака у Русији“, 270.

⁵⁹² Портрет је репродукован у: П. Петровић, *Збирка српског сликарства XVIII и XIX века Народног музеја у Београду*, Београд, 2020, 275.

⁵⁹³ ДАС, ПО, к. 31. бр. 47.

Током школовања српских уметника у Русији владало је велико интересовање за византијску уметност и истраживање старина. Руска влада је основала и Одељење православне иконографије при Академији уметности, где су ученици радили по узору на византијске и руске средњовековне предлошке, који су били донети из различитих делова Русије.⁵⁹⁴ Током 60-их година XIX века у Русији су се отвориле многобројне организације за проучавање античке и средњовековне уметности. На иницијативу митрополита Филарета основано је и Друштво љубитеља духовног просвећења, затим Друштво древне руске уметности и Московско археолошко друштво.⁵⁹⁵

Уметничка оријентација у иконописној школи Тројице-Сергијеве лавре, у којој су се многи српски уметници школовали, мењала се током XIX века. Ученици ове лавре радили су на великом броју поруџбина икона и других дела, као и осликавању живописа у манастирима и црквама лавре.⁵⁹⁶ У другој половини овог века била је под утицајем палешких иконописаца који су обновили иконостас и живопис Успенске цркве у лаври, као и сопствене традиције сликања икона. Идеал у иконописној школи је представљао древни руски иконопис.⁵⁹⁷ Све то је, у великој мери, утицало на то да уметници који су школовани у Русији након повратка у Кнежевину/Краљевину сликају иконе које одговарају историјском моделу иконописа који је негован у руским центрима. На преузимање овог модела на подручје Београдске митрополије утицали су и српски богослови, школовани такође у Русији.⁵⁹⁸ Са друге стране, иконописна школа у Кијеву, у којој су се школовали многи српски уметници, постала је образовна установа током 1866. године и није више подразумевала само обуку

⁵⁹⁴ М. Екатерина Николаевна, *Религиозная тема в Русской художественной культуре XIX века* (докторская диссертация), Санкт Петербург, 2008, 16.

⁵⁹⁵ Л. А. Армеева, *нав. дело*, 101–102.

⁵⁹⁶ Л. А. Армеева, *Иконописная школа троице-сергиевой лавры в контексте...*, 134.

⁵⁹⁷ „Иконописное дело Троице-Сергиевой Лавры 1764-1917 гг.“, доступно на: <https://stsl.ru/news/all/ikonopisnoe-delo-troitse-sergievoy-lavry-1764-1917-gg> (приступљено 20. 11. 2022)

⁵⁹⁸ Н. Макуљевић, „Модел иконописа“ у: *Иконопис Врањске епархије 1820-1940*, приредили: М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Београд–Врање, 2005, 25.

сликања иконописа већ детаљно проучавање представљања светитеља. Као таква образовна установа није се много разликовала од иконописне школе у Москви. Половина наставног плана је подразумевала учење иконописа, док је друга половина била намењена испуњавању поруџбина за осликавање цркава, иконостаса и икона које су изводили ученици, а под надзором монаха Кијевске школе.⁵⁹⁹

Такав приступ школовања је одговарао српским црквеним круговима. За митрополита Михаила је такође било значајно да се уметници школују у Русији, услед тога што је упознавање са руском сакралном уметношћу гарантовало догматску и иконографску исправност у раду уметника након њиховог повратка у Кнежевину/Краљевину Србију. Поред тога, српско црквено сликарство је требало да буде у складу са руским савременим токовима. Српски уметници су често са школовања доносили иконографске предлошке и радили по узору на њих. Предлошци су утицали на добар пријем њихових радова у црквеним круговима. Уметници су се у руским иконописним школама и на академијама сусретали са историјским сликарством, које су примењивали након повратка у земљу. У погледу формулације и програма иконостасних преграда нису увек уносили новине и нису одступали од токова српске црквене уметности већ су се прилагођавали црквеним наручиоцима. Такође, по њиховом налогу у свом сликарском раду нису представљали руске светитеље, већ српске, чиме се наглашавао национални програм у храмовима.

⁵⁹⁹ „Кијевска школа иконописи“, доступно на: <http://gelos.kiev.ua/news/2007/06/08/kievskaya-shkola-ikonopisi/> (приступљено 1. 12. 2022).

ТРАНСФЕР РУСКЕ САКРАЛНЕ КУЛТУРЕ И УВОЗ БОГОСЛУЖБЕНИХ ПРЕДМЕТА

Увоз руских икона

Митрополит Михаило Јовановић је са трансфером руских икона започео одмах по доласку на место епископа шабачког. Своје деловање је наставио када је постављен за митрополита у Кнежевини Србији. Бројни документи сведоче о увозу икона, богослужбених предмета и књига из Русије. Митрополиту су иконе и остали предмети пристизали преко Руског конзулата у Београду, али и Московског словенског комитета и њиховог огранка у Петрограду, као и преко његових личних контаката. Одређени део икона и осталих богослужбених предмета је пристигао и као поклон. Митрополитова улога се огледала у томе да богослужбене предмете проследи црквама и манастирима са простора Кнежевине/Краљевине Србије. Преко Министарства иностраних дела и конзулата у Скопљу, Битољу, Солуну и Приштини митрополит је упућивао црквене утвари на простор Старе Србије и Македоније.⁶⁰⁰ Из својих словенофилских побуда, те у складу са деловањима различитих словенофилских комитета, руске иконе и остале литургијске предмете митрополит је слао и храмовима у Босни и Херцеговини, а мањим делом и Далмацији и Црној Гори, чиме је утицао на шире подручје, ван Кнежевине/Краљевине.⁶⁰¹

Увоз руских икона и других богослужбених предмета кроз деловање митрополита Михаила може се поделити на две фазе. Прва фаза обухвата период од постављања Михаила на митрополитско место 1869. године, до захлађења

⁶⁰⁰ Конзулати у Скопљу и Солуну су отворени 1887, конзулат у Битољу 1888, а конзулат у Приштини 1889. године. И. Женарју Рајовић, *Црквена уметност и верска обнова у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Београд, 2016, 62.

⁶⁰¹ ДАС, МИД, ПП, 1892, к. 53, р. 257.

српско-руских односа, односно до митрополитовог свргнућа 1881. године. Друга фаза се односи на период од када је митрополит враћен на свој положај, 1889. године па до његове смрти, до када је и био на том положају 1898. године.

Разлози због којих је митрополит Михаило инсистирао на увозу икона из Русије јесте појава великог броја неправославних икона у Кнежевини/Краљевини, што је желео да спречи. Све време док се налазио на челу Српске цркве митрополит се обраћао Министарству просвете и Министарству финансија Кнежевине односно Краљевине Србије, захтевајући да се уведе цензура и забрани увоз неправославних икона. Први митрополитов предлог потиче из 1861. године. Упутио је Министарству просвете писмо са захтевом да се царинама изда наређење по коме би све увожене иконе требало прво да прегледа месни духовни старешина, а продаја икона да се одобри уколико старешина нема ништа да замери „са духовне стране“.⁶⁰² У наставку митрополит Михаило истиче „да су се умножиле иконе, које нису сходне нашој цркви, не само овде но и по внутрености, јер су уношене у Србију без претходне цензуре. Због тога је потребно подврћи их прегледу, да би се видело да ли одговарају духу истине наше цркве или не и да ли су ликови противни чувству достојности и благодравија“.⁶⁰³ Министарство је одбило предлог и у одговору образложило да „у Србији има и неправославних житеља којима би оне иконе које су противне чувству православнога можда баш по вољи биле“, те је упутило на то да свештенство саветује парохијане о правилној формулацији иконе.⁶⁰⁴ Овакав одговор је био у складу са уставним одредбама Кнежевине, у којој је православна вероисповест била државна вера, али је било дозвољено слободно исповедање свих других вера. Такође, важно је истаћи да је однос државне политике према цркви утицао на општи смер развоја црквене уметности у Кнежевини/Краљевини Србији.⁶⁰⁵

⁶⁰² Н. Симић, *Два предлога митрополита Михаила*, 10–11.

⁶⁰³ Исто, 11.

⁶⁰⁴ Исто, 11.

⁶⁰⁵ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини*, 474.

Митрополит је 1870. године упутио захтев министру финансија да се забрани увоз неправославних икона. У захтеву истиче: „Пређе смо тражили да се на ђумруцима нашим забране уносити у нашу земљу иконе римске и влашке, које никако не одговарају поиму наше цркве о иконама, који православни народ наш поштује. Но онда из Министарства одговорише да немогу то чинити, почем је у Србији слободна трговина. Држимо да треба овде одвити слободну трговину са другим стварим, од ширења по народу овакви штетна и понижавајући и веру и народ накарада.“⁶⁰⁶ Уз захтев митрополит је доставио и две иконе које „продају по селима народу неки трговци из Влашке“.⁶⁰⁷ Не одустајући од своје намере, митрополит Михаило се 1880. године обратио министру просвете писмом у коме истиче: „Иконе су код нас свештени предмети, које народ поштује сходно правилима свете вере православне и због тога држимо да слике које са запада доносе треба забранити, као што се забрањују књиге, које иду да кваре народ. Овакве слике кваре правило вере и цркве народне, почем нису направљене за сазидавање, него за разоравање. Сабор је 1863. године одпустио наредбу свештенству да у цркве не прима какве противне духу и смислу слике под именом иконе, ми смо више пута тражили да се увоз оваквих икона забрани и потоме и сада судимо да то треба учинити.“⁶⁰⁸ У одговору на митрополитов предлог Министарство је одговорило „да сходно решењу Сабора Архијерејског од 1863. године препоручи свештенству и старатељима црквеним, да они најозбиљније пажњу обраћају при набавкама икона за цркве, да оне буду увек бојене по прописима православне цркве [...] а начелство ће сваком удесном приликом обавештавати грађане, да они набављају иконе за своју потребу, које духовна власт призна да су извајане по прописима наше цркве“.⁶⁰⁹

Један од последњих митрополитових предлога о забрани неправославних икона потиче из 1890. године. У молби митрополит наводи да су „шпекуланти и пропаганда почели уносити у Србију многе слике, под именом икона и продају

⁶⁰⁶ ДАС, МПс-Ц, 1870, ф. II, р. 352.

⁶⁰⁷ Исто.

⁶⁰⁸ ДАС, МПс-Ц, 1880, ф. I, р. 97.

⁶⁰⁹ Исто.

нашем народу, чим га навикавају да буде равнодушан и да не чини разлику између своје православне и католичке и унијатске вере“. Предлог је поново одбио министар финансија, под изговором потписаних трговачких уговора и царинских прописа.⁶¹⁰ Исте године митрополит Михаило је образовао и комисију за преглед икона из радионице „Фајгла и Визермајера“ у Београду. Комисија је приликом прегледа фирми пронашла неправославне иконе, а у извештају навела да у „радионицама има слика многих светитеља, али нема баш ни једне иконе, ако се ове слике могу тако назвати“.⁶¹¹

Упркос свим напорима, митрополит Михаило није имао успеха у забрани увоза неправославних икона у Кнежевину/Краљевину. Проблем је решен тек пет година након митрополитове смрти. Тада је увоз икона сведен на београдску царинарницу и свака икона која се импортовала из иностранства морала је имати печат с натписом „Одобрава Краљевско српска митрополија“.⁶¹² Са друге стране, контрола иконописа у српским храмовима је била законски уређена у *Закону о црквеним властима* из 1862. године у тачки 41. По закону је иконопис морао бити „по духу источне православне цркве“. Тиме је Српска православна црква, на чијем челу се налазио митрополит Михаило, успела да контролише живопис храмова и иконостаса у храмовима.⁶¹³

Још један од начина да се спречи употреба неправославних икона било је упућивање парохијана у то какве иконе би требало да купују за своје домове и за прилагање храмовима. Услед тога што „свештене иконе стављају пред очи предмете наше вере, љубави и надежде. Ми гледамо на свештене слике са дубоким осећањем према оним лицима које се на икони представљају“.⁶¹⁴ У наставку митрополит напомиње парохијанима: „Сетите се како је неповољно читати онакве књиге, које су погрешно и без смисла написане, а не обузима ли

⁶¹⁰ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 55.

⁶¹¹ Исто, 55.

⁶¹² Исто, 34.

⁶¹³ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини*, 48.

⁶¹⁴ М. Јовановић, *Православни проповеник митрополита србског Михаила*, књ. 2, Београд, 1866, 186.

нас тако исто непријатно осећање, када гледамо на свештене иконе које су хрђаво измалане. Иконе подижу наше мисли и наше срце са земље на небо, са спољне слике на сама лица, пред којима изричемо своје молитве, па зато треба отклонити све што би нас непријатно дирнуло или због невештине или због непристојности израза вештачки обезвећеног светог лица.⁶¹⁵ Митрополит Михаило наводи најправилнију формулацију иконе, како становништво „не би било преварено од стране трговаца и живописаца који разносе иконе по народу и варају просте људе, са иконама које су много ишаране; али те шаре и светле фарбе кваре светињу, које мора да има и да узбуђује икона“.⁶¹⁶ Митрополит наглашава да се „често виђа, како се квари лик самовољством живописца и света лица добијају врло непристојан положај тако, да икона не покреће у нама побожна осећања. На ову погрешку треба обратити посебну пажњу и у овоме смотрењу виђамо обично две погрешке код живописца. Једне иконе су врло грубе и простачки намазане без сваке вештине и у стороју тела и у поређењу боје или фарбе и немају никаква израза“.⁶¹⁷ Митрополит Михаило упућује на иконе које су осликали зографи, чије сликарство је било окарактерисано као непожељно. Зографско сликарство је обележила српску сакралну уметност у периоду од 1815. године па све до половине XIX века. Тада је виша црквена јерархија заједно са државним властима званично забрањивала рад зографима, а прихватила академски модел иконописа.⁶¹⁸ Црквене реформе, донете за време митрополита Петра Јовановића, допринеле су томе да се одбаци зографски модел иконописа.⁶¹⁹

Упркос забранама више црквене јерархије зографске иконе су у Кнежевину пристизале посредством трговине и у другој половини XIX века. Импортована су дела истакнутих самоковских и дебарских иконописаца. Ризница Саборне цркве у Неготину чувала је икону Пресвете Богородице, чији

⁶¹⁵ Исто, 186.

⁶¹⁶ Исто, 186–187.

⁶¹⁷ Исто, 187–188.

⁶¹⁸ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини*, 391.

⁶¹⁹ Исто, 89.

аутор је био Дичо зограф, док се у обреновачкој цркви налази икона Пресвете Богородице, иконописаца Николе Иванова Образописца и Јована Николова.⁶²⁰ Развијене културне, као и трговачке везе на Балкану омогућиле су присуство појединих зографских икона.⁶²¹ Сликарске радове зографа црквена јерархија је одбијала као неуке и систематично потискивала из храмова, а велику подршку у томе имала је и у надлежним државним институцијама попут Министарства просвете.⁶²² У складу са тим и митрополит Михаило није подржавао сликарство зографа. Нови критеријуми у погледу црквеног сликарства су продирали у све крајеве Кнежевине. Тако је епископ неготински Евгеније упутио молбу Конзисторији епархије да не прихвате понуду молера Нестора, који је дошао „однекуд из Турске“, и Павла, јер њихово сликарство не одговара „укусу данашњег времена“.⁶²³ Спор око осликавања цркве у Кобишници је завршен тиме што су зографи завршили сликарски посао по упутствима Конзисторије 1874. године, прилагодивши програм и иконографију савременим захтевима цркве.⁶²⁴

У наставку објашњења правилне формулације иконе митрополит Михаило наводи: „Друге пак иконе преко мере вештачки измалане и западњачким вксом углађене немају оне поглавите мисли свете, кое икона мора да порађа у нама. Молери које грубе иконе малају, понижавају само високо значење њихово, а молери који утискују у живопис прекомерну светкост земаљске вештине, вређају светињу икона.“⁶²⁵ Митрополит јасно указује на иконе са католичким елементима, које су биле присутне у Кнежевини/Краљевини Србији, као и на простору који је припадао Карловачкој митрополији. Поред тога што су такве иконе уважене у земљу, уметници који су

⁶²⁰ Н. Макуљевић, „Делатност дебарских и самоковских зографа у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Северној Србији у XIX веку“, 22–23.

⁶²¹ Исто, 23.

⁶²² А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини*, 280.

⁶²³ М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, 77.

⁶²⁴ Н. Макуљевић, „Визуелна култура и уобличавање сакралне топографије Неготинске Крајине“, 21. О живопису храма у Кобишници видети: В. Даутовић, „Црква Светих Апостола Петра и Павла у Кобишници“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, 94–99.

⁶²⁵ М. Јовановић, *Православъй проповеникъ митрополита србскогъ Михаила*, књ. 2, 188.

се школовали у центрима попут Минхена или Беча током свог школовања усвајали су католичке иконографске елементе, које су некритички преносили у свом даљем раду.⁶²⁶ У листовима попут *Стражилова*, *Српског Сиона* и *Браника* често су била тумачена православна правила приликом представљања одређеног догађаја и светитеља из црквене историје.⁶²⁷ Управо у овим листовима је дошло до различитих мишљења о иконама Уроша Предића за иконостас у Старом Бечеју. Посебно је икона Зачећа Богородице изазвала реакције. Драмски писац Мита Калић је поред похвала истакао да Богородичина „театрална поза не одговара достојанству српског храма и вероватно неће у Србину пробудити побожност“.⁶²⁸ Убрзо су се и други учесници укључили у расправу, са циљем упозоравања црквене јавности у ученост наручилаца и црквених сликара с краја XIX века.⁶²⁹ Иако се полемика одвијала на простору Српске патријаршије у Аустроугарској, са њом је била упозната и црквена јавност у Краљевини Србији.⁶³⁰ Важно је истаћи да се од црквених сликара XIX века очекивало да поседују знања на основу којих би могли истинито да представе догађаје из црквене историје и светитељске ликове, у складу са историјским тумачењем, али и догмом православне цркве. Тиме је историјска истинитост постала основни елемент религиозног сликарства.⁶³¹

Убрзо након повратка из емиграције 1889. године митрополит Михаило је упутио распис свештенству у коме им налаже да проверавају да ли ће народ куповати иконе које су „израђене по пропису и типу српско-православном“.⁶³² Митрополит објашњава како препознати такве иконе: „Прво из потписа на туђем језику, друго што су свеци типа римског обријани, или им је на врху главе теме обријано са оделом које се не употребљава у нашим црквама и позитуром

⁶²⁶ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 53.

⁶²⁷ М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, 138–139.

⁶²⁸ Исто, 139.

⁶²⁹ Исто, 150.

⁶³⁰ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 105.

⁶³¹ М. Тимотијевић, „Религиозно сликарство као историјска истина“, 374–375.

⁶³² М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, 138.

западњаштва, на коленима и са склопљеним рукама.⁶³³ Распис је требало да буде у свим српским црквама и манастирима како би се „поступало по њему“.⁶³⁴

Током 1894. године митрополит Михаило се обратио Архијерејском сабору како би се нашао начин да се набаве иконе за домове у којима живе хришћани „бар да свака кућа има икону свеца кога кућа слави“.⁶³⁵ Митрополит објашњава то да „лепо доликује христијанској кући, да се она украшава и освећује иконама Господа Исуса Христа, Пресвете Матере божије и иконама Светих божијих угодника, а свете иконе домаће састављају као неки иконостас, кога видите у цркви и куће ваше христијанске изгледају као домови божи“.⁶³⁶ Предлог је прихваћен, а преко парохијалног свештенства је било потребно сазнати колико је икона потребно набавити из Русије и поделити народу.⁶³⁷ Митрополит Михаило је током 1897. године договорио сарадњу са руском фирмом за продају икона и богослужбених предмета, те је издао наредбу „да се преко архијереја прикупе спискови из свију епархија колико и који свеци да се набаве, па кад то буде учињено набавити иконе у Москви, у радњи Ситина и растурати по народу“.⁶³⁸

У руској штампи је истицана потреба успостављања бољих трговинских односа између Србије и Русије, посебно након српско-турских ратова (1876–1877/1878). Руски трговац А. И. Мураневич је у свом извештају руском цару посебно истакао да је неопходно да се роба у већој мери извози на простор Кнежевине Србије. Поред осталих предмета, наводи да су за импорт погодне црквене утвари, књиге и иконе. Трговац наводи Аустроугарску као највећег конкурента, који у Кнежевину увози католичко формулисане иконе. Такође,

⁶³³ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 53.

⁶³⁴ Н. Симић, *Два предлога митрополита Михаила*, 13.

⁶³⁵ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини*, 55.

⁶³⁶ М. Јовановић, *Православий проповедникъ*, 225.

⁶³⁷ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 56.

⁶³⁸ *Уредбе и прописи Митрополије београдске, 1894–1920*, књ. 4, прир. З. Ранковић, М. Лазивић, Пожаревац, 2011, 132.

наглашава да су „утицајни Срби преузели на себе да из своје отаџбине избаце све што носи аустријски печат“.⁶³⁹

У храмовима на југу Србије присутне су руске иконе, које су биле импортоване трговинским путем и представљају продукт серијске производње. Не може се поуздано утврдити да ли су серијски рађене иконе куповане за време митрополита Михаила и у којој мери, посебно имајући у виду да је њихова намена била за приватну побожност. Карактеристично за серијски рађене иконе јесте скромна палета, односно употреба свега пар боја. Поред тога и карактеристични оквири наранџасте, црвене, браон или беле боје, што их чини веома препознатљивим. За израду икона су коришћени јефтинији материјали, попут дрвета и темпере, а за позлату фолија од сребра, а не од злата, преко које је наносен лак.⁶⁴⁰ Присутне су представе Богородице различитих руских иконографских типова, попут Владимирске, Тихвинске, Смоленске, Казањске и *Всех скорбящих Радость*, односно Свих жалосних радост, које су веома поштоване у руској култури.

Велики број чудотворних Богородичиних икона је присутан на територији Врањске епархије.⁶⁴¹ Икона са представом Богородице Тихвинске налази се у ризници Цркве Светог Николе у Клиновцу.⁶⁴² У ризници Саборне цркве у Врању чува се неколико икона из руских радионица.⁶⁴³ На територији исте епархије налазе се руске иконе које потичу из XIX века, а чувају се у ризници Цркве Успења Пресвете Богородице у Собини. Поред икона са приказима светитеља и Христовог Распећа, у ризници се налази и икона Васкрсења Христовог са

⁶³⁹ Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали, т. 3, 129–130.

⁶⁴⁰ Y. Boycheva, „Icons from Muscovy” one of the most beautiful things in the world“, The transfer of Russian icons in Greek lands, 16th-early 20th centuries, Deltion tis HAE, 2015, 232.

⁶⁴¹ Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820-1940,“ 38.

⁶⁴² К. Миловановић, „Богородица Тихвинска“, у: *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Београд – Врање, 2015, 118–119.

⁶⁴³ В. Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, ур. Н. Макуљевић, Београд – Врање, 2008, 185.

најзначајнијим хришћанским празницима.⁶⁴⁴ Руска икона са иконографијом Васкрсења Христовог чува се и у Цркви Свете Петке у Разгојни, недалеко од Босилеграда.⁶⁴⁵ Идентична икона је сачувана и у ризници Манастира арханђела Гаврила у Пирковцу, који припада Епархији нишкој. Многобројне иконе из друге половине XIX века са територије Нишке епархије налазе се у Збирци руских икона Музеја црквених старина Православне епархије нишке, а потичу из манастира Сукова, недалеко од Пирота, и храмова Свете Петке у Разгојни, Светог Николе у Алексинцу, Светог Ђорђа у Темској, Светог Пантелејмона и Светог Николе у Нишу.⁶⁴⁶ Велики број серијски рађених икона налази се у Цркви Успења Пресвете Богородице у Кнез Селу. Серијски произведене иконе које потичу из XIX века присутне су и на подручју Неготинске Крајине. У ризницама храмова Свете Тројице у Трњану, Светог Илије у Ковилову, Светих апостола Петра и Павла у Кобишници, Светог арханђела Михаила у Михајловцу, Свете Тројице у Рогљеву и Вазнесења Господњег у Прахову.⁶⁴⁷

У српским храмовима је присутан велики број руских икона са приказом Христовог Распећа. Иконе су подељене крстом на четири дела, док се унутар крста налази такозвани руски крст, на коме је представљен распети Исус Христ. На осталим пољима су представе светитеља са различитим варијацијама. На једној од бројних икона Распећа у Цркви Вазнесења Господњег у Прахову горња поља су остала без иконографских представа, док су у доњим представљени Свети Ђорђе и руски светитељ Никита.⁶⁴⁸ На иконама Распећа су у горњим пољима углавном дате фигуре Богородице различитих руских иконографских типова и Светог Николе, док су у доњим пољима углавном представе Светих ратника. На икони са Христовим Распећем, која се налази у Смедеревском

⁶⁴⁴ Н. Макуљевић, А. Костић, И. Ћировић, *Храм Успења Пресвете Богородице у Собини*, Врање, 2020, 290–300.

⁶⁴⁵ Исто, 301.

⁶⁴⁶ Видети: *Музеј црквених старина Православне Епархије нишке – каталог сталне поставке*, Ниш, 2022.

⁶⁴⁷ Видети: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, прир. Н. Макуљевић, Неготин, 2012.

⁶⁴⁸ В. Недељковић, „Црква Вазнесења Господњег у Прахову“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, 190.

музеју, у горњим пољима су представе чудотворних икона Богородице: Омекшање злих срца и Умири моју тугу, а у доњим зонама су приказани Свети ратници.⁶⁴⁹

Серијски рађене иконе потичу из провинција Палех, Холуј и Мстера, које су представљале највеће центре за производњу икона у Руској царевини, а припадали су областима Владимира и Суздаља.⁶⁵⁰ Иконе које потичу из наведених области су у мањој мери заступљене на подручју које је припадало Кнежевини/Краљевини, што се закључује на основу сачуваних примера. На подручју града Београда је свега неколико њих присутно у ризницама храмова, а које потичу из XIX века. Иконе се налазе у храмовима Светог Ђорђа у Поповићу, Свете Тројице у Баћевцу, Светог Илије у Вранићу, Силаска Светог духа на апостоле у Обреновцу и апостола Томе у Пироману.⁶⁵¹

На простору који је припадао Кнежевини/Краљевини Србији заступљене су индустријски рађене иконе, које су поручиване из Русије када је митрополит Михаило управљао Српском црквом. Индустријализована производња у Русији допринела је лакшој дистрибуцији икона, а нови технолошки процеси омогућили су употребу јефтинијих материјала за њихову израду.⁶⁵² Манастир Раковица у својој збирци чува неколико икона које потичу из XIX века, попут две иконе Богородице Казанске и Светог Мандилиона. Све три иконе имају сребрну оплату.⁶⁵³ Такође, ризница Цркве Светог Александра Невског садржи индустријски рађене руске иконе, са представама Пресвете Богородице Казанске,

⁶⁴⁹ С. Цветковић, „Дела руских иконописаца у уметничкој збирци Музеја у Смедереву“, у: *Дела руских уметника у Музеју у Смедереву, слике и иконе од краја 17. до средине 20. века*, Смедерево, 2022, ур. Т. Гачпар, 82–83.

⁶⁵⁰ У. Воушева, *нав. дело*, 232.

⁶⁵¹ Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда, шире подручје града = Les monuments religieux dans la region de la ville del Belgrade*, књ. 2, Београд, 1973, 23, 99–100, 207, 244–245.

⁶⁵² В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 229–230.

⁶⁵³ И. Женарју Рајовић, „Products of Russian Visual Culture in the Treasury of Rakovica Monastery in Belgrade (17th – 20th Centuries)“, у: *Museikon: a journal of religious art and culture; Museikon: revue d'art et de culture religieuse* 6, Alba Lulia, 2022, 151–152.

Свете Барбаре и Светог Александра Невског.⁶⁵⁴ Београдска Саборна црква у својој ризници чува неколико руских икона које потичу из XIX века. У питању су иконе са представама Васкрсења Христовог, Богородице Казанске, Богородице Ахтирске и Светог Митрофана Вороњешког.⁶⁵⁵

Поред инсистирања на увозу руских икона, митрополит Михаило се залагао и да иконе које су набављене из Русије буду ослобођене плаћања царине. Тако обавештава Министарство финансија да је игуман Данило „испросио“ четири сандука црквених утвари из Русије за манастир Дечане са захтевом да се оне пошаљу Нишком духовном суду, који ће предати игуману сандуке без плаћања царине.⁶⁵⁶ У наредном писму митрополит са истим захтевом наводи да су му из Русије пристигле штампане иконе и једна икона на дасци.⁶⁵⁷ Министарство финансија Кнежевине/Краљевине Србије је излазило у сусрет митрополитовим молбама и допуштало увоз руских икона без наплате царине.

По помоћ у Русију су отишли 1861, а вратили се 1862. године монаси манастира Дечани: Агатангел Ристић и Кирил Андрејевић.⁶⁵⁸ У Дечанској ризници се и данас чувају руске иконе које су монаси донели. Једна од икона потиче са почетка XIX века са представом нерукотвореног Христовог лика, чији оков потиче из златарске радионице Михаила Тимофејева из Москве. Може се претпоставити да су и остале иконе које потичу из Русије пристигле на исти начин, попут икона са представама Исуса Христа и Три јерарха и серијски рађене иконе са приказом Светог арханђела Михаила.⁶⁵⁹ На икони је представљен, у пејзажу, арханђел Михаило, зле силе војвода на крилатом наранџастом коњу. Светитељ је, такође, приказан са крилима, одевен у зелену ратничку опрему са круном и ореолом на глави. У левој руци држи књигу, а у десној кандило и

⁶⁵⁴ Ј. Межински Миловановић, *нав. дело*, 349, 367, 376.

⁶⁵⁵ В. Даутовић, И. Борозан, Б. Кокотовић, *Ризница Саборне цркве у Београду*, Београд, 2023, 276–277.

⁶⁵⁶ ДАС, ПО, к. 32, бр. 35.

⁶⁵⁷ Исто.

⁶⁵⁸ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 287.

⁶⁵⁹ М. Шакота, *Дечанска ризница*, Дечани, 2017, 143–146.

копље, којим пробада аждају. Представа је уоквирена окер бордуром, док је изнад сцене у медаљону Исус Христ Емануило који благосиља десном руком.

Увозом руских икона митрополит Михаило је желео да у потпуности потисне иконе које су имале елементе католичке иконографије, а које су биле присутне у Кнежевини/Краљевини. За митрополита су иконе које су се увозиле из Русије биле догматски најисправније.

Увоз богослужбених предмета и одежди

Митрополит Михаило је у свом делу *Црквено богословље* велику пажњу поконио значењу богослужбених предмета, неопходних за одржавање литургије. Објашњавајући симболику путира, митрополит истиче да он има више значења, односно да представља Спаситеља у виду пастира, али и, по речима Светог Германа, чашу „у којој је премудрост и Син Божији растворио своју крв“.⁶⁶⁰ Дискос, у симболичном смислу, представља јасле у којима је постављен Христос након рођења, звезда симболише звезду која се приказала мудрацима, а копље оруђе страдања којим је Христ прободен.⁶⁶¹ Митрополит Михаило наводи да „свети сасуди треба да су чисти цели и по могућству од одличне материје [...] сасуди као што су путир, дискос, звезда, ложица, дарохранилица у којој се чувају свете честице за болне, треба да су од сребра или у крајњој бедности од олова“.⁶⁶² У препоруци свештеницима митрополит Михаило наглашава да на часну трпезу не треба стављати ништа „осим јеванђеља, крста, свете Тајне и прочи освештаних утвари“.⁶⁶³

Поред литургијских предмета, митрополит објашњава и симболику различитих делова одежде. Тако да се стихар „обично прави од беле материје за значење оне светоносне одежде којој се ангел јавио на гробу господном, и означава чистоту и непорочност свештеничког чина“. Поред тога представља и „сијање божества и свето житије јерејско“, док стихар шарене боје симболише Христове ране.⁶⁶⁴ Епитрахил означава савршенство и силазак Светог духа, па

⁶⁶⁰ М. Јовановић, *Црквено Богословље*, нав. дело, 46–47.

⁶⁶¹ Исто, 58.

⁶⁶² И. Женарју Рајовић, *Црквена уметност XIX века*, 195.

⁶⁶³ М. Јовановић, *Поученије новорукоположеном свештенику*, Београд, 1858, 6.

⁶⁶⁴ М. Јовановић, *Црквено богословље*, 39.

зато епископи и свештеници, полагајући епитрахил на себе, говоре „Благословите Бога и излијте благодат његову на свештенике његове“.⁶⁶⁵

Остали елементи богослужбене одежде, попут фелона, сакоса и полиставриона означавају одећу коју је носио Исус Христ током свог страдања. Сакос се украшава крстовима и заједно са полиставрионом означава и благодат Божију, која обезбеђује и чува сваког.⁶⁶⁶ Орар, који се украшава драгоценим камењем и бисерима, симболише крила анђела, док фелон означава одежду правде „којом су дужни бити одевени служитељи Христови“⁶⁶⁷. Поред тога, митрополит у поукама новорукоположеним свештеницима наводи да свештеничке хаљине „буду дугачке, а не од шарене материје, него онако како је прописано и наређено“.⁶⁶⁸ Тумачење ношења свештеничке одежде, митре и архијерејског жезла даје и митрополит Михаило приликом посвећења епископа шабачког Мојсеја у Саборној цркви 1868. године. Митрополит напомиње: „Не заборављај то, да не добијаш жезал – симбол власти да губиш и убијаш, него да спасаваш душе људске и да их водиш у царство божије. Не заборављај да си положио митру на своју главу не зато, да постанеш неограничен и самовољан у поступцима, него да си што више покоран и послушан правилима цркве и наређењу сабора. Не заборављај да то сјајно архијерејско одело, ти знаци архијерејског одликовања траже да са дана на дан будеш светлији и савршенији у добродитељи“⁶⁶⁹. Митрополит објашњава да „она изображава духовни венац спаситеља, а Златоусти употребљава митру у евангелију: коме су дужни

⁶⁶⁵ Вениамина, архиеп. Нижегород. и Арзамас, *Новая скрижаль, или объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных*, Санкт Петербург, 1857, 78.

⁶⁶⁶ Исто, 83.

⁶⁶⁷ М. Јовановић, *Црквено богословље*, 40–42.

⁶⁶⁸ М. Јовановић, „Архијерејске поуке новорукоположеном свештенику по правилима Светих Апостола и Светих Отаца“, у: *Беседе и други књижевни радови*, књ. I, 37.

⁶⁶⁹ „Беседа коју је говорио архиепископ београдски и митрополит српски Михаил на посвећењу епископа шабачког Мојсеја, кад му је предавао архијерејски жезал 14. септембра у Саборној београдској цркви“, *Пастир: лист за науку и књижевност духовној садржаја*, бр. 38. 1868, 592–593.

покоравати се сви, који је носе. Зато се на митри као и на евангелију изображава икона Спаситеља, божије матере и четири евангелиста⁶⁷⁰.

За трансфер руских богослужбених предмета, поред словенофила, заслужни су лични контакти које је митрополит Михаило успоставио у Русији. Захваљујући њему, велики број руских приложника исказао је приватну побожност, поклонивши храмовима у Кнежевини/Краљевини богослужбене предмете. Услед константних жалби настојатеља српских храмова у вези са недостатком богослужбених предмета који су неопходни за одржавање литургије, митрополит Михаило је настојао да их набави из Русије. Он је 1867. године проследио писмо настојатеља храмова из округа Ниша руској влади, са молбом да им се из Русије пошаљу богослужбени предмети и свештеничка одежа.⁶⁷¹ Убрзо је митрополит послао нишком митрополиту Калинику три сандука црквених утвари који су пристигли из Русије, намењени за шест храмова Нишке епархије, односно Манастир Светог Јована Крститеља у Горњем Матејевцу, те храмовима Светог Николе у Каменици, Пресвете Богородице у Миљковцу, Вазнесењу Господњем у Драговцу, Свете Петке у Малчи и Успења Пресвете Богородице у Међурову. У сандуцима се налазило по шест пари свештеничких одежди, епитрахиља, стихара, појасева, наруквица, као и велики број црквених књига, попут јеванђеља, службеника, требника, часослова, типика и многих других.⁶⁷² Годину дана касније је, преко словенофилске организације у Москви, пристигла одређена количина богослужбених предмета, намењена српским и бугарским храмовима. Ови предмети су потицали из ризнице Лебединско-Николајевог манастира, а даровала их је једна од игуманија.⁶⁷³

Нажалост, о многим приложницима не постоје потпунији подаци, али на основу сачуване грађе може се закључити да су они били упознати са деловањем митрополита Михаила, те су му из тог разлога слали богослужбене предмете. Тако је 1877. године из Москве Василије Борисавич Глински послао

⁶⁷⁰ М. Јовановић, *Црквено богословље*, 44.

⁶⁷¹ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 196.

⁶⁷² ДАС, МБ, 1867, 889.

⁶⁷³ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 238.

митрополиту архијерејску одежду, сакос, епитрахилъ, омофор, архијерејско жезло са сулоком, потом два покривача за престол и по два свећњака и кандила.⁶⁷⁴ Већ поменута грофица Антонина Димитријевна Блудова, која је била у сталном контакту са митрополитом Михаилом, често је слала помоћ храмовима на Балкану. Преко Руског конзулата у Београду и митрополита упућивала је богослужбене предмете. Само током 1861. године грофица Блудова је послала два сандука црквених утвари намењених храмовима у Кнежевини Србији.⁶⁷⁵ Такође, руски приложник Иван Кирилович Корољов је 1879. године својим тестаментом оставио 1.500 рубаља, како би митрополит Михаило набавио руске иконе и остале богослужбене предмете и проследио их сиромашним црквама у Босни и Херцеговини и Бугарској. Следеће године, митрополит Михаило је набавио и послао руском конзулу Ладиженском у Сарајеву и митрополиту Мелентију у Софији руске богослужбене предмете.⁶⁷⁶

Поред наведених, неки од приложника српских цркава су остајали анонимни. Тако из писма од 1860. године сазнајемо да су „неки благочестиви ктитори из Русије“ приложили цркви у селу Фочи, близу манастира Дечана, два комплета богослужбених предмета неопходна за литургију. Садржали су крст, путир са дискосом, звездицом и кашичицом. Један је позлаћен, док је други од сребра. Поред тога поклонили су и један покривач за престол.⁶⁷⁷

Осим приложника и различитих организација по помоћ у Русију су ишли и представници различитих манастира. Тако су већ поменути монаси Агатангел Ристић и Кирил Андрејевић прикупили шест сандука богослужбених предмета и црквених књига намењених манастиру Дечани.⁶⁷⁸ Са њима се доводи у везу позлаћени путир, који садржи жиг из 1860. године, а који потиче из Москве. На чаши путира је представљен, у медаљону, Исус Христ, док су на осталим медаљонима Јован Богослов и Пресвета Богородица, који употпуњују представу

⁶⁷⁴ АСПЦ, ММ, 1877.

⁶⁷⁵ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 80.

⁶⁷⁶ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски*, 549–550.

⁶⁷⁷ ДАС, МБ, 1860, бр. 550.

⁶⁷⁸ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 287.

деизиса. Путир је украшен флоралним и геометријским мотивима, док су на стопи представљени јеванђелисти.⁶⁷⁹

У ризници се чувају и два руска позлаћена окована јеванђеља из 1861. године, која припадају истој радионици и рад су мајстора Ивана Авдејева и неидентификованог мајстора чији су иницијали Л. Ф. Окови руских јеванђеља спадају у примере високог златарства.⁶⁸⁰ На медаљонима су на угловима техником нијела приказане допојасне фигуре јеванђелиста, док је у средишњем делу представљен Исус Христ, који у левој руци држи крст, док десном благосиља. У руском златарству XVIII и XIX века ова техника је посебно била популарна и подразумевала је наношење различитих материјала, попут бакра, олова и сребра.⁶⁸¹ Друго јеванђеље је израђено у идентичном маниру, истом техником. У централном делу је представљен Исус Христ који васкрсава из гроба и у левој руци држи крст и барјак. Централни медаљони јеванђеља су украшени зрацима. На угловима су приказани јеванђелисти.

Како би се употпунила ризница Дечанског манастира, руски Свети синод је 1894. године послао велики број богослужбених предмета, међу којима је значајан број црквених књига, затим позлаћени комплет литургијских предмета, свештеничке и ђаконске одежде, митра од сомота са везом, рипиде, дрвени крст и велики број плаштаница.⁶⁸²

Помоћ у трансферу богослужбених предмета и одежди за простор Старе Србије и Македоније пристизала је и преко Друштва Светог Саве, које је основано 1886. године.⁶⁸³ Поменуто друштво је 1889. године „крајевима под Турцима“ послало одежде добијене из Русије 1887. године.⁶⁸⁴ Након повратка из емиграције, митрополит Михаило је подржао рад Друштва, што је истакао приликом отварања Светосавског дома 1890. године. Митрополит напомиње да

⁶⁷⁹ Исто, 173.

⁶⁸⁰ Исто, 175.

⁶⁸¹ В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 174.

⁶⁸² *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 3, 204.

⁶⁸³ М. Војводић, *Друштво Светог Саве: документи 1886-1891*, Београд, 1999, 7-8.

⁶⁸⁴ *Споменица Друштва Светог Саве (1886-1936)*, Београд, 1936, 419.

ће „Друштво мудро и поступно радити без колебања и ширити истиниту просвету, која спасава“.⁶⁸⁵ Нажалост, не може се утврдити којим храмовима је Друштво упућивало богослужбене предмете и одежде које су пореклом из Русије услед тога што је велики део архивске грађе Друштва током Првог светског рата уништено.⁶⁸⁶

Поменута митрополитова посета Москви 1869. године је веома значајна у погледу трансфера богослужбених предмета. Митрополит Михаило је на седници Московског словенског комитета истакао да је раније позвао руске трговце да шаљу у Београд богослужбене предмете, те да је гарантовао њихову продају, али да упркос томе није било великог одзива. Приликом посете Москви митрополит је прегледао излог богослужбених предмета московског фабриканта, такође члана Словенског комитета, већ поменутог Ивана Четверикова и „нашао да су по квалитету добре и повољне, те да могу пролазити врло добро у Србији“. Договорено је да се иконе пошаљу урамљене и посребрењене, а тај трошак је преузео на себе један трговац, док је друге богослужбене предмете о свом трошку послао Четвериков, „желећи тиме да положи темељ делу, које је тако корисно за православну Србију“. Словенски комитет је изразио жељу да помогне трговцима у Србији како би иконе могле што брже и лакше одлазити из Москве у Београд.⁶⁸⁷ Исте године трговац Иван Четвериков је и храмовима у Црној Гори послао богослужбене утвари чија вредност је износила преко 1.500 рубаља.⁶⁸⁸ Иван Четвериков је био државни саветник који је уживао велико поштовање у Москви. Поседовао је фабрику за производњу текстила, а својим донацијама помогао је преко четири хиљаде храмова у Русији и ван ње. Често је са другим руским трговцима сакупљао помоћ у виду новца и богослужбених предмета за храмове.⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ М. Војводић, *нав. дело*, 222.

⁶⁸⁶ *Споменица Друштва Светог Саве*, 1.

⁶⁸⁷ „Како је наш високопросвештени Г. Митрополит посетио словенски комитет“, *Пастир: лист за науку и књижевност духовног садржаја*, бр. 28, 1869, 618–619.

⁶⁸⁸ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 252.

⁶⁸⁹ А. Трнка, „Четвериков, Иван Иванович“, *Большая биографическая энциклопедия*

Након повратка из емиграције, митрополит Михаило је још већу пажњу поклањао храмовима у Старој Србији и Македонији, што се огледа у његовој преписци са руским државним саветником Михаилом Николајевичем Паруновим. Митрополит је њему упућивао молбе за набавку свештеничких одежди, књига и осталих црквених утвари из Русије, које би потом проследио црквама и манастирима у поменутиим областима. Године 1896. митрополит је послао писмо Парунову, у коме наводи да „свештеници у том крају немају ни епитрахил, крстове ни требнике како би вршили литургију“. Митрополит наглашава да би тиме Русија помогла у очувању православља на просторима у којима живе хришћани.⁶⁹⁰ Поред тога, Парунов се дописивао са Димитријем Димитријевичем, који је успео да сакупи већу количину новца намењену српским црквама у поменутиим областима. Парунов је послао писмо и навео Димитријевичу да је потребно набавити следеће богослужбене предмете: брокат за свештенички ризу и епитрахил, материјал за шивење крстова на одежди, свилени материјал за мантију, вуну или сомот за митрополитску одежду, црни вунени материјал за мантију, простирке за цркве. Потом, за литургију: свештенички златни крст за благосиљање, свете чаше, дискосе и ложице, олтарско јеванђеље са металним украсима, као и металне крстове за крштења. Уколико је могуће набавити и крзнени капут за митрополита Михаила и остало што је неопходно за достојанство и књиге, требнике и псалтир. Све наведене богослужбене предмете је требало послати митрополиту Михаилу како би их он даље проследио храмовима.⁶⁹¹ Наведени материјали неопходни за израду свештеничке одежде могу указивати на то да је одређени део одежде био шивен у Краљевини Србији. Само током 90-их година XIX века митрополит Михаило је посредством Парунова успео да снабде преко четрдесет храмова богослужбеним предметима на простору Старе Србије и Македоније.⁶⁹²

https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/16603/%D0%A7%D0%B5%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2 (приступљено 20. 5. 2023)

⁶⁹⁰ ДАС, ПО, к. 31. бр. 61.

⁶⁹¹ ДАС, ПО, к. 31, бр. 170.

⁶⁹² АСПЦ, ММ, 1897.

Током 1896. године Парунов је набавио велику количину литургијских сасуда који су потицали из радионица у Петрограду и свештеничких одежди из московских радионица. Осим тога, сакупио је 400 рубаља помоћи намењених српским храмовима.⁶⁹³ Митрополиту Михаилу је пристигла молба и од епископа нишког Инокентија да посредује код Парунова за набавку богослужбених предмета намењених Саборној цркви у Нишу. Епископ наводи да је раније слао молбе да се набави небо из Русије, али да није добио одговор од Парунова, те да је неопходно „да оваква црква, на оваквом месту буде представитељна“⁶⁹⁴. Поред тога што је био заслужан за набавку великог броја богослужбених предмета за српске храмове, Михаило Парунов је исказао и своју приватну побожност. Наиме, Парунов је крајем XIX века приложио храмовима у Старој Србији и Босни и Херцеговини два сандука црквених утвари. Међу предметима су се налазиле и одежде, четири епитрахиља, два надбедреника, два појаса, по три стихара и орара, тринаест воздухова, шеснаест наруквица и један покривач за олтар.⁶⁹⁵ Приложничка делатност Парунова се тумачи кроз његове сотиролошке и есхатолошке мотиве. Парунов је доставио списак имена за оздрављење и спасење Михаила, Марије, Марије, Елизавете, Анатолија и Николаја, као и за упокојење Николаја, Ане, Степана, Василија, Виктора, Константина, Марије, Михаила, Николаја, Михаила, Екатерине, Варваре, Константина, Андреје, Александра, Екатерине, Лидије, Василија, Екатерине, Василија, Андреја, као и архимандрита: Михаила, Митрофана и Јована.⁶⁹⁶

Митрополиту су се обраћали свештеници и настојатељи храмова из Старе Србије, Босне и Херцеговине и Македоније. Обавештавали су митрополита о стању храмова и о недовољном броју црквених утвари и одежди. Настојањем митрополита Михаила из Русије се често набављала свештеничка одежда.

Посредством Словенофилског добротворног друштва из Петербурга митрополиту Михаилу пристигла је већа количина свештеничке одежде

⁶⁹³ АСПЦ, ММ, 1896.

⁶⁹⁴ ДАС, ПО, к. 76, бр. 231.

⁶⁹⁵ ДАС, ПО, к. 31, бр. 231.

⁶⁹⁶ Исто.

намењена простору Старе Србије и Македоније.⁶⁹⁷ Током 1893. године митрополит је одежде проследио црквама у Скопљу, Призрену и Приштини, а поред тога је послао и једну плаштаницу и прекривач за олтар.⁶⁹⁸

Значајан је податак да су током 1892. године у Београду боравили руски трговци црквених утвари како би представили своју робу. Том приликом је Министарство иностраних дела поручило „једну епископску одежду са свим припадностима, ради поклона оном епископу у Старој Србији или Македонији, који би се највише заслужним показао помажући српску школу“. Цена одежде је износила 556 рубаља и две копејке, а била је наручена из руске фирме „Магазинъ А. И В. Сапожниковыхъ“ из Москве.⁶⁹⁹ Митрополит Михаило је такође крајем XIX века поручио из Русије једну раскошну архијерејску одежду за епископа нишког Инокентија, коју је купио од руског фабриканта црквених утвари Мељникова.⁷⁰⁰ Томе је претходило писмо епископа Инокентија, упућено митрополиту Михаилу 1897. године, у коме се жали да је Министарство просвете одбило понуду московског трговца за израду одежде и затражило лицитацију. Иако је руски трговац понудио повољнију цену, предност је дата фирми „Витомир Марковић и Иван Павловић“. Епископ Инокентије у наставку наводи да су одежде поменуте београдске фирме веома лошег квалитета. Посебно истиче пример одежде израђене за епископа Мелентија, која је направљена од лоше свиле, те да руски трговац израђује боље у погледу квалитета, естетике и цене. Из наведених разлога епископ Инокентије је замолио митрополита Михаила да посредује код министра просвете да се предност да московском трговцу.⁷⁰¹ Фирма „Марковић–Павловић“ је у оглашавањима истицала да су одежде које продају направљене од најфиније кадифе, свиле и да у својој понуди

⁶⁹⁷ ДАС, ПО, к. 31, бр. 233.

⁶⁹⁸ И. Женарју Рајовић, *нав. дело*, 209.

⁶⁹⁹ Државни архив Србије (= ДАС), Министарство иностраних дела (= МИД), Просветно политичко одељење (= ПП), 1893, 357.

⁷⁰⁰ АСПЦ, ММ, 1896.

⁷⁰¹ ДАС, ПО, к. 76. бр. 245.

имају и одежде од златотканог штофа.⁷⁰² Поменута фирма је имала велику подршку Министарства просвете и победила је на многим конкурсима. Један од њих је био и за израду окрута намењених епископу Тимочке епархије – Мелентија. Наиме, како је фирма већ израдила две одежде за овог епископа, припао јој је и овај посао. Министарство просвете је предност давало поменутој фирми, иако је на конкурс учествовао руски фабрикант Павле Давидович Александров из Москве. Руски трговац је понудио повољнију цену, а његова понуда је одбијена под изговором трошкова царине и слања окрута из Русије.⁷⁰³ Може се претпоставити да је епископ нишки Инокентије на једном од фотографских портрета представљен управо у одећи која је набављена из Русије. Приказан је унутар цркве, у стојећем положају, са архијерејском црном одећом преко које је плашт с тамним бордурама, док му је око врата омофор украшен флоралним мотивима и крстовима, који се на крају завршава ресама. Преко омофора је панагија са представом Пресвете Богородице, на глави епископа камилавка украшена крстом на врху; у левој руци су му крст и бројаница, а у десној архијерејски штап на чијем врху се налазе две змије и крст, са дугачким сулоком, на коме су уткани флорални мотиви и натпис који није читљив.

Током 1895. године митрополит Михаило је послао конзулату у Солуну шест пари свештеничких одежди, по цени од тридесет рубаља, као и црквене књиге. Том приликом је истакао да и у рејону Скопског конзулата постоји велика потреба за црквеним књигама, одеждама и осталим црквеним прибором, те да би било добро да оба конзулата поруче све што им је неопходно како би он то набавио из Русије и за поручене литургијске предмете добио попуст.⁷⁰⁴ Од руског трговца Мељникова поручено је 1896. године по двадесет комада надбедреника, свештеничких одежди, воздухова, јеванђеља, крстова, кандила и

⁷⁰² „Други ценовник за 1892. год. свију црквених одјејања и свештеничког одела, која се могу добити у радњи Витомира Марковића и Павловића у Београду“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска I, јануар 1892, 113–114.

⁷⁰³ ДАС, МПс-ц, 1895, ф. III, р. 92.

⁷⁰⁴ ДАС, МИД, ПП, 1895, 283.

литургијског прибора из Русије.⁷⁰⁵ Једна од последњих молби за помоћ у виду богослужбених предмета и одежа представља писмо из јануара 1898. године, када се митрополиту обратио свештеник Михаило Поповић из Кичева. Свештеник наводи да је Црква Светог Петра и Павла „изморена од пре четири године и на великој муци“, тако да су им неопходни фелон, стихар, епитрахил, путир, дискос, ложица, копље, воздух и јеванђеље.⁷⁰⁶ Како тканине од којих су прављене одежде нису отпорне на различите утицаје и склоне су пропадању, није сачуван велики број одежди у српским храмовима.⁷⁰⁷

Митрополит Михаило је заслужан и за импорт великог броја црквених књига из Русије. Године 1864. послао је обавештење епископима у Кнежевини да је набавио из Русије црквене књиге, попут великог и малог јеванђеља, апостола, празничног минеја, службеника, малог и великог требника и других књига. За наведене књиге су епископи били дужни да обавесте свештенике „како би свака црква у Кнежевини имала неопходне књиге“⁷⁰⁸. У периоду од 1863. до 1865. године митрополит је имао попуст од 10 процената за куповину црквених књига код руског Светог синода.⁷⁰⁹ Преко руског конзула у Београду Николаја Павловича Шишкина исплаћивао је руском Светом синоду новац за поручене књиге.⁷¹⁰ О импорту црквених књига сведоче бројни документи. Једно од њих је писмо из 1869. године, у коме митрополит обавештава руски Свети синод да шаље 284 руске рубље и 40 копејки као свој дуг за купљене књиге.⁷¹¹ Такође, током 1892. године митрополит је набавио црквене књиге штампане у Кијевско-печерској лаври, а поред јеванђеља поручио је по двадесет и пет комада празничних минеја, апостола и октоиха.⁷¹²

⁷⁰⁵ АСПЦ, ММ, 1896.

⁷⁰⁶ ДАС, МИД, ПП, 1898, 624.

⁷⁰⁷ И. Женарју, *нав. дело*, 208.

⁷⁰⁸ ДАС, МБ, 1864, 886.

⁷⁰⁹ С. Терзић, *нав. дело*, 102.

⁷¹⁰ ДАС, МБ, 1868, 1141.

⁷¹¹ ДАС, МПС-п, 1869, ф. II. р. 350.

⁷¹² ДАС, МИД, ПП, 1892, к. 54. р. 257.

Престона јеванђеља која су употребљавана у храмовима Кнежевине/Краљевине Србије најчешће су била штампана у Кијевској и Московској синодалној типографији.⁷¹³ У српским храмовима су у највећем броју сачувана јеванђеља која су била пресвучена текстилом од кадифе и са металним апликацијама. После њих, највише је окованих, урађених техником пресовања и махом потичу из московских радионица.⁷¹⁴ Јеванђеља импортована из Русије била су серијски рађена, а њихово окивање је извођено отискивањем месинганих плоча на којима су се налазиле различите иконографске представе.⁷¹⁵ Велика пажња је поклањана уметничкој обради ових окова, јер су на њима били интерпретирани догађаји из Светог писма, попут догме о искупљењу и Васкрсењу Христовом.⁷¹⁶

Поред икона, књига и осталих богослужбених предмета, преко митрополита Михаила је из Русије пристизала и помоћ у новцу, намењена српским храмовима. Наиме, одређени манастири у Кнежевини/Краљевини Србији примали су финансијску помоћ из Русије, која је установљена захваљујући руским царевима.⁷¹⁷ Они су издавали жаловане грамате, у којима је било одређено време доласка српских свештенства и њихов састав. Време доласка је било условљено величином и статусом манастирске обитељи, као и значајем сваког манастира.⁷¹⁸ Жалована грамата за манастир Студеницу, коју јој је 1663. године доделио цар Алексије Михаилович, гарантовала је одлазак монаха у Русију ради прикупљања помоћи у новцу и богослужбеним предметима

⁷¹³ В. Даутовић, „Ризница манастира Светог Прохора Пчињског“, у: *Манастир Свети Прохор Пчињски*, прир. Н. Макуљевић, Врање – Београд, 2021, 491.

⁷¹⁴ Исти, *Уметност и литургијски ритуал*, 226–227.

⁷¹⁵ Исти, „Ризница манастира Светог Прохора Пчињског“, 491–493.

⁷¹⁶ Исти, *Уметност и литургијски ритуал*, 494.

⁷¹⁷ С. Петковић, „Манастир Студеница и Русија у XVII и XVIII веку“, 231.

⁷¹⁸ *Москва – Србија, Београд – Русија: Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век, документа и материјали = Москва – Сербия Белград – Россия: Общественно-политические связи XVI–XVIII век. Сборник документов и материалов*, том 1, приредили С. Долгова, Е. Иванова, А. Турилов, Т. Суботић-Голубовић, М. Јовановић, Београд–Москва, 2009.

једном у пет година.⁷¹⁹ Како у XIX веку није редовно исплаћивана материјална помоћ из Русије, митрополит Михаило је преко руског конзула у Београду Николаја Шишкина упућивао молбе да се српским манастирима пошаље помоћ из Русије која им припада.⁷²⁰

Временом је манастир Хиландар добијао све мању помоћ из Русије, о чему су монаси обавестили митрополита. Хиландарско братство је тражило од руског Светог синода да им се поново установи годишња помоћ кроз добијање капеле у Москви или Петрограду.⁷²¹ Архимандрит Герасим и јерођакон Евстатије из манастира Хиландара посетили су 1862. године митрополита Михаила како би му изнели предлог за помоћ. Недуго затим, митрополит је проследио молбу, али је остало непознато ком руском епископу.⁷²² Годину дана касније митрополит је посредовао за помоћ и преко грофице Антонине Блудове, како би се манастиру Хиландару обезбедила годишња помоћ у износу од хиљаду рубаља.⁷²³ Међутим, у томе није имао успеха.

Русија је помагала новчано и у виду богослужбених предмета многим храмовима са простора Рашко-призренске епархије. Преко митрополита Михаила из Русије је пристигла и новчана помоћ за поправку Цркве Светог Димитрија у Пећкој патријаршији 1890. године.⁷²⁴ Поред тога, митрополит се преко својих личних контаката постарао да обезбеди материјалну помоћ из Русије, у износу од 10.000 гроша ђацима који су потицали са простора који је под османском влашћу, а који се школују у Београдској семинарији.⁷²⁵

⁷¹⁹ Исто, 233–234.

⁷²⁰ ДАС, МБ, 1866, 699.

⁷²¹ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско питање у XIX и почетком XX века*, Келн, 1979, 42.

⁷²² Исто, 43.

⁷²³ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 387.

⁷²⁴ И. Женарју Рајовић, *нав. дело*, 67.

⁷²⁵ ДАС, МБ, 1863, 254.

Руски импортовани иконостаси

Иконостас представља део храма који одваја наос од олтара, најсветијег простора цркве, што је условило да преграда у симболичком смислу означава прочеље раја, односно „небеског Јерусалима“. Конструкција и декорација иконостаса зависила је од његовог симболичког тумачења и литургијских потреба, а неретко и од захтева приложника.⁷²⁶ Митрополит Михаило у *Црквеном богословљу* посвећује доста пажње иконостасу и истиче његову функцију, као и разлоге за његову појаву у православним храмовима. Иконостас се поставља „како би се сакрило свештенодејство од оних који не приступају ка светом причешћу [...] и да би сазидавали верне са светим иконама светаца, самога Исуса Христа, Матере Божије и Светих Ангела“⁷²⁷. У наставку митрополит наводи иконографски репертоар који би по правилу требало наћи на иконостасу. Са десне стране царских двери поставља се икона Исуса Христа, а с леве икона Пресвете Богородице. Изнад царских двери се слика сцена Тајне вечере. Иконографија бочних двери може варирати, али како митрополит истиче „на старим иконостасима свагда види се неки ред“. У првом реду се поред Христа поставља икона Светог Јована, док се поред Богородице слика светитељ коме је црква посвећена. У другој зони се приказују најзначајнији хришћански празници, а у трећој се поставља апостолски ред. Четврти ред је намењен иконама пророка, а средишњи део друге зоне представи Свете Тројице са крунисањем Пресвете Богородице или Исус Христос са Богородицом и Светим Јованом Крститељем. У средишњи део треће зоне се поставља икона Пресвете Богородице са малим Исусом Христом. Иконостас се на врху завршава крстом са

⁷²⁶ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво“, 45–51.

⁷²⁷ М. Јовановић, *Црквено богословље*, 20.

приказом Христовог Распећа.⁷²⁸ Како би обезбедио иконографску и догматску исправност иконостаса у православним храмовима у Кнежевини/Краљевини Србији, митрополит Михаило је посезао и за импортом готових иконостаса из Русије.

Једна од фирми за увоз богослужбених предмета, међу њима и иконостаса, која је уживала подршку митрополита Михаила јесте фирма „Витомир Марковић и Иван Павловић“ из Београда. Основана је 1884. године и бавила се увозом серијски рађених богослужбених предмета, крстова, рипида, путира, кандила, икона и иконостаса, набављених махом из Русије.⁷²⁹ Своју робу фирма је нудила свештенству, приложницима и црквеним туторима кроз каталоге, што је представљало новину.⁷³⁰ Богослужбени предмети увожени преко фирме су често били формулисани у руско-византијском стилу, што је у великој мери утицало на русификацију српске црквене уметности.⁷³¹

У једном од својих огласа фирма „Витомир Марковић и Иван Павловић“ је навела да њихове иконе живопису православни живописци, који одлично и у потпуности познају црквену историју живописа. Затим, апелују на православно свештенство да обрати пажњу на њихову радњу у којој се могу купити православне иконе израђене у различитим техникама.⁷³² Наведена фирма је снабдела преко 25 цркава иконостасима.⁷³³ Против поменуте фирме су често били српски црквени уметници који нису могли да победе на конкурсима услед тога што је фирма нудила иконостасе по повољнијој цени од њихове.⁷³⁴ Предност

⁷²⁸ Препис је дат у: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 54.

⁷²⁹ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, у: *Саопштење* XXIV, Београд (1892), 287.

⁷³⁰ В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 297.

⁷³¹ Исто, 233.

⁷³² „Ценовник црквених утвари, икона и књига, црквеног одејања и свештеничког одела, која се могу добити у радњи В. Марковића и Павловића у Београду“, у: *Црквени календар са Шематизмом Нишке епархије (први у православној Српској цркви у краљевини Србији) за 1900. годину*, Ниш, 1899, 1–3, 13.

⁷³³ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 181.

⁷³⁴ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 291.

је дата фирми Марковића и Павловића приликом избора за иконостас цркве у Петровцу на Млави. Након што су свештеници поменуте цркве прегледали више храмова, закључили су да ти радови нису у складу са правилима православне цркве. За израду иконостаса је одабрана фирма Марковић и Павловић, а свештеници су одлуку донели у договору са митрополитом Михаилом.⁷³⁵

Важно је истаћи да фирма Витомира Марковића и Ивана Павловића није снабдевала иконостасима и богослужбеним предметима искључиво храмове у Краљевини Србији, већ и у Карловачкој митрополији. Тиме је деловала на ширем подручју и имала великог утицаја у обликовању сакралне уметности ван Краљевине Србије.⁷³⁶ Још једна фирма која је основана на простору Карловачке митрополије, али је снабдевала купце широм Балкана, па и Кнежевине јесте радионица Николе Ивковића из Новог Сада, основана крајем XIX века.⁷³⁷ У својој понуди фирма је имала и иконе пореклом из Русије. Фирма Николе Ивковића се оглашавала у новинама, са нагласком на то да су руске иконе из њихове понуде израђене у православном маниру, те да су их одобриле руске духовне власти.⁷³⁸ Будући да је постојала велика потреба за руским иконама, бројни трговци и произвођачи богослужбених предмета и икона увозили су робу из Русије.⁷³⁹ Такође, фирме Николе Ивковића и Витомира Марковића и Ивана Павловића су дистрибуирале и металне престоне крстове са емајлираном сценом Распећа, који су били израђивани у различитим домаћим радионицама, али који су често били атрибуисани у руским радионицама.⁷⁴⁰ То јасно указује на руски утицај на домаћу производњу.

Деловање фирме „Витомир Марковић и Иван Павловић“, те митрополитова подршка коју је имала, битно су утицали на трансфер руске сакралне уметности у Краљевину Србију. На конкурс за набавку иконостаса

⁷³⁵ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 70.

⁷³⁶ В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 296.

⁷³⁷ Ј. Бањац, *Радионица и трговина црквених утвари Николе Ивковића у Новом Саду* (необјављена докторска дисертација), Београд Филозофски факултет, 2013, 56.

⁷³⁸ Исто, 61.

⁷³⁹ Исто, 115.

⁷⁴⁰ В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 299–300.

храма у Радљеву, који је објављен 1893. године, победила је фирма Витомир Марковић и Иван Павловић, иако се пријавио и уметник школован у Русији, Михаило Борисављевић. У условима конкурса је било назначено да „иконе морају бити у строго православном стилу, вештачки и на платну израђене“.⁷⁴¹ Поред тога, један од услова је био да „сем икона, треба да се направе двери и двоја врата дрворезно позлаћена као у Вазњесенској цркви.“⁷⁴² У прегледу иконостаса радљевачке цркве, набављеног из Русије, учествовао је и митрополит Михаило са осталим члановима комисије.⁷⁴³

Митрополит Михаило је био веома задовољан како су иконе осликане у уметничком погледу, као и тиме да „цео иконостас не кошта ни четвртину цене, колико се код нас такви иконостаси наплаћују“⁷⁴⁴. Имајући у виду да је митрополит врло позитивно оценио импортовани иконостас Цркве Покрова Пресвете Богородице у Радљеву, подробније ћемо га анализирати – у погледу конструкције, иконографије и програма – како би се боље разумео утицај руске сакралне уметности на српску.

Иконостас Цркве Покрова Пресвете Богородице у Радљеву припада типу високих иконостасних преграда. Конципиран је по хоризонтали, у четири зоне. Конструкција му је једноставне формулације, жуте и браон боје са белим стубовима. Дрворезбарски елементи и оквири икона су првобитно били златне боје. Символика златне боје везује се за божанство и метафору Бога, али и светлост и небо.⁷⁴⁵ Бело-златна декорација је била веома честа на иконостасима XIX века у Кнежевини/Краљевини и указује на укус наручилаца у изгледу ентеријера храма.⁷⁴⁶ То је карактеристична неокласицистичка декорација присутна у јавним здањима у Србији и широм Европе. На архитравним гредама које деле зоне присутни су геометријски елементи. Нешто већа пажња у

⁷⁴¹ Исто, 288.

⁷⁴² ДАС, МПс-ц, 1893, ф. IV, р. 77.

⁷⁴³ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 56.

⁷⁴⁴ „Ценовник црквених утвари...“, 30.

⁷⁴⁵ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 234.

⁷⁴⁶ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште, 2006, 184–185.

декорацији је посвећена царским и бочним дверима. На њима се истичу геометријски мотиви који уоквирују иконе, док се на горњим ивицама завршавају флоралним мотивима. Средишњи део царских двери се завршава крстом. На оквирима осталих икона истичу се само флорални мотиви на угловима. Иконостас се завршава великим крстом на врху који представља обавезан елемент. Крстом се наглашава жртвени карактер литургије и самог храма.⁷⁴⁷

Иконостасна преграда Цркве Покрова Пресвете Богородице састоји се од тридесет једне иконе, од којих две иконе парапета са представама поклоњења часним веригама апостола Петра и Христовог уласка у Јерусалим не представљају увоз из Русије, већ су рад непознатог зографа са почетка XIX века. Иконе су урађене техником уља на платну, причвршћене су на даску, изузев две иконе парапета, које су штампане на папиру.

Прву зону иконостаса чине престоне иконе и иконе парапета. Престони ред икона садржи приказе Исуса Христа са јужне стране царских двери, а са њихове северне стране је приказ Пресвете Богородице. Царске двери носе представу Благовести Богородици. На надверју је дата Тајна вечера. Престони ред се завршава приказом Светог Јована Крститеља са јужне стране, док је са северне стране представа Богородичиног покроба. На северним дверима је сцена Жртва Аврамова, а на јужним Свети архиђакон Стефан.

Другу зону иконостаса чини апостолски ред, у чијем је централном пољу икона Свете Тројице. Апостоли су приказани по двоје у пару. Посматрано од севера према југу постављене су иконе апостола Филипа и Симона, Петра и Павла, Андреје и Јуде, затим четворице неидентификованих апостола. Највероватније је реч о Томи и Вартоломеју, Тадеју и Јовану. Низ се завршава иконама апостола Јакова и Матеје.

Трећу зону иконостаса чине иконе празника, док је у средишњем пољу приказана Пресвета Богородица. У празничном реду, од севера према југу, постављене су иконе Светог Николе, Христовог Рођења и Христовог Крштења.

⁷⁴⁷ Исти, „Литургија, симболика и приложништво“, 49.

Јужно од иконе Пресвете Богородице су представе избављења Светог Петра из тамнице, затим Васкрсења Христовог и Вазнесења Христовог.

Четврту зону иконостаса чини крст постављен на сфери, на коме је приказано Христово Распеће, док је испод смештена сцена Сретења Христовог. Распеће фланкирају иконе пророка, са северне стране је приказан Мојсије, а са јужне стране Илија.

Царске двери, које представљају важан сегмент иконостаса, носе устаљену сцену Благовести Богородици (благоещеніе богородіцы.). У оквиру својих проповеди митрополит Михаило истиче значај празника Благовести, односно „да када света црква празнује Благовести Пресветој Богородици, она казује христијанима велику радост и зове овај празник главницом спасења“⁷⁴⁸. Митрополит напомиње да се на царским дверима светог олтара налази цела историја Благовештења. Упућује вернике да „погледају на Архангела, који са цветом као знаком радости, благословено предстоји Пречистој Деви и доноси јој поздрава. Такорећи од Свете Тројице, једног Бога нашег. Погледајте на Богоматер, стоји пред њом растворена књига“⁷⁴⁹. Како би истакао функцију царских двери, митрополит објашњава: „Кад се читају пре литургије часови тад се у олтару тајно свршује проскомидија, на којој се спремају св. дарови за службу [...]. Проскомидија представља Рођење Христово [...] а кад се одпои блажени, тад се из олтара у храм, па на царске двери опет у олтар свршује вход са евангелијем. Овај ход представља појаву Исуса Христа [...] посланика небеског и божанственог учитеља свету [...]. У време појања херувимске песме, опет се свршује вход, на ком се преносе св. дарови са проскомидије на престол [...] чиме се представља путовање Христово у Јерусалим. После се опет отварају свете двери и показују се боженствени св. дарови који означавају Воскрсеније Исуса Христа. После овога, показују свети дарови народу што означава Вазнесење на небо Исуса Христа.“⁷⁵⁰

⁷⁴⁸ М. Јовановић, *Православный проповедникъ*, књ. 2, 97.

⁷⁴⁹ Исти, *Црквениый Учитель*, 336.

⁷⁵⁰ Исти, *Православный проповедникъ...*, књ. 1, 40–41.

Благовести Богородици су приказане као сцена која се одвија у ентеријеру. На северним вратницама царских двери је представљена Пресвета Богородица, која стоји покрај стола. Руку је наслонила на књигу. Одевена је у плаву хаљину и црвени огртач, док јој је на глави бели мафорион. У горњем десном углу иконе је представљен Свети Дух у виду голуба, а на јужним вратницама арханђел Гаврило у гесту обраћања Богородици. Обучен је у дугу белу хаљину, преко које је ружичаста трака. У левој руци арханђел држи крин, док му је десна рука подигнута. Једно од тумачења приказивања крина на сцени Благовести симболише Богородичину чистоту и њено непорочно зачеће.⁷⁵¹

Сцена Тајне вечере је приказана по устаљеном обичају на надверју. Средишњи део композиције чини Исус Христ који седи за правоугаоним столом и благосиља десном руком, док је леву положио на свете дарове. Окружен је апостолима, а основна идеја његове иконографске представе има двојно значење: означава првосвештеника који благосиља дарове, али и жртву.⁷⁵²

На престоној икони Исус Христ је представљен у стојећем положају. Има кратку браон браду и косу која пада на рамена. Одевен је у светлонанранцасти хитон и светлоплави химатион. Ореол на његовој глави је представљен у виду светлости. Десном руком благосиља, а у левој држи небески шар са златним крстом на врху. Представљање Христа са небеским шаром указује на њега као владара васељење. Током XVI века је у руској уметности прихваћено представљање Христа са небеским шаром, што је изазвало бројне полемике. У руској полемичкој литератури симбол небеског шара је тумачен кроз латински утицај, као симбол персонификације Среће. Међутим, у каснијим руским амблематским зборницима је небески шар истицан као симбол промисли Божије.⁷⁵³

Пресвета Богородица (мр њv) је на престоној икони представљена како стоји на облацима. Одевена је у плаву хаљину, обрубљену перлама на врату и рукама. Богородичин мафорион је црвен, обрубљен златном. Ореол на

⁷⁵¹ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад, 1996, 108.

⁷⁵² Исти, *Српско барокно сликарство*, 394.

⁷⁵³ Исти, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 108.

Богородичиној глави је приказан у виду светлости. У рукама држи малог Исуса Христа, који благосиља левом и десном руком. Христов ореол је такође приказан у виду светлосних зрака. Овакво решење ореола у виду светлости је присутно још од барокне уметности.⁷⁵⁴

На престоној икони Покрова Пресвете Богородице (покрѡвъ прѣ**їа бгбоднцы.), је приказана Богородица која стоји на облацима, док јој је у рукама раширен плашт. Одевена је у плаву хаљину, која је на рукавима обрубљена златним перлама и црвеним мафорионом. Богородичин ореол је представљен у виду светлосних зрака. У другом плану иконе су дати апостоли са погнутим главама. Поред тога што је представљена сцена којој је храм посвећен, значајно је истаћи да је укључивање ове представе на српским иконостасима уведено под утицајем руског богословља током XVIII века.⁷⁵⁵ Наиме, популарност празника Богородичиног Покрова је проширена у Карловачкој митрополији посредством украјинских учитеља, у XVIII веку, а сам празник је био патрон карловачких школа, што је одредио учитељ Максим Суворов.⁷⁵⁶

Свети Јован Крститељ је на престоној икони приказан као стојећа фигура у пејзажу, са браон косом која пада на рамена и кратком брадом. Обучен је у окер хаљину и зелени огртач. Десну руку је подигао, док у левој држи крст на дугачком штапу, око кога се налази трака са текстом из Јеванђеља по Јовану: « љгнець бжн.. (Јован 1, 29). Овакво иконографско представљање светитеља је имало своје узор у руском и српском богословљу, које је током XIX века истицало аскетски лик Светог Јована.⁷⁵⁷ Постављање иконе Светог Јована у престоној зони присутно је од XVIII века и тиме је потврђен велики углед и поштовање које светитељ има у Православној цркви.⁷⁵⁸

На северним бочним дверима је приказана старозаветна сцена Жртве Аврамове (ж*твсп**щеніе ѡврамл). У првом плану иконе је приказан Исак на

⁷⁵⁴ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 185.

⁷⁵⁵ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 373.

⁷⁵⁶ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 354.

⁷⁵⁷ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 186.

⁷⁵⁸ А. Костић, *Црквени комплекс у Лозовику*, Београд – Смедерево, 2017, 66.

жртвенику, везаних очију. Други план композиције чини Аврам који је замахнуо ножем у десној руци и анђеоло који задржава његову руку и показује на главу овна, која се налази испод Исакових ногу. Пејзаж се назире иза Исакове фигуре, док је анђеоло окружен облацима.

Свети архиђакон Стефан (св. великич архидіе стѣфанъ) приказан је на јужним бочним дверима. Он је представљен у ентеријеру, фронтално, у стојећем ставу, као младић дуге смеђе косе. Одевен је у белу ђаконску одежду са златним украсима. Десном руком придржава крај орара, док у левој држи камен, симбол свог мученичког страдања. На лику светитеља је истакнут психолошки моменат.

На првој икони парапета од севера према југу налази се представа Рођења Пресвете Богородице. У централном делу иконе је женска фигура која придржава Марију, чији ореол је приказан у виду светлосних зрака. Иза њих је представљен Јоаким у стојећем молитвеном ставу. На левој страни иконе приказана је Ана која лежи са склопљеним рукама и посматра Марију, док јој прилази женска особа која носи воду. Икона је уоквирена бордуром различитих геометријских и флоралних мотива, урађених у руско-византијском стилу.

На следећој парапетној икони у низу је приказано Васкрсење Лазарево (воскрсеніе лазара.). Лазар је представљен обавијен у белу тканину, како устаје из гроба. Испред њега стоји Исус Христ са подигнутим рукама. Иза Христа су приказане две фигуре, једна женска и једна мушка, док се испред његових ногу налази женска особа у молитвеном ставу.

Следи парапетна икона са сценом мироносица на Христовом гробу (св жены мироносцы) је на десној страни иконе је анђеоло који седи на отвореном гробу, док му са леве стране прилазе мироносице. У позадини се назире пејзаж, а икона је уоквирена идентичном бордуром као и сцена Богородичиног рођења.

Последња у низу је парапетна икона Усековања главе Светог Јована (усековеніе главы юнна предтече.). Композиција је представљена у ентеријеру. У првом плану је приказан Свети Јован у клечећем положају. Испред светитеља је војник који у левој руци држи мач, док у десној држи одсечену главу Јована Крститеља. У другом плану иконе је женска фигура са тацном у рукама. Драматичност тренутка је наглашена светлошћу која исијава са више страна,

односно из светитељеве главе, иза женске фигуре, док кандило приказано иза фигуре војника осветљава горњи део композиције. Избор сцене на парапету, која је постављена испод престононе фигуре Светог Јована Крститеља, представља веома често решење иконе парапета присутно у храмовима Кнежевине/Краљевине Србије током XIX века. Једно од тумачења постављања сцене Усековања главе Светог Јована је преношење морално-дидактичке поруке верницима о истрајности у вери.⁷⁵⁹ Такође, овај празник је прослављан као велики, што је митрополит Михаило наглашавао, делећи празнике на мале, средње и велике.⁷⁶⁰

Другу зону иконостаса чини апостолски ред, са иконом Свете Тројице у централном делу. Апостоли су представљени у стојећем положају, са истакнутим психолошким карактеристикама на лицима. Прва у низу гледано од севера према југу је икона са приказом апостола Филипа и Симона Зилота (с** л** фил*** ** *** кани*). У првом плану представљен апостол Симон, са затвореном књигом у рукама. Обучен је у зелени хитон и црвени химатион. Поред њега је приказана полупрофилна фигура апостола Филипа, одевеног у бели хитон и плави химатион. Руке светитеља су у молитвеном ставу, а његов поглед је спуштен.

Апостоли Петар и Павле (св̄ ап* петра̄ св̄ ап* павла̄) су представљени на уобичајен иконографски начин: апостол Петар на левој страни, а на десној апостол Павле. Међутим, положај њихових глава указује на то да се апостол Павле изворно налазио на левој страни, а апостол Петар на десној.⁷⁶¹ Петар је представљен на типски начин, као старац кратке седе косе и браде, који у десној руци држи кључеве. Одевен је у плави хитон и окер химатион. У другом плану иконе је апостол Павле, с мачем у левој руци, дуге смеђе косе и с брадом. Обучен је у зелени хитон и црвени химатион.

Следећа икона садржи приказе апостола Андрије и Јуде. Апостол Андрија (св̄ **** андр**) представљен је у првом плану. Приказан је као старац седе косе и браде, прекрштених руку на грудима. Одевен је у наранџасти хитон и зелени

⁷⁵⁹ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 307.

⁷⁶⁰ Исто, 307.

⁷⁶¹ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темнишвару*, 114.

химатион. Иза апостола Андрије је приказан Јуда (** *** їда), дуге седе косе и браде, спуштеног погледа, с књигом у левој руци. Обучен је у плави хитон и окер химатион.

Икона Свете Тројице је приказана по устаљеном нововековном решењу: Бог Отац и Син Божији су представљени као седеће фигуре на облацима. Бог Отац Саваот је са десне стране и у десној руци држи жезло, а у левој небески шар. Поред њега је Син Божији, односно Исус Христ, који у левој руци држи велики крст, а десном благосиља. Приказани су без нимбова, а између њих је Свети дух у виду белог голуба. Иконографско приказивање Бога Оца у лику старца је прихваћено у руској уметности још у XVI веку, а распрострањено током XVII века. Московски сабор сазван 1667. године није успео да спречи овакав начин иконографског представљања Свете Тројице.⁷⁶² Христову улогу тумачи митрополит Михаило, наводећи да „кад седи с десне стране Бога као посредник Исус Христос, као глава цар и Господ чува своју свету изабрану цркву, брине се за њу и управља њоме давши јој апостоле, пророке, евангелисте, пастире и учитеље“.⁷⁶³

Следи икона апостола Матеје и Марка. У првом плану је фигура апостола Матеје (с* ап* матѣј) у молитвеном ставу. Представљен је као старија особа, кратке седе косе и браде. Обучен је у плави хитон и браон химатион. У другом плану иконе је апостол Марко (с* *** мар**), приказан са кратком браон косом и брадом. Обучен је у окер хитон и зелени химатион.

До иконе апостола Матеје и Марка представљена су два неидентификована апостола. У првом плану је апостол који у рукама држи књигу, одевен у плави хитон и окер химатион, а у другом апостол приказан као старац седе косе и дуге браде, обучен у окер хитон и химатион, са књигом у левој руци.

Последња икона у апостолском реду садржи приказе такође неидентификованих апостола. Један од њих је представљен с благо погнутом главом и склопљених руку, са дугом смеђом косом и кратком брадом, одевен у

⁷⁶² М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 297.

⁷⁶³ М. Јовановић, *Православый проповедник митрополита*, књ 1, 183–184.

црвени хитон и плави химатион. Други је приказан као старија особа, дуге седе косе и браде. У левој руци држи књигу, док му је десна на грудима.

У трећој зони посматрано од севера ка југу прва у низу је икона Светог Николе. Светитељ је приказан одевен је у архијерејску одежду плаве и ружичасте боје са белим омофором и митром на глави. У левој руци држи јеванђеље, а десном руком благосиља. Са десне стране светитеља је Исус Христ, који му пружа јеванђеље, а са леве Богородица која му предаје омофор. Њихово представљање као допојасних фигура је засновано на два догађаја. Свети Никола је имао визију пре избора за епископа града Мире, у којој му Христос и Богородица предају јеванђеље и омофор. Други догађај је везан за Први васељенски сабор, када је светитељу одузето архијерејско достојанство, а потом и враћено.⁷⁶⁴

Следећа икона празничног реда је са представом Христовог Рођења, односно поклоњења пастира новорођеном младенцу. Унутар пећине је представљена Богородица у седећем положају, која у рукама држи малог Исуса Христа над јаслама. Обучена је у ружичасту хаљину и плави мафорион. Поред Богородице је приказан Јосиф, погнуте главе и склопљених руку. Насупрот њима су приказани пастири који се клањају младенцу, а иза њих се назире ноћни пејзаж. Овакво иконографско решење Христовог Рођења је прихваћено у српској барокној уметности. На сцени су Богородица и Јосиф представљени поред Христа у идиличној пасторалној сцени. Нововековно представљање Јосифа је у великој мери другачије у односу на поствизантијске композиције, на којима је он потиснут у страну, а његова улога као пасивног посматрача је замењена његовим приказом као заштитника свете породице.⁷⁶⁵

Следи сцена Крштења Христовог, која је иконографски представљена у складу са нововековним решењем. На обали са десне стране је приказан Свети Јован Крститељ, одевен у окер хитон и зелени огртач. У левој руци држи крст на дугачком штапу, док му је десна испружена изнад Христове главе. Христос стоји у Јордану, обавијен је белим платном, а руке је прекрстио на грудима. Глава му

⁷⁶⁴ Н. Макуљевић, А. Костић, И. Ђировић, *Храм Успења Пресвете Богородице у Собини*, 122.

⁷⁶⁵ Исто, 97.

је погнута, а ореол насликан у виду светлости. На врху сцене је приказан голуб Светог духа који лебди. Овакво иконографско приказивање Исуса Христа у води која није до његових рамена већ до колена прихваћено је у Русији током теолошких реформи које је спровео Теофан Прокопович, придворни теолог Петра Великог,⁷⁶⁶ почетком XVIII века.⁷⁶⁷

На централној икони треће зоне је приказана Пресвета Богородица, фронтално, како стоји на облацима. Обучена је у зелену хаљину и црвени мафорион. У левој руци држи малог Исуса Христа који благосиља, док десном руком показује на њега. Христос је обучен у зелену хаљину, преко које је црвени огртач.

До иконе Пресвете Богородице је представљена сцена избављења Светог Петра из тамнице. У првом плану иконе је приказан Свети Петар, погледа упућеног према анђелу Господњем, који стоји на постаменту, раширених руку. Поред Светог Петра, са леве стране, приказана је једна мушка особа. Иконографска тема избављења Светог Петра је посебно била популарна у барокној уметности Карловачке митрополије. Тумачена је кроз идеју заштите верника, али и поглавара цркве, који су посматрани као наследници апостола Петра.⁷⁶⁸

Поред је приказана сцена Васкрсења Христовог. У централном делу је Исус Христ који се тријумфално уздиже над отвореним гробом и у левој руци држи барјак са белом заставом. У левом углу је представљен анђеоло у клечећем положају, како посматра чин васкрсења. Оваквим иконографским решењем је истакнут Христов тријумф над смрћу.⁷⁶⁹

⁷⁶⁶ Средином XIX века међу словенофилским круговима се расправљало о смислу историје Русије, а посебно о реформама које је спровео Петар Велики. Више о томе видети: Г. Василевич Флоровский, *Путеви руског богословља 4*, прир. З. Матић, Пожаревац, 2021, 39–97.

⁷⁶⁷ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, св. 25, Нови Сад, 1989, 105.

⁷⁶⁸ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 316.

⁷⁶⁹ И. Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 37, Нови Сад, 2009, 237.

Последња у низу треће зоне је икона на којој се налази сцена Вазнесења Христовог. Композиција је подељена на два дела. У горњем делу иконе је приказан Исус Христ у ружичастом хитону и светлоплавом химатиону, како се раширених руку вазноси на небо, окружен облацима. Доњи део представе чини фигура Пресвете Богородице у молитвеном ставу и апостола који посматрају догађај, док је са десне стране иконе приказан апостол Петар у клечећем положају. Оваква театарска подела простора на икони је допринела да се догађај приказује као драматична сценска радња.⁷⁷⁰

Четврта зона иконостаса се завршава великим крстом на коме је приказано Распеће Христово, док су на угловима крста симболи јеванђелиста. Распети Христос је представљен с главом погнутом ка десном рамену и с перизомом на бедрима. На његовим ногама и рукама су приказане ране из којих цури крв, што је имало за циљ да укаже на Христа као Искупитеља, који се жртвовао за спас човечанства.⁷⁷¹

Испод Распећа се налази представа Сретења Христовог. Са десне стране иконе је приказан Свети Симеон Богопримац, који у рукама држи малог Христа. Окренут је према Богородици и Јосифу. Иза Симеона Богопримца је представљена пророчица Ана. Празник Сретења је обележавао увођење Исуса Христа у живот црквене заједнице, док се сведочењем актера сцене, Симеона Богопримца и пророчице Ане потврђивала догма о Христовој двострукој природи.⁷⁷² Митрополит Михаило у једној од својих беседа наводи значај празника Сретења. Наглашава да празник „научава нас благоверне Хришћане да и ми посвећујемо себе Богу [...]. По примеру пророчице Ане чешће чешће долазимо у дом божији и да се старамо угађати Богу постом и молитвама и подражавајући богопримцу Симону тражимо утехе и спасење у Христу“.⁷⁷³ Тиме митрополит истиче морализаторско значење празника.

⁷⁷⁰ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, 115.

⁷⁷¹ Исти, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 117.

⁷⁷² Исти, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, 101–102.

⁷⁷³ М. Јовановић, *Православий проповедникъ митрополита*, књ. 2., 78.

Икона Сретења је фланкирана представама фигура пророка. На северној страни је приказан пророк Мојсије, који стоји на стени и прима таблице закона, а са јужне стране Свети Илија, у седећем ставу испред стене, док се у позадини назире пејзаж. У горњем десном углу се налази грана на којој је гавран. Свети Илија је леву руку ставио на своје груди, док у десној држи хлеб. Појава пророка који фланкирају крст са Распећем је заступљена на иконостасима у Кнежевини/Краљевини и односи се на Христову улогу.⁷⁷⁴

Непознати руски иконописац је извео сложен иконографски програм за иконостас цркве у Радљеву, који је урађен у складу са својом литургијском и симболичком улогом. Отворена структура иконостасне преграде је остварена кроз теолошке и уметничке елементе.⁷⁷⁵ Функционисање иконостаса као отворене структуре је имало за циљ одражавања свих дешавања у ентеријеру храма, попут богослужбених радњи.⁷⁷⁶ Поред тога, иконостас попут огледала рефлектује бројне етичке и политичке примере из хришћанске историје, које су верницима приближаване кроз проповеди.⁷⁷⁷

Распоред икона на царским дверима је специфичан. Пресвета Богородица је представљена на северним вратницама, а не на јужним, што представља уобичајено решење на српским иконостасима. Међутим, није познато зашто је дошло до промене на радљевачком иконостасу. Надверје носи приказ Тајне вечере, што је стандардно решење иконостаса у Кнежевини/Краљевини Србији. Икона је у складу са литургијском наменом, која се одвија у олтарском простору.⁷⁷⁸ Престоне иконе су такође конципиране у складу са литургијском потребом. Оне представљају једно од најзначајнијег места молитве свештеника током процеса литургије. Поред тога, у богословској литератури XIX века је

⁷⁷⁴ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 193.

⁷⁷⁵ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво“, 101.

⁷⁷⁶ А. Црквени комплекс у Лозовику, 79.

⁷⁷⁷ Р. Михаиловић, „Српски иконостас XVIII века и огледало“, у: *Дело XXVIII*, 11–12, Београд, 1982, 115.

⁷⁷⁸ Н. Макуљевић, „Полагање Христово у гроб изнад царских двери Саборне цркве у Београду“, у: *Саопштење*, Бр. XXIX, Београд, 1997, 209.

истицана посредничка улога Пресвете Богородице.⁷⁷⁹ Њену улогу објашњава и митрополит Михаило, истичући да она „својом моралном чистоћом, светошћу и другим врлинама, а особито добијеном благодаћу надвишује сва сздања и стала је Богу ближе свих и најсавршенијих духова“.⁷⁸⁰ Из наведених разлога је Богородица „та која нас заступа, која умољава Сина свога Исуса Христа и њено је заступање јаче од заступања и светаца и ангела, јер је она више свих светаца, више херувима и серафима“.⁷⁸¹

На северној престоној икони је приказан празник коме је храм посвећен, што је често решење на иконостасима у Кнежевини/Краљевини Србији. У престоном реду је дата и фигура Светог Јована Крститеља, којом се наглашава молитвена функција иконостасне преграде.⁷⁸² На северним бочним дверима је постављена сцена жртве Аврамове, како би се истакао жртвени карактер литургије. Сцена се тумачи као старозаветна префигурација евхаристије.⁷⁸³ Икона Светог архиђакона Стефана је постављена на јужним бочним дверима, што је у складу са њиховом литургијском улогом, јер су оне намењене уласку и изласку ђаконa из олтара током литургије.⁷⁸⁴

У другој зони иконостаса је приказан сабор Светих апостола, док се у средишњем делу налази икона Свете Тројице. Представљање апостола је изворно било везано за тему Деизиса. У српској барокној уметности је 60-их година XVIII века дошло до промене, те се на централној икони представља Исус Христ, а затим се појављују представе Свете Тројице, као и она у којој Света Тројица крунишу Богородицу.⁷⁸⁵ На украјинским иконостасима XVIII века распоред и редослед икона са представама апостола није био устаљен, већ се мењао.⁷⁸⁶

⁷⁷⁹ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво“, 73–74.

⁷⁸⁰ М. Јовановић, *Православный проповедникъ митрополита сръбског Михаила*, 185.

⁷⁸¹ Исто, 373.

⁷⁸² А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 327.

⁷⁸³ Исто, 305.

⁷⁸⁴ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 178.

⁷⁸⁵ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 114–115.

⁷⁸⁶ С. Таранушенско, „О украјинском иконостасу XVII и XVIII века“, у: *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, бр. 11, Нови Сад, 1975, 141.

Симболично значење постављања реда апостола на иконостасу је имало за циљ да истакне апостоле као утемељиваче цркве и проповеднике изворног Христовог учења.⁷⁸⁷ Осим тога, апостолска зона у симболичком значењу треба да искаже идеју о установљењу хришћанске заједнице и апостолском континуитету.⁷⁸⁸ Средишње иконе друге и треће зоне су у размерама веће у односу на остале иконе. Таква формулација средишњих икона је веома честа на нововековним иконостасима. У складу су са циљем да се истакну најзначајнији догађаји хришћанске историје.⁷⁸⁹

Избор средишње иконе треће зоне био је условљен тиме што је храм посвећен Богородичином Покрову, тако да централну икону чини представа Богородице са Христом. У трећој зони су приказане најпоштованије сцене из циклуса Великих празника. Најзначајније празнике Православне цркве је истицао и митрополит Михаило у својим проповедима. „Највећи је празник у цркви нашој Пасха господња или дан славног Воскрсења Христовог [...], затим христијанска црква освећује свечаним празновањем и друге свештене догађаје, као Рождество Христово [...] Срећење Господње [...] Крштење Христово или Богојављење [...] Улазак у Јерусалим, Вознесење, Сошествије, Рождество Пресвете Деве, Ваведење, Благовештење, Успење, Воздижење часног крста. После ових празника, света црква благочестиво спомиње и поштује свете божије угоднике и празнује за част Претече и Крститеља Јована, првоврховних апостола Петра и Павла и прочи апостола и других светаца.“⁷⁹⁰ Поред сцена великих празника појављују се и представе избављења Светог Петра из тамнице и Светог Николе. Њихово представљање треба тумачити кроз поштовање светитеља у локалној заједници и у православном свету.⁷⁹¹

⁷⁸⁷ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темнишвару*, 114–115.

⁷⁸⁸ А. Костић, „Иконостас цркве Сошествија светог духа у Крагујевцу“, у: *Споменица два века старе цркве у Крагујевцу (1818-2018)*, Каленић – Крагујевац, 2018, 177.

⁷⁸⁹ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 190–191.

⁷⁹⁰ М. Јовановић, *Православни проповедник митрополита*, књ. 1, 56–61.

⁷⁹¹ А. Костић, „Иконостас Димитрија Посниковића у Цркви Светог пророка Илије у Михајловцу“, у: *Смедеревски зборник*, бр. 4, Смедерево, 2013, 171–172.

Четврта зона иконостаса се завршава крстом са Распећем Христовим, што је у складу са жртвеним карактером литургије. Митрополит Михаило је истицао да је крст са Распећем најважнији сегмент у украшавању једног православног храма.⁷⁹²

Иконостас Цркве Покрова Пресвете Богородице је у великој мери формулисан на академски и истористички начин. Лица светитеља имају изражене психолошке особености, што се може посебно приметити на приказу архиђакона Стефана, Светог Николе и апостола Јована. Симболички мотиви су присутни на икони са Усековањем главе Светог Јована Крститеља.

Механизам уобличавања иконостаса Храма Покрова Пресвете Богородице, у погледу његове симболике, концепције, иконографије представа и распореда икона не одступа од токова српске сакралне уметности, већ је у складу са праксом која је била присутна у Кнежевини и Краљевини током XIX века.

*

Поред радљевачог, из Русије су преко фирме Витомира Марковића и Ивана Павловића импортовани иконостаси за цркве у Кнежевини/Краљевини Србији: Светог Томе у Божевцу, Светог Трифуна у Кличевцу, Свете Тројице у Параћину, Вазнесења Господњег у Дрењу, док су за Босну и Херцеговину набављени иконостаси за храмове у селима Калењевик и Зеница.⁷⁹³ Свештенство је посебно било задовољно тиме што се иконостаси увозе из Руске царевине, зато су често фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића упућивали изразе захвалности.⁷⁹⁴

Иконостаси храмова у Радљеву, Божевцу, Кличевцу и Параћину по својој форми припадају високим олтарским преградама, који су у складу са нововековном традицијом. Важно је истаћи да је митрополит Михаило попут осталих српских црквених великодостојника XIX века подржавао високо

⁷⁹² А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 340.

⁷⁹³ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 181.

⁷⁹⁴ Исто, 70.

формулисане иконостасне преграде. Са друге стране, Министарство просвете и црквених дела је подржавало израду ниско формулисаних иконостаса по узору на средњовековне.⁷⁹⁵

*

За Цркву Светог Томе у Божевцу је 1896. године увожен иконостас. Формулисан је у три зоне, једноставне конструкције, са наглашеном хоризонталом. Прву зону иконостаса чине престоње иконе Исуса Христа и Пресвете Богородице јужно и северно од царских двери. На царским дверима су представљене Благовести Богородици. На надверју је представа Тајне вечере, која је замењена након Првог светског рата.⁷⁹⁶ У реду престоних икона до Богородице постављене су иконе патрона храма Светог апостола Томе и Светог Саве. Поред престоње иконе Исуса Христа приказани су Свети Јован Крститељ и Свети Никола. На северним бочним дверима је представа Светог арханђела Михаила, а на јужним Светог архиђакона Стефана.

Другу зону иконостаса чине иконе Великих празника, светог ратника и светих апостола. Од севера према југу су постављене иконе Светог Ђорђа, Ваведења, Сретења, Крштења. У средишњој икони друге зоне је постављена икона Васкрсења Христовог. Низ се наставља сценама Христовог Рођења, Преображења и Вазнесења. На последњој икони у реду су представљени Свети апостоли Петар и Паве.

У трећој зони је крст са приказом Распећа Христовог. Представа је фланкирана иконама Пресвете Богородице са северне стране и Светог Јована Богослова са јужне.

*

Године 1898. је за Цркву Свете Тројице у Параћину набављен иконостас који се састоји од деветнаест икона урађених техником уља на платну.

⁷⁹⁵ Исти, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 194.

⁷⁹⁶ Р. М. Обрадовић, *Цркве и манастири Хомоља, Млаве и Стига*, Пожаревац, 2007, 243.

Приложнички запис се налази на икони Исуса Христа и гласи: Све ове иконе у 19. комада приложи добровољно својој цркви Дина Микић председник су[...] општине параћинске на рождество Христово 1898. год.

Иконостас је формиран трозонски. У првој зони су јужно и северно од царских двери постављене престоње иконе Исуса Христа и Пресвете Богородице. Христ је приказан у стојећем положају, како у левој руци држи небески шар, док десном благосиља. Пресвета Богородица је такође представљена у стојећем положају. Она у рукама држи Христа младенца. На царским дверима је представа Благовести, а на надверју је приказана сцена Тајне вечере. На северним бочним дверима је представљен арханђел Михаило, који у левој руци држи скиптар, а у десној мач. На јужним бочним дверима је приказан архиђакон Стефан, са свитком у левој руци, и ораром ког придржава у десној.

Друга зона се састоји од реда икона са приказом Великих празника. Од севера према југу представљене су сцене Богородичиног Успења, Вазнесења, Преображења и Христовог уласка у Јерусалим. У централном делу је икона са представом Васкрсења Христовог. Низ се наставља сценама Христовог Крштења, Сретења, Христовог Рођења и Ваведења. На врху иконостаса је постављен крст са приказом распетог Исуса Христа. Испод њега се налази Адамова лобања, док је на врху Бог отац.

*

Крајем XIX века је набављена и иконостасна преграда Цркве Светог Трифуна у Кличевцу. Иконостас је формиран у четири зоне. Једноставне је конструкције, са златним стубићима који одвајају иконе. У првој зони су северно и јужно од царских двери представљене фигуре Исуса Христа и Пресвете Богородице, са Христом младенцем. На царским дверима су приказане Благовести. У престоном реду је до Исуса Христа приказан Свети Јован Крститељ. До престоње иконе Пресвете Богородице је постављена икона патрона храма – Светог Трифуна. На северним бочним дверима је представљен Свети арханђел Михаило, а на јужним архиђакон Стефан.

Другу зону иконостаса чине у средишњем делу икона са приказом Тајне вечере и ред Празничних икона. Од севера према југу постављене су иконе Христовог Рођења, Успења Богородичиног, Крштења. У средишњем пољу је постављена икона Тајне вечере. Јужно од централне иконе су представљене сцене Вазнесења, Васкрсења и Ваведења Богородичиног.

Централна икона треће зоне носи представу Васкрсења Христовог и реда икона са представама светитеља који су веома поштовани у хришћанству. Од севера ка југу су постављене иконе са представама Светог апостола Томе и Светог апостола Андрије Првозваног, Свете Параскеве и Светог Димитрија Солунског. У централном пољу је постављена икона Васкрсења Христовог, док је јужно од ње икона Светог Николе. Поред је представа Светог Ђорђа, а затим следи приказ Светих апостола Петра и Павла.

У четвртој зони је крст на коме је представљено Распеће Христово. Са северне стране је фланкирано иконама Пресвете Богородице, а са јужне Јована Богослова. Испод њих су постављене иконе пророка Илије на северној страни и Мојсија на јужној.

Улогу у избору иконографског програма иконостаса у Божевцу, Кличевцу и Параћину могли су да имају наручиоци који припадају локалној заједници, што се закључује на основу приложничких натписа на појединим иконама. Програм на поменутих иконостасима је у складу са праксом која је развијана у Кнежевини/Краљевини. Заједничко за иконостасе храмова у Божевцу, Кличевцу и Параћину представља средишња икона на којој је представљено Васкрсење Христово како би се истакао централни догађај хришћанске историје. Овакво решење у формулацији централне иконе представља редовно решење иконостаса XIX века.⁷⁹⁷ Икона са овом представом је у размерама већа у односу на остале. У осталим сегментима иконостаси такође не одступају од токова српске црквене уметности. У првим зонама су престоње иконе и икона патрона храма са северне стране. У другим зонама су сцене из циклуса Великих празника, које су сведене на најзначајније догађаје. У програме иконостаса импортованих из Русије нису укључени руски светитељи, већ су руски иконописци прилагодили програм

⁷⁹⁷ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила*, 190–191.

наручиоцима. Иконостас храма у Божевцу је употпуњен најпоштованијим светитељима хришћанске историје, међу којима је и Свети Сава.

Важно је истаћи да иако су поменути примери иконостаса у потпуности прилагођени наручиоцима и не одступају од токова црквене уметности XIX века, њихово импортовање из Русије у Краљевину је гарантовало догматску исправност у иконографском погледу. Остало је непознато из ког руског центра иконостаси потичу, као и ко су њихови аутори. Поред тога, осим поменутих, још увек није утврђено у којим још местима су иконостаси увожени из Русије.

Антиминси и плаштанице

Митрополит Михаило је настојао да пренесе руски културни модел у свим сегментима уређења Српске цркве у Кнежевини/Краљевини Србији, стога преузима антиминос чија иконографија је успостављена у Русији. Формулација једног антиминоса је готово увек и потпуно била условљена укусом наручилаца и махом је подразумевала преузимање већ готових предлогака.⁷⁹⁸ Антиминс освећује епископ и предаје храмовима на дар. Без њега није могуће служити свету литургију, али се са њим може обавити литургија и ван цркве и без часног престола.⁷⁹⁹ На њему је представљена смрт Исуса Христа.⁸⁰⁰ Митрополит Михаило је навео како би један антиминос требало да изгледа: „Да би се литургија могла одслужити и свршити потребан је антиминос [...]. Због велике важности ове тајне, антиминос не треба да је поцепан, изгорео, ни покапан [...] а да ли је као што ваља антиминос дужни су протојереји пазити, па ако где нађу да је антиминос

⁷⁹⁸ М. Тимотијевић, „Први српски штампани антиминоси и њихови узорци“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 23, Нови Сад, 1987, 66.

⁷⁹⁹ Л. Мирковић, *Православна литургија или Наука о богослужењу Православне источне цркве. I, Општи део*, Београд, 1982, 120.

⁸⁰⁰ М. Јовановић, *Црквено богословље*, 15.

са оним горе поменутих недостацима, одма да извештавају свог архијереја.⁸⁰¹ У симболичком смислу, антиминос означава Христов гроб, свети престол рајског врта и тканину којом је обавијено тело Исуса Христа.⁸⁰² Његова симболичка улога је условила да се на антиминосу представља Христова смрт са различитим варијацијама фигура и позадине. Антиминси, које је из Русије увозио митрополит Михаило, заменили су антиминосе који су били коришћени са подручја Карловачке митрополије, а њихова формулација је била углавном барокна.⁸⁰³ Попут руског Светог Синода, митрополит је заменио барокне антиминосе који нису одговарали историјском богословљу, који је био актуелан у овом периоду.⁸⁰⁴

Обликујући Српску цркву, митрополит је преузео антиминосе који су штампани у Московској синодалној типографији у XIX веку, рађени по клишеу Фјодора Григоријевича Солнцева, а које је гравирао Константин Јаковљевич Афанасјев. Недуго затим је руски академик Лаврентиј Аксентијевич Серјаков израдио нову плочу за отискивање антиминоса и унео одређене измене у њиховој иконографији.⁸⁰⁵ Измене су се односиле на приказ мањег броја оруђа страдања и изостављање фигуре Бога Оца. Овако обликовани антиминоси су у Русији коришћени све до половине XX века.⁸⁰⁶ Иконографске представе су биле уоквирене бордурама украшеним карактеристичним орнаментима у руско-византијском стилу.⁸⁰⁷

Митрополит Михаило је преузео руске антиминосе убрзо по постављању на митрополитски престо. Један од најстаријих антиминоса, који је освештао

⁸⁰¹ М. Јовановић, *Ручна свештеника књига*, Београд, 1867, 22.

⁸⁰² Вениамина, архиеп. Нижегород. и Арзамас, *Новая скрижаль, или обяснение о церкви*, 142.

⁸⁰³ В. Даутовић, „О антиминосу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила Јовановића“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 45, Нови Сад, 2017, 190.

⁸⁰⁴ В. Даутовић, *Уметности и литургијски ритуал*, 475.

⁸⁰⁵ В. Даутовић, „О антиминосу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила Јовановића“, 189–193.

⁸⁰⁶ Исти, *Уметности и литургијски ритуал*, 477–478.

⁸⁰⁷ В. Даутовић, „О антиминосу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила Јовановића“, 196.

митрополит Михаило у придворној Капели Светог Симеона у Београду 1863. потиче из 1856. године и данас се чува у збирци Музеја Српске православне цркве.⁸⁰⁸ Многи српски храмови поседују антиминос који су набављени захваљујући митрополиту Михаилу. У ризници Цркве Свете Тројице у Врању налази се један такав. Централни део садржи сцену Христовог полагања у гроб, која је уоквирена бордуром са мотивима из руске народне уметности.⁸⁰⁹

Поред наведених руских антиминоса, које је преузео митрополит Михаило, појављују се и они који представљају варијацију на предложак Солнцева и Афанасјева, а који су највероватније отискивани у локалним литографским штампаријама.⁸¹⁰ Један такав антиминос се чува у Музеју црквених старина Епархије нишке и освештао га је митрополит Михаило 1880. године. Натпис који се налази испод централне сцене сведочи о томе: *ОБЩАІЕ СЕГѦ АНТИМИНСА СОВЕРШНА ПРЕШКАЩІНАГО МІХАНЛА АРХІЕПІСКОПА БЪЛГРАДСКАГО Ы ВСЕА СЕЋИ МІТРОПОЛИТА БЪ ПРИДВОРНОЙЦЕРВКИ ХРАМА ПРЕПОДОБНАГО СЪМѦНА МИРОТОУВАГО ГО ДНЕ ОКТѦВРІА МЕСАЦА 1880. ГО ЛЪТА ГОСПОДНА.*

На централном делу сцене се налази мртво Христово тело, обавијено перизомом на бедрима, које придржавају Јосиф и Никодим и полагају га у гроб. Христове ране су видљиве на његовим рукама и ногама. Иза фигуре Исуса Христа у средишњем делу је приказана Пресвета Богородица са раширеним рукама. Поред ње, са леве стране, представљен је Свети Јован Богослов, који је придржава, а са десне фигуре Марије Магдалене, која оплакује Исуса Христа, и Саломије, која у десној руци држи пиксиду са мирисом, што би требало да укаже на последње Христово помазање.⁸¹¹ Три мироносице иза Јосифа приказане су како прилазе. Иза фигуре Никодима је анђеоло који седи на отвореном гробу, а изнад фигуре Пресвете Богородице крст са трновим венцем, као симболом Христовог страдања. Иза композиције је представљен град Јерусалим. На

⁸⁰⁸ Исто, 194–195.

⁸⁰⁹ В. Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, 180–181.

⁸¹⁰ Исти, „О антиминосу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила Јовановића“, 196–197.

⁸¹¹ М. Тимотијевић, „Први српски штампани антиминоси и њихови узори“, 57.

угловима су картушке са јеванђелистима и њиховим симболима. Јеванђелисти су приказани у тренутку писања својих јеванђеља. У горњем делу је са леве стране јеванђелист Матеја са анђелом, десно је јеванђелист Јован са орлом, док су у доњим угловима приказани јеванђелисти Марко са лавом и насупрот њега Лука са биком. Бордуру чине прикази оруђа страдања, са леве стране један анђео држи крст, губу и копље, а са десне други анђео држи копље и стуб поруге. Представе оруђа Христовог страдања на бордурама има за циљ да нагласи симболичну улогу антиминос као жртвеника.⁸¹² На врху је представљен нерукотворен лик Исуса Христа, који придржавају анђели. Читава представа је уоквирена текстом тропара: БЛАГѠ ѠТРАЗНИИ`ІѠСИФЪ С ДРЕВА СНИМЪПРЕУНОТОЕ ТАО ТВОЕ ПЛАШНИЦЕО УНСТОЮ Ѡ БВИЕЪ, ВОНАМИ, ВО ГРОБЪ НОВЪ ПОКРЫЕЪ ПОЛОЖИ.

Иконографска представа, посебно присуство мироносица и анђела на гробу у великој мери подсећа на антиминос чији је наручилац Јован Георгијевић, а који је штампан у великом броју до средине XIX века.⁸¹³ Такође, и остали сегменти указују на сличност ових антиминос, која се огледа у иконографији представљених ликова, односно Јосифа, Никодима, Саломије, Марије Магдалене, Богородице и Јована Богослова, као и бордуре, која се на угловима завршава ликовима јеванђелиста који су дати у рокајним картушама.⁸¹⁴

Митрополит Михаило није једини црквени великодостојник који је преузео антиминос који су штампани у Русији. Таквих примера има и у ранијој пракси на простору Карловачке митрополије током XVIII века. Мојсије Петровић је наручилац антиминос за чију израду је коришћена иконографија антиминос московске патријаршије. Епископ Вићентије Јовановић је, такође, наручио антиминос који је настао по предлошку руског патријарха Адријана.⁸¹⁵

Митрополит Михаило их је поручивао преко руског Светог синода, услед њиховог недовољног броја у српским храмовима. Тако је 1863. године поручио

⁸¹² Исто, 65.

⁸¹³ В. Даутовић, „О антиминосу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила Јовановића“, 197.

⁸¹⁴ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Београд, 2006, 373–374.

⁸¹⁵ М. Тимотијевић, „Први српски штампани антиминоси и њихови узори“, 58–63.

десет примерака, а наставио је то да чини током читавог периодаведеног на месту митрополита.⁸¹⁶ Преко Руског конзулата у Београду му је 1870. године из Русије пристигло двадесет антими́нса,⁸¹⁷ а две године касније још педесет.⁸¹⁸ Једна од митрополитових последњих поруџбина потиче из 1893. године. Том приликом је послао храмовима у Старој Србији и Македонији десет комада.⁸¹⁹ У Кнежевини/Краљевини су они штампани по предлошку Ф. Солнцева коришћени до 1866. године, да би митрополит од тада поручивао антими́нсе који су рађени по клишеу Л. А. Серјакова.⁸²⁰

Митрополит преузима најсавременија решења, која су обликовали истакнути руски уметници XIX века. Фјодор Солнцев је био уметник и истраживач, захваљујући коме је успостављен руско-византијски стил у уметности XIX века. За то је у великој мери био заслужан и цар Николај I Павлович, који је издао налог да Солнцев обиђе руске древне споменике. Након тога настаје његова збирка Старине руске државе.⁸²¹ За уметничко усавршавање Л. А. Серјакова такође је био заслужан цар Николај I. Захваљујући цару, уметник је 1853. године постао члан Академије уметности, што га је учинило првим и јединим академиком који се бавио дрворезом у Русији.⁸²² Серјаков је допринео развоју технике гравирања у Русији, а његови радови су публиковани у многим књигама.⁸²³

Може се приметити да није сачуван велики број руских антими́нса коришћених у Кнежевини/Краљевини Србији услед неотпорности материјала на

⁸¹⁶ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 557.

⁸¹⁷ ДАС, МБ, 1870, 1234.

⁸¹⁸ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 290.

⁸¹⁹ И. Женарју Рајовић, *нав. дело*, 202.

⁸²⁰ В. Даутовић, „О антими́нсу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила Јовановића“, 200.

⁸²¹ Л. А. Армеева, *нав. дело*, 61–62.

⁸²² „Серяков Лаврентий Авксентьевич“, доступно на: <http://www.rulex.ru/01180719.htm> (приступљено 2. 5. 2023).

⁸²³ „Серяков Лаврентий Авксентьевич“, доступно на: <https://ant53.ru/article/167/> (приступљено 2. 5. 2023).

спољне утицаје. Осим тога, неретко се дешавало и то да се стари спаљују приликом замене, односно добијања новог.⁸²⁴

Поред преузимања модела за антиминсе и њихов увоз, митрополит је заслужан и за импорт великог броја плаштаница из Русије. Литургијска улога плаштанице је значајна за време Страсне недеље. Она има функцију да подсети вернике на страдање Исуса Христа. То је условило да на плаштаницама буде приказиван мртви Христос са прекрштеним рукама на грудима, Васкршњи тропар је био извезан на бордури, док су на угловима представљени јеванђелисти или херувими.⁸²⁵ Плаштаница има значајну улогу у службама од Великог петка до Ускрса. Пред Велики петак плаштаница износи се из олтара и полаже на Христов гроб, који се налази у наосу цркве, што означава мртвог Христа.⁸²⁶ Чин свечаног изношења плаштанице из олтара и њено постављање на конструкцију Христовог гроба је имало за циљ да подсети вернике како су Никодим и Јосиф сахранили Христа, а целивање плаштанице подсећа на Христову жртву за искупљење грехова људског рода.⁸²⁷

Митрополит је 1860. године издао наредбу протојерејима „да пошаљу обавештење које цркве немају плаштаницу како би се набавиле ради једнообразног и уредног совршавања литургије у свим црквама“.⁸²⁸ Заједно са секретаром Московског словенског комитета Нилом Поповим митрополит је 1870. године склопио уговор о слању педесет руских плаштаница и захтевао да плаштанице по квалитету буду добре, како би „поручио још више из Русије за све храмове у Кнежевини Србији“.⁸²⁹ Митрополит је очигледно био задовољан руским плаштаницама, на шта указује податак да је следеће године Московско

⁸²⁴ И. Женарју Рајовић, *нав. дело*, 202.

⁸²⁵ В. Даутовић, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, у: *Лесковачки зборник XLIX*, Лесковац, 2009, 391–392.

⁸²⁶ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 83.

⁸²⁷ Н. Макуљевић, А. Костић, И. Ћировић, *Храм Успења Пресвете Богородице у Собини*, 260–261.

⁸²⁸ *Уредбе и прописи Митрополије београдске: 1857–1876*, књ. 2, прир. З. Ранковић, М. Лазић, Пожаревац, 2010, 120.

⁸²⁹ *Москва – Србија, Београд – Русија: Документа и материјали*, т. 2, 244–245.

добротворно друштво радило на слању плаштаница намењених храмовима Старе Србије.⁸³⁰

Плаштанице су израђиване у руским мануфактурама. У српским храмовима су присутна два типа руских плаштаница. Првом типу припадају плаштанице осликане златном бојом са имитацијом веза, а другом оне раскошније, урађене техником веза.⁸³¹ Једна плаштаница која је добијена на поклон из Русије чува се у ризници манастира Ковиља и потиче из 1860. године. На њој доминирају сивозелени тонови, а у централном делу је представљено мртво Христово тело обавијено платном.⁸³² Руске плаштанице су присутне у многим храмовима Неготинске Крајине: у црквама Свете Тројице у Рогљеву, Светог арханђела Гаврила у Великом Градишту, као и онима посвећеним Вазнесењу Господњем у Србову и Јабуковцу.⁸³³ Ризница манастира Жича поседује руску плаштаницу која припада тзв. плаштаница Великог петка.⁸³⁴ Такође, Пазарска црква у Пироту у својој ризници чува веома раскошну плаштаницу, са златовезом, ресама и кићанкама, пристиглу из Русије.⁸³⁵ Руске плаштанице су присутне у ризницама манастира Дечани, Милешева и Грачаница, као и у Цркви Светог Николе у Новом Пазару, где се налази и кутија у којој је послата.⁸³⁶ С краја XIX века потиче и раскошна руска плаштаница из Саборне цркве у Београду, која је израђена од кадифе и украшена техником веза.⁸³⁷

⁸³⁰ Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 292.

⁸³¹ В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 772.

⁸³² Ј. Бањац, *Манастир Ковиљ*, Нови Сад, 2013, 258.

⁸³³ Исти, „Црква Свете Тројице у Рогљеву“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, 228.

⁸³⁴ А. Костић, *Од руина до крунидбене цркве: манастир Жича*, 98.

⁸³⁵ Т. Зебић, *нав. дело*, 154.

⁸³⁶ И. Женарју Рајовић, *нав. дело*, 207.

⁸³⁷ В. Даутовић, И. Борозан, Б. Кокотовић, *нав. дело*, 249.

МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО И ПРИЛОЖНИШТВО

Приложничка делатност митрополита Михаила

У српској нововековној култури владари и представници владарске породице, као и представници црквене јерархије, имали су значајно место у сложеном патронажном механизму подизања, украшавања и прилагања српских храмова, што се посебно истиче након губитка националне државе.⁸³⁸ Поред есхатолошких и сотиролошких мотива приложника, прилагањем и ктиторисањем храмовима се истицао положај у заједници.⁸³⁹ Митрополит Михаило је кроз проповедничку праксу истицао значај прилагања и украшавања храмова и парохијане на то подстицао.⁸⁴⁰

Поред тога, митрополит је своју приватну побожност исказивао прилагањем богослужбених предмета, црквених књига и икона храмовима у Кнежевини/Краљевини Србији и Старој Србији. Многи предмети које је митрополит приложио потичу из Русије. За покој душе архимандрита манастира Петковице Самуила митрополит је приложио манастирима Светој Петки, Раваници, Манасији и Троноши по три Библије.⁸⁴¹ Такође, и Призренској епархији је 1866. године даровао један путир, звездицу, дискос, копље, дарке са воздухом и две своје књиге *Црквени учитељ* и *Пастирско поученија православним християјанима на све недеље и празнике*.⁸⁴² Митрополит је

⁸³⁸ М. Лазић, „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, 620.

⁸³⁹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 21.

⁸⁴⁰ А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини*, 149.

⁸⁴¹ ДАС, МБ, 1868, 660.

⁸⁴² Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски*, 424.

приложио и Саборној цркви у Неготину многобројне поклоне, попут два златовезена дарка, затим фелон, једну сребрну ложицу за причешће, позлаћену чашу и тас за нафору.⁸⁴³ Цркву Свете Тројице у Врању је 1878. године даровао молебником, о чему сведочи приложнички запис на првој страни.⁸⁴⁴ За време емиграција, током боравка у Бугарској, митрополит је послао у Краљевину, манастирима Студеници, Жичи и Хиландару иконе, богослужбене предмете и одежде, које је купио или добио на поклон од различитих братстава са Свете Горе и Цариграда које је посетио.⁸⁴⁵

Након повратка из емиграције митрополит Михаило је наставио са исказивањем приватне побожности, прилагањем икона и богослужбених предмета српским храмовима. На основу сачуваних извора може се приметити да је већу приложничку делатност митрополит исказао након повратка из емиграције.

Цркви Свете Петке у Радинцу је 1890. године даровао сребрни литургијски комплет, један сребрни путир, два октоиха и по један примерак псалтира, каноника, триод и пентикостар.⁸⁴⁶ Следеће године је Цркви Светог Николе у Пожаревцу приложио један чаршав, икону и две књиге,⁸⁴⁷ а 1892. две иконе намењене иконостасној прегради.⁸⁴⁸ Иконостас пожаревачке цркве је замењен 30-их година XX века. На осликавању новог иконостаса радио је руски

⁸⁴³ В. Даутовић, „Богослужбени предмети из ризнице Саборне цркве у Неготину“, у: *Саопштења* бр. XLVIII, Београд, 2016, 199.

⁸⁴⁴ В. Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, 184.

⁸⁴⁵ С. М. Димитријевић, *нав. дело*, 36.

⁸⁴⁶ „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска XII, мај 1890, 1374.

⁸⁴⁷ „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска II, фебруар, 1891, 192.

⁸⁴⁸ „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска VI, јун 1892, 664.

емигрант Андреј Биценко.⁸⁴⁹ Иконе са старог иконостаса које је митрополит приложио се не налазе у цркви.

Године 1892. цркви посвећеној Рођењу Светог Јована Крститеља у Орљану, која припада Топличком округу, поклонио је један освећени антиминос, службеник у коме су биле написане службе: Златоустове, Василија Великог и Двојеслова, општи минеј на великом колу у тврдом црном повезу од коже, затим псалтир од тврдог повеза и једно јеванђеље фино позлаћено у тврдом повезу од црвене кадифе.⁸⁵⁰ Од наведених предмета данас се у Музеју црквених старина Епархије нишке налази поменуто јеванђеље, које је штампано у типографији Кијевско-печерске лавре. Јеванђеље припада групи серијски рађених јеванђеља. На окуву јеванђеља је у централном делу представљено Васкрсење Христово. У медаљону око кога су приказани зраци представљен је тренутак када Исус Христ васкрсава из гроба, што симболише његову тријумфалну победу над смрћу, док је са његове леве стране приказан анђео. На угловима су техником искуцавања представљени јеванђелисти, са својим симболима. У горњем левом углу је Свети Јован, у тренутку писања јеванђеља, док је поред њега орао. Десни медаљон носи представу јеванђелиста Матеје, а са десне стране медаљона је анђео. Доњи део јеванђеља чине медаљони са приказима Светог Луке, који такође пише јеванђеље; поред њега је представљен бик. У последњем медаљону приказан је Свети Марко, који држи јеванђеље, а поред њега се налази лав. Медаљони су уоквирени флоралним елементима. На задњој корици је у централном делу приказан крст на Голготи са Адамовом лобањом и оруђима страдања, док се у позадини налази Свети град у виду замка са две куле. Сцена је представљена у медаљону, са флоралним мотивима у углу.

Исте године митрополит је поклонио и Манастиру Свете Тројице у Габровцу, који припада Нишкој епархији један златоткани фелон, два

⁸⁴⁹ А. Д. Костић Ђекић, „Руски емигранти и црквено сликарство међуратног периода: Црква у селу Ратари код Смедеревске Паланке“, у: Зборник радова с научног скупа „Смедеревски крај 1918–1941“, ур. А. Кадијевић, С. Бјелица, Смедерево, 2017, 257.

⁸⁵⁰ „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска V, мај 1892, 548.

надбедреника, појас, епитрахил, наруквице, дарак, један велики крст и воздух.⁸⁵¹ Нажалост, данас у ризници нису сачувани предмети са списка. Црквама у Пиротском округу, у селу Брестов дол и Студени поклонио је по једно престоно јеванђеље.⁸⁵²

Такође, „из своје велике побожности“ митрополит је обновљеној Цркви Светих апостола Вартоломеја и Варнаве у Великој Плани поклонио један антиминос, путир, дискос, ложицу, звездицу, копље, затим један пар свештеничке одежде, два октоиха, службеник, празнични минеј, триод, јеванђеље у великом колу и тврдом повезу „све од фине израде“.⁸⁵³

Манастиру Копорину је 1893. године митрополит Михаило приложио шест богослужбених предмета и деветнаест икона, од којих многе потичу из Русије, попут иконе Арсенија Тверског, Свете Ефрасије, Глеба и Андрија. У ризници се такође чувају иконе Христовог Распећа, Јерусалима, на коме је представљена Пресвета Богородица са руским светитељима и црквом, Светог Јована Крститеља, затим руског светитеља Владимира, Светог архистратига Михаила, Светог Димитрија и Светог архијакона Стефана. Већина руских икона из ризнице су штампане на папиру, а одређени број икона је на дасци.⁸⁵⁴ Избор икона са руским светитељима управо говори о митрополитовој жељи да приватном побожношћу прошири култове светитеља који су настајали или развијени у Русији.⁸⁵⁵ Важно је истаћи да је током XIX века у руској сакралној уметности оснажена тема представљања руских светитеља. Посебно иконе са приказима Светог Владимира, Олге, Глеба, Сергија Радоњешког, Александра Невског, које су постале све распрострањеније широм Русије. Њихово приказивање се често укључивало у представе са осталим светитељима

⁸⁵¹ „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска I, јануар 1892, 104.

⁸⁵² „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска IX, септембар 1892, 963–964.

⁸⁵³ „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска V, мај 1892, 548.

⁸⁵⁴ М. Радујко, *Манастир Копорин*, Београд, 2006, 321–322.

⁸⁵⁵ Исто, 323.

Православне цркве, попут Тирила и Методија, Светог Николе и Константина и Јелене.⁸⁵⁶

Будући да је митрополит Михаило храмовима поклањао иконе које одговарају православној иконографији и иконе са светитељима који су посебно поштовани у руској култури, 1894. године је архиепископу и митрополиту карловачком Георгију Бранковићу послао на поклон за „братску успомену“ икону пореклом из Русије. Икона је била „богато украшена“ са представом Пресвете Богородице Иверске, за коју је митрополит навео да се „у Москви много поштује“.⁸⁵⁷ Митрополит Михаило истиче да су „иконе пресвете Богородице, као јарке небесне звезде растурене и налазе се свуда, где год има православног народа. И свуда побожни хришћани поштују икону Богомајке, која их заступа код престола божијег“.⁸⁵⁸ Поред тога, митрополит наглашава поштовање које Богородица има у хришћанству, односно да православна црква „поштује пресвету Деву Марију, матер Сина божијега више него херувиме и серафиме, јер је она својом моралном чистоћом, светошћу и другим врлинама, а особито добијеном благодећу надвишује сва саздања и стале је Богу ближе свих и најсавршенијих духова“.⁸⁵⁹ Избор иконе Богородице Иверске може се тумачити кроз митрополитову жељу да прошири култ руских чудотворних икона. Пресвета Богородица иконографског типа Иверске се приказује са благо погнутом главом, како у левој руци држи Христоса, док десном руком показује на њега. Култ Богородице Иверске се везује за манастир Ивер у Русији, а бројне су копије ове чудотворне иконе. По узору на Иверски манастир, патријарх руски Никон је саградио 1653. године Светојезерски манастир. Три године касније је из Иверског манастира донета новонасликана икона са представом Богородице Иверске, која је такође имала чудотворну моћ.⁸⁶⁰

⁸⁵⁶ А. Л. Павловна, *Церковные росписи XIX в. в России: отражение столичных стилистических тенденций в многообразии направлений провинциальной монументальной живописи*, Актуальные проблемы теории и истории искусства II Сборник научных статей, Санкт-Петербург, 2012, 427.

⁸⁵⁷ ДАС, ПО, к. 32, бр. 93.

⁸⁵⁸ М. Јовановић, *Животопис пресвете Богородице*, 313.

⁸⁵⁹ М. Јовановић, *Наука православне хришћанске вере*, књ. I, Београд, 1883, 185.

⁸⁶⁰ *Чудотворне иконе*, 117–118.

Београдској богословији је митрополит 1895. године поклатио деведесет и пет руских црквених књига: двадесет и пет примерака књиге *Слово въ день святетля и чудотворца Николая*⁸⁶¹, коју је написао митрополит новгородски Никанор и велики број примерака књиге *Очерк духовно-просветительской деятельности О. протоиерей Иоанн Григорьевич Наумович*⁸⁶² из 1893. године.⁸⁶³

Митрополит је Саборној цркви у Београду тестаментом завештао своје личне округе, панагије и крстове, како би се чували у ризници и употребљавали при богослужењу за митрополитов помен. Остала јеванђеља, иконе и крстове за благосиљање оставио је да се поделе црквама и манастирима у Краљевини Србији.⁸⁶⁴ Нажалост, остало је непознато којим храмовима су даровани богослужбени предмети, а многи од њих су били руског порекла. Као веома угледна особа у Русији, митрополит је често на поклон добијао литургијске предмете, одежде, архијерејска жезла и иконе. Једна од митрополитових одежди пореклом из Русије се налазила у Саборној цркви. Међу бројним одеждама којима је Саборна црква располагала налазила су се два орара која представљају митрополитов поклон храму.⁸⁶⁵

У ризници Саборне цркве налази се митрополитов сребрни ручни крст на коме је представљено Распеће Христово. Митрополит је крст од порцелана са емајлима добио на поклон 1887. године од Славенофилског петербуршког друштва, чува се у кутији, на којој се налази натпис „Высокопреосвещенншему Михаилу Митрополиту Сербскому въ память пребывания в Росси С. Петербургъ

⁸⁶¹ *Избранные слова и речи высокопреосвященнейшего Никанора, митрополита Новгородского. В 3 Томах / С.-Петербургского, Эстляндского и Финляндского: Т. 2-. Слова на праздники Господские и Богородичные и на Дни святых. / Санкт-Петербург, 1857.*

⁸⁶² О. протоиерей Иоанн Григорьевич Наумович : очерк духовно-просветительной деятельности о. Наумовича с приложением портрета его / свящ. И. Соловьѳв, Москва, 1893.

⁸⁶³ „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свеишеничког удружења*, свеска IX, септембар, 1895, 613.

⁸⁶⁴ „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свеишеничког удружења*, свеска VI, јун , 1898, 556–557.

⁸⁶⁵ В. Даутовић, И. Борозан, Б. Кокотовић, *нав. дело*, 142.

Славянское Общество“.⁸⁶⁶ Крст потиче из мануфактуре за производњу различитих предмета од сребра, злата и бронзе, коју је основао Антим Иванович Кузмичев у Москви.⁸⁶⁷ Урађен је у форми такозваног „руског крста“: у централном делу је на емајлираном порцелану представљен распети Исус Христ, на уобичајен начин, са погнутом главом на десном рамену и белом перизомом на бедрима. Како би се истакле Христове муке, приказане су и ране на ногама. Испод Распећа се налази Адамова лобања, док су остали сегменти крста украшени флоралним мотивима и звездицама. Техника емајла је у Русији посебно била популарна током друге половине XIX века. Иако је прихваћена још у XII веку, након најезде Монгола више није коришћена. Популаризовању емајл технике је допринео већ поменути уметник Павел Овчињиков.⁸⁶⁸ Поред поменутог крста у ризници се чува и митрополитов месингани ручни крст с представом распетог Исуса Христа, који такође потиче из Русије.⁸⁶⁹

Митрополит Михаило је Саборној Цркви поклатио и два руска јеванђеља. Једно које је са месинганим корицама и друго које је оковано у Петербургу 1858. године.⁸⁷⁰ Такође, ризница Саборне цркве чува и друге предмете који су руског порекла, попут позлаћеног путира, који потиче из средине XIX века.⁸⁷¹

У митрополитовој заоставштини налазила се и скуповена панагија са сликом Исуса Христа, коју је добио 1858. године од руског цара Александра II Николајевича. Три године касније руска царица Марија Александровна поклатила му је крст, изливен од злата, на коме се налазила представа Нерукотвореног Христовог лика.⁸⁷² Поред царске породице, митрополит је добијао поклоне и од руских црквених представника. Архимандрит Макарије из

⁸⁶⁶ Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Београд, 1996, 171.

⁸⁶⁷ В. Даутовић, И. Борозан, Б. Кокотовић, *нав. дело*, 244.

⁸⁶⁸ И. Гвозденовић, *нав. дело*, 89.

⁸⁶⁹ В. Даутовић, И. Борозан, Б. Кокотовић, *нав. дело*, 138.

⁸⁷⁰ Исто, 127.

⁸⁷¹ Б. Вујовић, *нав. дело*, 165.

⁸⁷² А. Кирил, *нав. дело*, 260.

руског Манастира Светог Пантелејмона митрополиту је послао икону на којој је био представљен Свети Пантелејмон, 1875. године.⁸⁷³

Поводом двадесет година од постављања на место митрополита 1879. године словенофили, односно Михаил Черњајев, Иван Аксаков и Нил Попов поклонили су му архијерејско жезло и упутили и писмо честитке: „Симбол свештеног пастирства, шаљемо Вам, нека послужи као знак наше срдачне руске наде да ће Божија милост продужити дане Вашег живота од данас као митрополита слободне и независне Србије, као просветитеља автокефалне српске цркве и као новог самосталног члана словенске васељенске Христове цркве.“⁸⁷⁴

Митрополит Михаило је приликом свог боравка у Русији, највероватније током периода проведеног у емиграцији, на поклон добио и икону из Владимирске губерније, од свештеника Теодора Загорског. На икони је била представљена Пресвета Богородица иконографског типа Царице небеске, која представља заштитницу села у Владимирској области.⁸⁷⁵

Поред наведених мотива, првенствено есхатолошких и сотирилошких, може се закључити да су митрополитови мотиви прилагања храмовима и идеолошки, уколико се узме у обзир да је велики број богослужбених предмета које је приложио српским храмовима пореклом из Русије. Митрополит је кроз своје деловање и набављање икона и осталих богослужбених предмета преко словенофилских покрета настојао да искаже своју приватну побожност њиховим прилагањем храмовима.

Осим великог броја икона и богослужбених предмета, од којих многи нису сачувани, митрополит је тестаментом оставио и новац за оснивање фондова. Један фонд је био намењен за школовање двојице српских монаха у руским духовним академијама. Други фонд је био за школовање ђака који потичу из митрополитовог родног места, Сокобање. Намена трећег фонда је била за штампање књига које би одбраниле православље.⁸⁷⁶

⁸⁷³ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско питање*, 70.

⁸⁷⁴ М. Јовановић, *Пријатељима црквеног реда и мира*, Београд, 1891, 39.

⁸⁷⁵ АСПЦ, ММ, S.A.

⁸⁷⁶ С. М. Димитријевић, *нав. дело*, 49–50.

Црква Преображења Господњег у Сокобањи

Митрополит Михаило Јовановић се истакао и као ктитор, подигавши у свом родном месту, Сокобањи Цркву Светог Преображења Господњег. Црква у српско-византијском стилу је грађена осам година, док је освећење храма обављено 1892. године.⁸⁷⁷ Руско-византијски стил је посебно био популаран током XIX века у Русији, а током последње деценије века је успостављен „нови руски стил“, који је представљао симбол у градитељству који су подржавали словенофилски кругови.⁸⁷⁸ С обзиром на то да је у великој мери митрополит Михаило био окренут словенофилима, подржавао је српско-византијски стил грађења храмова. То се посебно има у виду код изградње цркве у Сокобањи. Црква Преображења Господњег је подигнута по пројекту истакнутих архитеката српско-византијског стила, Светозара Ивачковића и Душана Живановића.⁸⁷⁹ Основа цркве је у облику слободног крста са тамбуром који је засведен куполом. На западном делу се првобитно налазио трем, који је затворен и претворен у припрату. Изнад лунете се налази розета.⁸⁸⁰

Одмах по освећењу 1892. године митрополит је даровао храму сребрне богослужбене предмете неопходне за обављање литургије. То су: путир, кашичица, петохлебница, суд са освећење водице и дискос.⁸⁸¹ Порекло литургијских предмета је руско, што се закључује на основу сачуваног дискоса у ризници цркве, који потиче из Русије. Урађен је у форми дискоса са постољем. У

⁸⁷⁷ Р. Милошевић, *Црквено задужбинарство код Срба*, Смедерево, 2005, 452.

⁸⁷⁸ Узор словенофила у украшавању храмова је представљала је црква у Коломенском: А. Кадијевић, *нав. дело*, 172.

⁸⁷⁹ Исто, 81.

⁸⁸⁰ Љ. Н. Николић, С. Станковић, *Сокобања 1837-2007*, Сокобања, 2007, 276–278.

⁸⁸¹ Исто, 276.

средњишњем делу је представљен Исус Христ на престољу, који десном руком благосиља, док у левој држи јеванђеље. Бордура је украшена флоралним мотивима. Овакав тип дискаса са постољем је карактеристичан за руску уметност у другој половини XIX века. Руски цареви су утицали на обликовање дискаса са постољем, који су израђивани налик сребрним посудама, коришћеним на француском двору у XVII веку. Посуде су са одговарајућим иконографским представама прилагођене намени коју дискос има у процесу литургије.⁸⁸² Постоје подаци да је митрополит приложио храму и иконе које су руског порекла.⁸⁸³ Данас се те иконе не чувају у ризници.

Поред тога што се сам митрополит истакао као приложник, његовим посредством је руски гроф Теодор Котов Николајевич из Москве потпуно опремио храм Преображења Господњег богослужбеним предметима 1892. године. На списку поклона се налазио „један полијелеј са тридесет свећа, чирак са седам свећа на престољу, четири велика чирака пред иконама, једно кандило позлаћено са седам чаша, десет кандила, два чирака беле боје, један ковчег (у виду пирамиде позлаћен за Свету тајну), један позлаћен суд са сребрном чашом, једна чаша за Свету водицу, једно кропило за кропљење, једна чаша за водосвећење, два раскошна позлаћена барјака, два барјака чојана, једно велико јеванђеље, позлаћена кадионица, плаштаница златоткана, копље, тас [...]“, затим две одежде намењене свештенику „од златоткане материје, и од посребрене материје“ и једна одежа намењена ђакону од „посребрене материје“, као и неопходни прекривачи за часну трпезу, те велики број руских крстова.⁸⁸⁴

Од богослужбених предмета са списка данас се у ризници сокобањске цркве налази сребрни путир са фрагментима позлате. Чаша путира је декорисана медаљонима са биљним орнаментима, у виду винове лозе и житног класја. На стопи путира су представљени цветови са четири стране, док се у њиховом

⁸⁸² В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 674–675.

⁸⁸³ М. Ракоција, *Манастири и цркве јужне и источне Србије*, Ниш, 2013, 204.

⁸⁸⁴ „Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска VII, јул 1892, 739–740.

централном делу налазе рубини. Дршка путира је такође украшена флоралним мотивима. Путир највероватније потиче из неке од московских радионица.

У ризници цркве се налазе и два јеванђеља, која су штампана у Кијевско-печерској лаври, а унутар једног јеванђеља је дат и родослов породице Теодора Котова Николајевича.⁸⁸⁵ Јеванђеље је претрпело велика оштећења, те су иконографске представе на корицама уништене. На предњој страни су у медаљонима на угловима били представљени апостоли, док су сами медаљони уоквирени перлама и спојени са централним медаљоном флоралним и геометријским мотивима. Централна представа је уништена. Може се претпоставити да је у средишњем делу било приказано Васкрсење Христово, што се може закључити на основу фрагмента барјака и главе анђела. Медаљони су били урађени од порцелана.

Друго руско јеванђеље које се чува у ризници највероватније није дар руског грофа, јер се не налази на списку поклона дарованих цркви. Постоји могућност да је управо митрополит Михаило приложник овог руског јеванђеља. Оков јеванђеља је позлаћен. На предњој страници се у централном делу налази представа Васкрсења Христовог. У медаљону је приказан Исус Христ који васкрсава из отвореног гроба. У десној руци држи крст са заставом, док му је лева рука подигнута. У угловима су јеванђелисти у медаљонима, како држе своја јеванђеља. Около медаљона се налази биљна врежа. На задњој страници јеванђеља је представа благовести Богородици. Сцена је приказана у ентеријеру, Пресвета Богородица је са десне стране, у стојећем ставу, са склопљеним рукама, испред стола на коме се налази књига. Са леве стране је арханђел Гаврило, који стоји на облаку. У десној руци држи крин, док левом руком показује на Светог духа, који је приказан у виду голуба. Представа је уоквирена бордуром од биљне вреже, са флоралним мотивима, а у централном делу са леве и десне стране су у мањим медаљонима приказани крстови.

Још један предмет који је на списку из *Весника* означен као „ковчег у виду пирамиде“ јесте дарохранилица. Њена намена је чување светих дарова и

⁸⁸⁵ Љ. Н. Николић, С. Станковић, *нав. дело*, 90.

поставља се на свети престол.⁸⁸⁶ Позлаћена дарохранилица је конструисана у форми балдахина. У средишњем делу се налази саркофаг, који представља Христов гроб, док је на врху приказан крст. На дну се налази део намењен освећеним даровима. Овакав тип дарохранилица израђених у Русији је махом био конструисан у форми балдахина или храма.⁸⁸⁷

Како је Преображењска црква подигнута на месту старије, у њеној ризници се налази и јеванђеље које је храму поклонио кнез Милош Обреновић, 1837. године. Јеванђеље такође потиче из Русије. Оковано је и израђено техником пресовања.⁸⁸⁸

Митрополит Михаило је у жељи да истакне себе као ктитора и искаже своју приватну побожност подигао храм у месту свог рођења. Важно је истаћи да је митрополит Михаило за изградњу храма користио и помоћ добијену из Русије.⁸⁸⁹

Не може се поуздано утврдити у којој мери је митрополит био заслужан за уређење остатка храма. Живопис и иконостас цркве је извео сликар Милисав Марковић, један од најангажованијих уметника с краја XIX века.⁸⁹⁰ Зидно сликарство храма није сачувано, а у цркви се налази првобитни иконостас. Познато је да је његова цена износила 6.000 динара.⁸⁹¹ Иконостас је формулисан трозонски и састоји се од царских двери, престоних икона, у првој зони, реда Великих празника у другој зони, док се на врху завршава крстом.

Поред цркве, митрополит Михаило је заслужан и за подизање основне школе у Сокобањи.⁸⁹² Школа је саграђена 1894. године, а митрополит је подигао у знак сећања на своје родитеље.⁸⁹³

⁸⁸⁶ В. Даутовић, „Ризница манастира Светог Прохора Пчињског“, 490.

⁸⁸⁷ Исти, *Уметност и литургијски ритуал*, 612.

⁸⁸⁸ Исто, 226.

⁸⁸⁹ Р. Милошевић, *нав. дело*, 425.

⁸⁹⁰ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини*, 156.

⁸⁹¹ Љ. Н. Николић, С. Станковић, *нав. дело*, 276.

⁸⁹² Видети предмет о изградњи школе: ДАС, ПО, к. 32. бр. 158.

⁸⁹³ Љ. Н. Николић, С. Станковић, *нав. дело*, 91.

Иако нису сачувани сви руски богослужбени предмети које је митрополит приложио цркви, они јасно упућују на његово настојање да русификује српску црквену уметност.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

За трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију водећу улогу је имао митрополит Михаило Јовановић, који се на челу Српске цркве налазио у периоду од 1859. до 1881. и од 1889. до своје смрти 1898. године. Као питомац митрополита Петра Јовановића школован је у духовном центру Кијевско-печерске лавре, на семинарији и духовној академији. Након замонашења и повратка у Кнежевину настојао је да Српску цркву уреди по узору на Руску у свим сегментима. Убрзо по повратку у земљу постављен је за професора на Београдској семинарији, где је предавао предмете Омилитику и Догматику. Недуго затим је рукоположен за епископа у Шапцу, а потом и за архиепископа београдског и митрополита Србије. Током читавог периода проведеног на митрополитском трону уживао је велики углед у Русији, од царске породице, црквених великодостојника и словенофила.

Кључни утицај на митрополитово богословско формирање и деловање у Кнежевини/Краљевини имао је првенствено митрополит московски Филарет Амфитеатров, а затим и други професори који су предавали на руској семинарији и духовној академији. Након постављања на митрополитско место, Михаило је наставио да преводи руску богословску литературу, али са својим редакторским интервенцијама. Истакао се као аутор педесет дела, међу којима се поред уџбеника намењеног београдској богословији, под називом *Омилитика* и *Црквено богословље*, издвајају и дела *Ручна свеишеничка књига*, *Православни проповедници* у четири тома, *Црквени учитељ* и многе друге. Осим руских богослова, за митрополитово деловање је заслужан и митрополитов претходник, митрополит Петар Јовановић, који је започео са уређењем Српске цркве по узору на руску.

Утицај руске сакралне уметности се остваривао кроз митрополитово ангажовање око школовања српских богослова и иконописца у Русији, као и кроз увоз руских икона, антиминос, плаштаница, богослужбених предмета и књига.

Поред личних контаката које је остварио током свог школовања у Кијеву, био је у сталном контакту са члановима словенофилског покрета. Наиме, словенофилски покрет, основан 40-их година XIX века, имао је своје организације у Москви, Кијеву и Петрограду. Прва организација је основана у Москви под називом Московски словенски комитет. Претеча комитета је био круг руске грофице Антонине Димитријевне Блудове, коју је митрополит упознао у Русији након завршетка школовања. Митрополит је био у сталној кореспонденцији са грофицом. Поред ње, био је у контакту и са другим истакнутим словенофилима, попут Михаила Погодина, Нила Попова, Ивана Аксакова и многих других, преко којих је договарао помоћ за српске храмове у виду новца и богослужбених предмета, као и за школовање српских питомаца у Русији.

Захваљујући словенофилском покрету, посебно иницијативи Нила Попова, у оквиру сверуске изложбе 1867. године додато је словенско одељење. Попов је успоставио контакте са различитим друштвима, а етнографски материјал је пристигао преко старешине Руске цркве у Бечу, Михаила Рајевског. Изложба у Москви је отворена 1867. године. За потребе изложбе етнографски материјал из Кнежевине је скицирао Стеван Тодоровић, кога је одабрало Српско учено друштво. Поред Тодоровићевих скица, Кнежевина је била представљена кроз народне ношње, предмете и велики број фотографија становништва и предела. За потребе изложбе је митрополит Михаило набавио две ношње из Крагујевачког округа. Изложба је поред учвршћивања српско-руских веза представљала важну прекретницу у истраживању етнологије у Србији. Многи истраживачи су започели своја истраживања на пољу етнологије, попут Михаила Валтровића, Драгутина Милутиновића, Ђоке Миловановића, Ђорђа Крстића, Стеве Тодоровића и многих других.

Значајну улогу словенофилски покрет је имао током српско-турских ратова 1876–1878. године. Посредством чланова Московског комитета руске

власти су послале добровољну јединицу на чијем челу се налазио Михаило Георгијевич Черњајев. Захваљујући словенофилима у Кнежевину су упућене три мобилне шаторске цркве. Једна од њих је била посвећена руском ратнику Александру Невском. Црква је била опремљена свим неопходним богослужбеним предметима, попут сребрног литургијског предмета који је потицао из московске радионице Павела Јоксимовича Овчињикова и свештеничке одежде, која је потицала из радионице браће Сапожников. У цркви се налазио иконостас, дело Александра Колчина. Након завршетка рата и склапања примирја са Турском, богослужбени предмети и иконостас су се налазили у дворишту Велике касарне, а затим су предати Саборној цркви и Капели Свете Наталије у Београду. Након изградње цркве посвећене Светом Александру Невском на Дорћолу, иконостас и остали предмети су пренети у храм. После извесног времена црква је порушена како би била подигнута репрезентативнија, а иконе са иконостаса су пренете у Цркву Светог Великомученика Пантелејмона у Клоки, где се и данас налазе.

Друга црква Свете Варваре коју су послале руске власти била је смештена у порти Цркве Вазнесења Господњег у Чачку. Почасна грађанка Москве, Варвара Бесонова била је задужена за опремање шаторске цркве. Након завршетка рата црква је послата граду Београду, али је задржана икона са представом Свете Варваре и литургијски прибор.

Важан топос у трансферу руске сакралне уметности представља споменик подигнут руским добровољцима који су страдали у рату 1876. године. Формиран је у облику пирамиде и налази се на Рујевици, у близини Алексинца. Подигнут је захваљујући генералу Черњајеву, а у свечаном освећењу споменика је учествовао митрополит Михаило. Други топос који сведочи о утицају руске културе представља и црква подигнута на месту где је 1876. године погинуо руски пуковник Николај Рајевски. Храм је посвећен Светој Тројици. За његово осликавање је одабран Душан Обреновић, који је радио иконе по предлошцима Виктора Васњецова, који су послати из Русије. Програм живописа храма је имао национални карактер, те су се у њему нашле сцене из српске и руске црквене историје, као и стојеће фигуре руских и српских светитеља. Душан Обреновић

није био школовани сликар, али је прихватио савремени ток руске сакралне уметности. Иконе намењене иконостасу су биле послате из Русије, а за њихово осликавање је био задужен Николај Бруни, који је попут Васњецова припадао кругу у Абрамцеву, кога је посебно подржавао словенофилски покрет.

За трансфер руске сакралне уметности од велике важности је била митрополитова посета Русији 1869. године, када је посетио Кијев, Москву и Петроград. Присуствовао је прослави и служењу литургије поводом педесетогодишњице Кијевске духовне академије. Осим руских црквених великодостојника, митрополит се сусрео са словенофилским круговима. У Москви је присуствовао седници Московског словенског комитета, на коме су покренута бројна важна питања трансфера руске сакралне уметности. Договорено је, по предлогу руског уметника и археолога Димитрија Струкова, да се у Кнежевину пошаљу два руска иконописца. Митрополит је прихватио предлог, те је настојао да обезбеди посао руским уметницима. Нажалост, остало је непознато да ли су иконописци дошли у Србију и ако јесу, коју цркву су осликали. На седници је митрополит позвао руске трговце да шаљу иконе и остале богослужбене предмете. Прегледао је излог московског фабриканта Ивана Четверикова, члана Московског комитета, те је договорио да се пошаље велики број икона из његове радње.

Приликом митрополитове посете Русији договорено је и отварање Српског подворја у Москви. За Подворје је цар Александар доделио Цркву Светих бесребреника Кира и Јована. Митрополит Михаило је заједно са секретаром Московског комитета Николајем Дурновим договорио отварање Подворја, док је уређење храма трајало од 1869. до 1874. године. Подворје је имало за циљ да учврсти везе између Српске и Руске цркве. Поред тога, у Подворју су се често прикупљале донације за храмове у Кнежевини/Краљевини. На изглед храма су у великој мери утицали словенофили: на зидовима су биле истакнуте српска и руска национална историја, као и најзначајнији хришћански празници и светитељи, истакнуте личности из српске и руске историје. Аутор икона у наосу храма је И. Кондра, уметник аустријског порекла, који је неко време стварао у Русији. Митрополит Михаило је приложио цркви икону Светог

Саве, чиме је исказао своју приватну побожност и своје руковођење делима овог светитеља.

Митрополит се у Русији сусрео са значајним личностима, црквеним великодостојницима и члановима словенофилског покрета, служио је литургије у храмовима, посетио многобројне руске светиње и музеје, што је на њега оставило велики утисак. Многи храмови које је посетио били су изграђени у руско-византијском стилу. Поменути стил су подржавали и словенофилски кругови. У другој половини XIX века у Кнежевини/Краљевини развија се српско-византијски стил, у коме су подигнути многи храмови, а 1862. године је донет и закон који је налагао да се цркве граде у том стилу.

Услед сукоба са краљем Миланом Обреновићем, као и политичке окренутости Кнежевине према Аустроугарској, митрополит је морао да напусти управљање Српском црквом 1881. године. Митрополит је био истакнути словенофил, русофил, либерал и као такав сметао је Аустроугарској. Као повод за митрополитово смењивање послужио је закон о црквеним таксама. Закон је подразумевао плаћање различитих такси, а донет је без сагласности црквених власти. Смењени митрополит је провео девет година у емиграцији. Посетио је Цариград и Свету Гору, боравио је у Цариграду, Бугарској и Румунији, а затим у Русији, првобитно у Кијевско-печерској лаври, а потом у Москви.

Митрополит је током емиграције посетио света места, након чега настају његова дела *Света Гора Атоска, Хришћанске светиње на истоку* и *Животопис Пресвете Богородице*. У описима светих места митрополит је користио и дела руских путописаца. Приликом описа Свете Горе је посебно велику пажњу поклатио храмовима који припадају Руској цркви. По узору на руске црквене писце описује многа чуда Пресвете Богородице, те истиче различите култове руских Богородица. Након посете светим местима, боравио је у Руској царевини. Током боравка у емиграцији је радио на поновном отварању цркве Српског подворја и њеном уређењу. Подворје је било затворено услед заоштравања српско-руских односа. У периоду проведеном у емиграцији митрополит није био у могућности да у већој мери утиче на трансфер руске сакралне уметности. Године 1885. послао је пет хиљада икона са словенским светитељима Тирилом и

Методијем, које је добио од Петроградског комитета и које су подељене српским школама.

Право на пензију добио је 1887, а у земљу се вратио 1889. године, кад је на српски престо дошао краљ Александар Обреновић. Током боравка у Русији за време емиграције митрополит је учврстио везе са истакнутим руским личностима, преко којих је наставио да упућује српске уметнике у руске иконописачке радионице у Москви и Кијеву. Школовање питомаца је имало више фаза: започињали су школовање у радионицама, а завршавали на ликовним академијама.

У договору са архимандритом Антонијем Медведевим, настојатељем иконописне школе Тројице-Сергијеве лавре, митрополит је 1869. године на школовање послао тројицу питомаца, односно Живка Југовића, Благоја Кулића и Михаила Борисављевића. Од поменуте тројице уметника најплодотворнију делатност је остварио Живко Југовић, који се након Русије школовао у Риму и Минхену. Благоје Кулић се усред прекида школовања током српско-турских ратова више није бавио иконописом, већ је наставио каријеру у служби као писар. Уметничко стваралаштво Михаила Борисављевића није познато. Приступ сликарству у руским иконописним школама није одговарао питомцима. Њихов циљ је био прелазак на ликовне академије у Москви и Петрограду или одлазак у неки други европски центар. Поред места у иконописним школама за уметнике, посредством Министарства просвете Србије и разних словенофилских добротворних организација митрополит је питомцима обезбеђивао и материјалну помоћ. Митрополитови мотиви за школовање српских уметника у Русији били су упознавање и прихватање руског модела иконописа. Осим тога, у Кнежевини/Краљевини није постојала адекватна иконописачка школа, иако је митрополит настојао да отвори једну такву школу, што је предложио Министарству просвете 1861. године. Она би се налазила при Београдској семинарији, по узору на Петербуршку семинарију, која је у свом саставу имала иконописну радионицу.

Поред поменутих питомаца, у Русији су се као иконописци школовали Лазар Крцалић, Милутин Бл. Марковић, Настас Стефановић, Петар Кнежевић и

Рафаило Георгије Момчиловић. Након повратка са школовања, ови уметници су осликали велики број храмова у Кнежевини/Краљевини. Најплодотворнију делатност су остварили Југовић, Крцалић, Марковић и Момчиловић, осликавши велики број иконостаса и храмова. Током школовања прихватили су историјски модел иконописа. У раду Лазара Крцалића и Живка Југовића су поред истористичког присутни и елементи симболизма. Блиско сликарство примењује и Настас Стефановић, који је поред осталих својих дела аутор иконе надгробног споменика митрополита Михаила у Саборној цркви у Београду. Споменик се налази насупрот гробници кнеза Михаила Обреновића, што говори о великом поштовању које је митрополит имао.

На југу Србије је значајну делатност остварио Милутин Бл. Марковић. Иако у погледу сликарске технике и колорита његово сликарско умеће није било превелико, иконографска решења која је примењивао наишла су на одличан пријем у црквеним круговима. Крајем XIX века митрополит Михаило је на школовање у Кијевску иконописну школу послао и Петра Кнежевића. Познато је свега неколико његових радова. Последњи уметник у низу школован у Русији је Рафаило Георгије Момчиловић, који се школовао у Строгановској школи у Москви. Рафаило је поред црквеног сликарства радио и пејзаже и портрете. Истакао се као аутор портрета митрополита Михаила који се налази у Народном музеју Србије.

Уметници су се приликом школовања упознавали са савременим токовима у руској уметности. Током XIX века је у Руској царевини владало велико интересовање за проучавање античких и средњовековних споменика, те се инсистирало на томе да се иконе сликају према одговарајућим историјским описима. Истраживања су допринела да се прихвати и примењује историјски модел иконописа. Овај модел је пренет на простор Кнежевине/Краљевине управо посредством богослова и иконописаца школованих у Русији. Митрополит је подржавао одлазак српских уметника на школовање због тога што су руске иконографске представе биле исправне у догматском смислу, али и у складу са савременим токовима. Висока црквена јерархија на челу са митрополитом Михаилом била је против зографског сликарства, које је на југу Србије било

доминантно све до ослобођења 1878. године. Упознавање српских уметника са руским савременим токовима гарантовало је њихову исправност у раду.

Митрополит Михаило је заслужан за увоз великог броја серијски рађених икона и богослужбених предмета. Тиме је желео да спречи увоз неправославних икона, које су биле присутне у Кнежевини/Краљевини. То је, поред увоза руских икона, покушавао да спречи и на друге начине. Обраћао се Министарству просвете и црквених дела, као и Министарству финансија са предлозима да све иконе које се увозе прегледа месни духовни старешина. Сви митрополитови предлози су одбијени, док је проблем увоза неправославних икона решен тек пет година након митрополитове смрти, 1903. године. Такође, митрополит је кроз проповедничку делатност парохијанима указивао на то какве иконе би требало да купују. Ризнице многих храмова на југу Србије чувају руске серијски рађене иконе, као и индустријске.

Руски богослужбени предмети, одежде, црквене књиге и иконе пристизали су митрополиту и преко руског конзулата у Београду. Митрополит је наведене предмете набављао преко својих личних контаката, које је успоставио за време свог школовања и током посете Русији 1869. године, те словенофилског покрета и њихових многобројних организација, првенствено у Москви и Петрограду. Често је црквене књиге, посебно јеванђеља, поручивао од руског Светог синода. Јеванђеља су штампана у Московској и Кијевској синодалној типографији, а у српским храмовима су присутна јеванђеља која су окована или пресвучена текстилом. Поред храмова у Кнежевини/Краљевини, митрополит је предмете прослеђивао и онима у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини, а мањим делом храмовима у Црној Гори и Далмацији. Тиме је утицао на шире подручје ван територије Србије. Иако је био заслужан за увоз великог броја свештеничких и ђаконских одежди, услед неотпорности на спољашње утицаје, оне нису сачуване у српским храмовима. Након повратка из емиграције, митрополит је преко руског државног саветника Николаја Парунова успео да набави велики број богослужбених предмета. Током 90-их година XIX века успео је да снабде преко 40 храмова литургијским предметима.

Настојећи да подстакне утицај руске сакралне уметности, митрополит је подржавао рад фирме „Витомир Марковић и Иван Павловић“, основане 1884. године у Београду, која је увозила богослужбене предмете и иконостасе из Русије. Преко њих је набављено преко двадесет и пет иконостаса за простор Србије, Босне и Херцеговине и Карловачке митрополије. Митрополит Михаило је учествовао у прегледу руског иконостаса, набављеног за Цркву Богородичиног Покрова у Радљеву. Посебно је био задовољан уметничким квалитетом икона, али и њиховом повољном ценом. Иконостас импортован из Русије је био знатно повољнији у односу на иконостасе које су осликавали српски уметници. Радљевачки иконостас је формиран у четири зоне, а непознати руски иконописац је извео веома сложен иконографски програм. Велику улогу у програмском избору икона имали су и приложници приликом поручивања икона на иконостасима у Божевцу, Кличевцу и Параћину. Увоз руских икона, иконостаса и богослужбених предмета је у великој мери утицао на русификацију српске сакралне уметности. Фирма је набављала веома повољно робу из Русије, чиме је била велики конкурент српским црквеним уметницима.

Како би потпуно преуредио Српску цркву по узору на Руску, митрополит је поручивао антиминос који су штампани у Московској синодалној типографији. За њихово иконографско уобличавање били су изабрани водећи руски уметници тог времена. Антиминси су рађени по клишеима Фјодора Гријоријевича Солнцева, док је гравуру урадио Константин Јаковљевич Афанасјев. Године 1866. митрополит је преузео антиминос који је уобличио Л. А. Серјаков, а који су садржали мање измене у иконографском погледу. Поменути руски уметници су били представници руско-византијског стила, те су и на антиминосима присутни руско-византијски елементи.

Осим антиминоса, митрополит Михаило је из Русије импортовао и плаштанице. Само током 1870. године је преко секретара Московског комитета Нила Попова набавио педесет плаштаница. Захтевао је да буду квалитетне, а касније је наставио да их поручује. Велики број српских храмова у својим ризницама чува руске плаштанице. Најраспрострањеније су тзв. плаштанице Великог петка.

Кроз проповеди митрополит Михаило је указивао верницима на неопходност прилагања богослужбених предмета и икона храмовима. У складу са тим митрополит се истакао као приложник великог броја литургијских предмета. Мотиви за приложничку и ктиторску делатност су првенствено есхатолошки и сотиролошки, али су и израз митрополитове жеље да се истакне у заједници. Након повратка из емиграције митрополит се посебно истакао као приложник, а многи предмети које је даровао били су руског порекла. У српским храмовима је сачуван мали број богослужбених предмета које је приложио. Међу њима је и серијски рађено јеванђеље које је поклонио Цркви Рођења Светог Јована Крститеља у Орљану, које се чува у Музеју црквених старина Епархије нишке. Штампано је у Кијевској синодалној типографији и потиче из 1892. године. Током 1893. митрополит је послао манастиру Копорину велики број икона од којих су многе пореклом из Русије, чиме је настојао да прошири култ руских светитеља.

Митрополит Михаило је тестаментом оставио Саборној цркви у Београду своје личне окрете, панагије и крстове како би се употребљавали приликом богослужења. Осталим храмовима у Србији је поклонио све иконе које је поседовао. У ризници Саборне цркве налази се један митрополитов ручни крст из 1887. године, поклон Петербуршког добротворног друштва, о чему сведочи натпис на поклопцу кутије у којој се чува. Техником емајла је на крсту представљено Христово Распеће. Иконе, крстове за благосиљање и јеванђеља митрополит је поклонио црквама у Краљевини Србији. У митрополитовој заоставштини налазило се неколико архијерејских жезала и архијерејске одежде, које су му поклонили словенофилски покрет и руски црквени великодостојници. У ризници Саборне цркве изузев два крста нема других митрополитових предмета.

Поред своје приложничке делатности, митрополит Михаило се истакао и као ктитор. Црква Преображења Господњег у Сокобањи подигнута је захваљујући њему, а за њену изградњу коришћена је и помоћ из Русије. Изградња храма је започета 1884. године, а освећена је 1892. године. Храм је урађен по пројектима водећих архитеката српско-византијског стила Светозара

Ивачковића и Душана Живадиновића. Поред тога што је одмах по освећењу храма митрополит приложио руски сребрни литургијски прибор, митрополитовим посредством је руски гроф Теодор Николајевич Котов даровао неопходне богослужбене предмете: полијелеје, одежде, барјаке, кадионице и остале црквене утвари, од којих ризница данас садржи свега неколико – један путир који потиче из непознате московске радионице, позлаћена дарохранилица и два јеванђеља, која су окована и штампана у Кијевској синодалној типографији.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Државни архив Србије (ДАС)

Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење (МПс – П)

Министарство просвете и црквених дела – Црквено одељење (МПс – Ц)

Министарство иностраних дела – Политичко-просветно одељење (МИД)

Митрополија Београдска (МБ)

Збирка поклона и откупа (ПО)

Архив Српске православне цркве (АСПЦ)

Митрополит Михаило (ММ)

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)

Српско учено друштво (СУД)

Новине и часописи

„Беседа коју је говорио архиепископ београдски и митрополит српски Михаил на посвећењу епископа шабачког Мојсеја, кад му је предавао архијерејски жезал 14. септембра у Саборној београдској цркви“, *Пастир – лист за науку и књижевност духовног садржаја*, бр. 38, 29. септембар 1868, 592–593.

„Како је наш високопросвештени Г. Митрополит посетио словенски комитет“, *Пастир – лист за науку и књижевност духовног садржаја*, бр. 28, 10. новембар 1869, 615–624.

„Још неколико речи о нашем г. Митрополиту у Русији (из „Голоса“), *Пастир – лист за науку и књижевност духовног садржаја*, бр. 31, 10. децембар 1869, 691–693.

„Јавне благодарности“, *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска XII, мај 1890.

„Рад сабора архијерејског“, *Весник Српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска III, март 1891.

„Други ценовник за 1892. год. свију црквених одјејања и свештеничког одеа, која се могу добити у радњи Витомира Марковића и Павловића у Београду“, *Весник Српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска I, јануар 1892.

„Јавне благодарности“, *Весник Српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска V, мај 1892.

„Јавне благодарности“, *Весник Српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска VII, јул 1892.

„Јавне благодарности“, *Весник Српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска IX, септембар 1892.

„Јавне благодарности“, *Весник Српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска IX, септембар 1895.

„Јавне благодарности“, *Весник Српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска VI, јун 1898.

„О посѣщени Острожскаго Кирилло-Меодиевскаго братства високопреосвящен нѣйшимъ Михаиломъ Митрополитомъ Серви“, *Волинскія епархіалныя дѣлности*, бр. 24, 16. децембар 1869, 944–945.

„Мѣстныя извѣстія“, *Литовскія епархіяльныя вѣдомости*, бр. 22, 1869, 1287–1290.

„Пребывание Митрополита Сербскаго Михаила въ Москвѣ“, *Московские епархиальные ведомости*, бр. 41, 12. октобар 1869, 5–6.

„Разныя извѣстія“, *Московские епархиальные ведомости*, бр. 42, 19. октобар 1869, 8–12.

„Посвѣщеніе Воскресенскаго, Новыя Иерусалимъ именуемаго, монасрыя высокопросвященнымъ Михаиломъ Митрополитомъ Сербскимъ“, *Московские епархиальные ведомости*, бр. 44, 2. новембар 1869, 8–12.

„Освещеніе цркве српског подворја у Москви, на дан првозваног Андрије“ *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд, Год. I, бр. 46, 24. децембар 1874, 705–707.

„Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве, српског подворја у Москви“, *Сион: лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, Београд Год. II, бр. 15, 21. април 1875, 210–226.

Литература

Александрович-Поповкин А., *Славянские благотворительные общества в Москве и Санкт-Петербурге: 1858–1921 гг.*, Воронеж, 2013.

Амфитеатров Я., *Чтенія о Церковной Словесности или Гомилетика*, Кијев, 1846.

Армеева Л. А., *Училище иконописания при троице-сергиевой лавре в 1885-1918 гг.: попытка возрождения традиционного иконописания*, том V, *Вопросы истории и теории христианского искусства* Вып. 2, 2011.

Армеева Л. А., *Иконописная школа Троице-Сергиевой лавры в контексте возрожденная традиционного иконописания (середина XVIII – начало XXI)*, Череповец, 2013, 193–206.

Архијерејско поученије новорукоположеном свештенику, Београд, 1858.

Баирд Я., *Иоганн Конрад Дорнер: некоторые материалы к биографии художника*, 2022.

Бањац Ј., *Радионица и трговина црквених утвари Николе Ивковића у Новом Саду*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2013.

Бањац Ј., *Манастир Ковиљ*, Нови Сад, 2013.

Батаковић Д. Т., *Дечанско питање*, Београд, 1989.

Белкаяова Е. Б., Шапов Я. Н., „Традиции святого Саввы Сербского на Руси“, у: *Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији* (1995), Београд – Жича – Студеница – Милешева, 1998, 359–367.

Блажић-Пејић Ј., Владимировна Ивановна Е., „Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године“, у: *Мешовита грађа*, књ. XXXIV, Београд (2013), 123–157.

Блажић-Пејић Ј., „Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)“, *Историјски часопис LXIV* Београд (2015), 337–361.

Блажић Пејић Ј., „Предлог о оснивању Словенског друштва узајамне помоћи у Москви из 1889. године“, у: *Мешовита грађа*, књ. XXXVI, Београд (2015), 275–288.

Блажић-Пејић Ј., „Из историје српско-руских веза: Московско попечитељство за школовање Словена (1889–1892)“, у: *Мешовита грађа (Miscellaena)*, бр. 41, Београд (2020), 171–192.

Блажић-Пејић Ј., *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2021.

Бован В., *Јастребов у Призрену (културно-просветне прилике у Призрену и рад руског конзулата И. С. Јастребова у другој половини деветнаестог века)*, Приштина, 1983.

Boycheva Y., „Icons from Muscovy one of the most beautiful things in the world“. The transfer of Russian icons in Greek lands, areal 16th-early 20th centuries, *Deltion tis HAE*, 2015, 219–233.

Брадић Т., „Иконостас Цркве Светих Апостола Петра и Павла у Врчину – рад Лазара и Олге Крцалић“, у: *Баштина*, бр. 30, Приштина – Лепосавић, 2023, 401–415.

Вениамин, архиеп. Нижегород. и Арзамас, *Новая скрижаль, или объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных*, Санкт Петербург, 1857.

Војводић М., *Друштво Светог Саве: документи 1886-1891*, Београд, 1999.

Војводић М., „Како је Српска црква добила независност 1879. године“, у: *Историјски часопис*, књ. L, Београд (2003), 87–98.

Вујовић Б., *Црквени споменици на подручју града Београда, шире подручје града = Les monuments religieux dans la region de la ville del Belgrade*, књ. 2, Београд, 1973.

Вујовић Б., „Дорћол и црква Светог Александра Невског“, у: *Годишњак града Београда*, књ. XXVI, Београд, 1979, 133–149.

Вујовић Б., *Саборна црква у Београду*, Београд, 1996.

Вукотич Л. М., Јович А. В., „Делегације Србије и Црне Горе на Другом свесловенском конгресу и сверуској етнографској изложби у Москви 1867. године“, у: *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, вол. 48, бр. 1, Косовска Митровица (2018), 199–225.

Вуковић С., *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац, 1996.

Вуковић С., „Стварање нове више јерархије после насилног уклањања митрополита српског Михаила“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826-1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 1–18.

Гвозденовић И., „Место и значај Павела Овчињикова у руском златарству“, у: *Зборник I (Музеј примењене уметности)*, ур. Б. Радојковић, Београд, 2005, 87–92.

Гласник Србског ученог друштва, књ. IV, св. XXI, Београд, 1867.

- Гласник Србског ученог друштва*, књ. V, св. XXII, Београд, 1867.
- Гласник Србског ученог друштва*, књ. VII, св. XXIV, Београд, 1868.
- Давидов Д., *Српска графика XVIII века*, Београд, 2006.
- Даутовић В., „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, ур. Н. Макуљевић, Београд – Врање, 2008, 159–217.
- Даутовић В., „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, у: *Лесковачки зборник XLIX*, Лесковац (2009), 385–418.
- Даутовић В., „Црква Свете Тројице у Рогљеву“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, ур. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 220–230.
- Даутовић В., „Црква Светих апостола Петра и Павла у Кобишници“ у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, ур. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 94–99.
- Даутовић В., „Богослужбени предмети из ризнице Саборне цркве у Неготину“, у: *Саопштења бр. XLVIII*, Београд (2016), 187–206.
- Даутовић В., „О антиминос архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила Јовановића“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 45 Нови Сад (2017), 189–204.
- Даутовић В., *Уметност и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2020.
- Даутовић В., „Ризница манастира Светог Прохора Пчињског“, у: *Манастир Свети Прохор Пчињски*, прир. Н. Макуљевић, Врање – Београд, 2021, 458–555.
- Даутовић В., Борозан И., Кокотовић Б., *Ризница Саборне цркве у Београду*, Београд, 2023.
- Димитријевић С., *Михаило архиепископ београдски и митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар Југословенства*, Београд, 1933.

Дурковић-Јакшић Љ., *Први српски питомци у Русији (пре 100 година)*, Београд, 1945.

Ђокић Н., Костић Ђекић А., Антонијевић З., *Црква и парохијски живот у селу Вреоци*, Београд – Лазаревац – Вреоци, 2017.

Е. В. *Историческое описаніе Козельской Шптинной пустыни и предтечева скита (Калужской губерніи)*, Свято-троицкая сергіева лавра, 1902.

Епископ шабачко-ваљевски Јован, „Српска црква у Србији од 1802. до 1918. године“, у: *Српска православна црква 1219–1969: Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд, 1969.

Женарју Рајовић И., *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1939–1912)*, Београд, 2016.

Женарју Рајовић И., „Значај Симе Андрејевића Игуманова у верској обнови Рашко-призренске епархије“, у: *Призренска Богословија: живот, мисија, допринос: 150 година од оснивања (1871–2021)*, Призрен – Нови Сад, 2021, 118–132.

Женарју Рајовић И., „Products of Russian Visual Culture in the Treasury of Rakovica Monastery in Belgrade (17th – 20th centuries)“, у: *Museikon: a journal od religious art and cultire: revue d'art et de culture religieuse* 6, Alba Lulia, 2022.

Женарју Рајовић И., *Манастир Раковица*, Београд, 2023.

Живковић И., „Проповедништво митрополита Михаила“, у: *Црквене студије*, Ниш, бр. 1 (2004), 161–185.

Зарић И., „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 37, Нови Сад (2009), 221–247.

Зебић Т., *Визуелни идентитет Пирота у XIX веку*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2020.

Знаменити Срби XIX века, год. III, ур. А. Гавриловић, Загреб, 1904.

Ивановна-Данченко С., *Из истории открытия Сербского подворья в Москве, Славяне и Россия: славяне в Москве К 870-летию со дня основания г. Москвы*, Москва, 2018.

Јовановић М., *Поученије новорукоположеном свештенику*, Београд, 1858.

Јовановић М., *Црквено богословље или црквесловие за ученике виши разреда*, Београд, 1860.

Јовановић М., *Пастирска поученија православнимъ христјанима на све неделѣ и празнике преко године*, Београд, 1860.

Јовановић М., *Одговор Чокрљану сведочећи да је источна црква истинито православна*, Београд, 1860.

Јовановић М., *Омилитика или наука о црквеној словесности*, Београд, 1861.

Јовановић М., *Црквениый Учитель*, Београд, 1861.

Јовановић М., *Православый проповеникъ митрополита србскогъ Михаила*, књ. 2. Београд, 1866.

Јовановић М., *Православни проповедник митрополита српског Михаила*, књ. I, Београд, 1866.

Јовановић М., *Православни проповедник митрополита српског Михаила*, књ. II, Београд, 1866.

Јовановић М., *Ручна свештеничка књига*, Београд, 1867.

Јовановић М., *Православни проповедник митрополита српског Михаила*, књ. III, Београд, 1867.

Јовановић М., *Православни проповедник митрополита српског Михаила*, књ. IV, Београд, 1871.

Јовановић М., *Православна српска црква у Књажевству Србији*, Београд, 1874.

Јовановић М., *Служба преподобному отцу Прохору Пчињскому*, Београд, 1879.

- Јовановић М., *Наука православне хришћанске вере*, књ. I, Београд, 1883.
- Јовановић М., *Животопис Пресвете Богородице са науком православне цркве у њој*, Нови Сад, 1886.
- Јовановић М., *Хришћанске светиње на Истоку*, Нови Сад, 1888.
- Јовановић М., *Пријатељима црквеног реда и мира*, Београд, 1891.
- Јовановић М., *Беседе и други књижевни радови митрополита Михаила*, књ. I Београд, 1893.
- Јовановић М., *Служба Светом Петру Цетињском*, Москва, 1893.
- Јовановић М., *Православна Српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895.
- Јовановић, П., *Српско подворје у Москви*, Београд, 1901.
- Јовановић М., *Српско сликарство у доба романтизма 1848–1878*, Нови Сад, 1976.
- Јовановић М., „Српска ликовна уметност и Русија крајем XIX и почетком XX века“, *Саопштења*, бр. XV, Београд (1983), 119–126.
- Јовановић М., *Ђока Миловановић (1850-1919)*, Београд, 1983.
- Јовановић М., *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд, 2007.
- Јовановић М., *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, Београд, 2012.
- Јовичић К., *Четрдесетогодишња прослава Архипастирске службе митрополита српског господина Михаила*, Београд, 1895.
- Кадијевић А., *Један век тражења националног стила у српској архитектури (1850-1918)*, Београд, 2007.
- Карпова О., „Српска колекција у збиркама Руског етнографског музеја“, у: *Колекција јесен/зима 1867 Српска-колекција из Руског етнографског музеја у*

Санкт Петербургу, ур. В. Нишкановић, О. Карпова, Н. Прокопјева, Београд 2005, 32–49.

Кирил Архимандрит, *Четрдесетогодишња прослава архипастирске службе митрополита српског господина Михаила*, Београд, 1895.

Ковачевић Д. М., *Србија и Русија 1878–1889, од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд, 2003.

Козлов В. Ф., *Сербское подворье в Москве*, Московский журнал 5, Москва, 1999.

Кондраатьевъ И. К., *Московскій Кремль евятыни достопамятности, историческое описание соборовъ, церквей монастыреѣй*, Москва, 1910.

Костић А., „Иконостас Димитрија Посниковића у Цркви Светог пророка Илије у Михајловцу“, у: *Смедеревски зборник*, бр. 4, Смедерево, 2013, 167–183.

Костић А., „Свети Сава мири браћу у српском црквеном сликарству XIX века“, у: *ЗЛУМС*, 41, Нови Сад, 2013, 33–49.

Костић Ђекић, А., *Црквени комплекс у Лозовику*, Смедерево – Београд, 2017.

Костић Ђекић А. Д., „Руски емигранти и црквено сликарство међуратног периода: Црква у селу Ратари код Смедеревске Паланке“, у: *Зборник радова, научни скуп „Смедеревски крај 1918–1941“*, ур. А. Кадијевић, С. Бјелица, Смедерево, 2017, 255–275.

Костић Ђекић А., „Иконостас цркве Сошествија светог духа у Крагујевцу“, у: *Споменица два века старе цркве у Крагујевцу (1818–2018)*, Каленић – Крагујевац, 2018, 147–185.

Kostić A. Rakonjac T., *Memorial Church in Gornji Adrovac as a symbol of Serbian-Russia cultural, political, national and artistic ties in late 19th and early 20th centuries*, *Zbornik Filozofskog fakuleta u Prištini*, текст у штампи.

Костић А., *Црквена уметност у Кнежевини Србији (1830–1882)*, Београд, 2022.

Костић А., *Од руина до крунидбене цркве: манастир Жича у 19. веку*, Београд, 2022.

Кусовац Н., *Српско сликарство у доба Стевана Мокрањца*, Београд, 1976.

Кусовац Н., *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд, 1987.

Ксингопулос А., *Мануел Панселинос*, Атина, 1956.

Лазић М., „Ктитори и приложници у српској култури у 19. и почетком 20. века“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили А. Столић и Н. Макуљевић, Београд, 2006, 611–659.

Лилић Б., „Активност митрополита Михаила на сређивању прилика у Нишавској епархији“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826-1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 109–118.

Лукић Н., „Литургијско богословље митрополита Михаила Јовановића“, у: *Црквене студије*, Ниш, бр. 20 (2022), 133–148.

Љушић Р., *Карађорђевићи*, Београд, 2001.

М. В. Я., *Учение о православном богослужении*, Санкт Петербург, 1878.

Макуљевић Н., „Гроб митрополита Михаила у Београдској Саборној цркви“, *Годишњак града Београда*, књ. XL/XLI, Београд (1993/1994), 141–146.

Макуљевић Н., „Полагање Христово у гроб изнад царских двери Саборне цркве у Београду“, у: *Саопштење*, бр. XXIX, Београд (1997), 203–212.

Макуљевић Н., „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века – Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 32–33, Нови Сад (2003), 193–212.

Макуљевић Н., „The 'zograph' model of Orthodox painting in Southeast Europe 1830-1870“, у: *Balkanica XXXIV*, Belgrade 2004, 385–405.

Макуљевић Н., „Модели иконописа“ у: *Иконопис Врањске епархије 1820-1940*, приредили: М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Београд – Врање, 2005, 9–48.

Макуљевић Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку, систем европске и српске културе у служби нације*, Београд, 2006.

Макуљевић Н., *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште, 2006.

Макуљевић Н., „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, ур. А. Столић и Н. Макуљевић, Београд, 2006, 807–837.

Макуљевић Н., *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1912)*, Београд, 2007.

Макуљевић Н., „Литургија, симболика и приложништво: иконостас Свете Тројице у Врању“, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008*, прир. Н. Макуљевић, Врање, 2008, 45–109.

Макуљевић Н., „Визуелна култура и уобличавање сакралне топографије Неготинске Крајине“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, прир. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 296–313.

Макуљевић Н., „Делатност дебарских и самоковских зографа у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Северној Србији у XIX веку“, *Проблеми на изкуството* 4, Софија (2015), 19–24.

Макуљевић Н., „Piety, Ideology, and Orthodoxy: Russian Icons in Serbian Church Culture (17th-19th centuries)“, у: *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th early 20th centuries)*, ed. Y. Boycheva, La pomme d'or Seyssel, 2016, 136–148.

Макуљевић Н., Костић А., Тиоровић И., *Храм Успења Пресвете Богородице у Собини*, Врање, 2020.

Марјановић Љ. М., „Благоје Р. Кулић као питомец митрополита Михаила“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826-1898)*“, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 279–292.

Матић М., *Ризница манастира Крка*, Београд, 2022.

Медаковић Д., *Истраживачи српских старина*, Београд, 1985.

Межински Миловановић Ј., *Храм Светог Александра Невског у Београду, споменица поводом стогодишњице постојања храма 1912-2012: историјат, архитектура, фрескопис, иконе, уметнички предмети*, Православна мисионарска школа, Београд, 2013.

Милаш Н., *Славенски апостоли Кирил и Методије и истине православља: поводом римског покрета у 1880-81 год. противу православне цркве*, Задар, 1881.

Миловановић К., „Богородица Тихвинска“, у: *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Београд – Врање, 2015.

Милосављевић П., Неки фрагменти из политичке делатности митрополита Михаила у Русији, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826-1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 167–176.

Милошевић Р., *Црквено задужбинарство код Срба*, Смедерево, 2005.

Милићевић М., *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, Годишњица Николе Чупића, књ. VII, Београд, 1885.

Mitchell W. J. T., *Showing Seeing: A Critique of Visual Culture*, Art History, Aesthetics, Visual Studies, ed. By M.A. Holly K. Moxey, Sterling and Francine Clark art Institute 2002.

Mitchell W. J. T., *What Do Pictures Want*, University of Chicago Press, 2005.

Мирковић Ј., *Манастир Бођани*, Београд, 1952.

Мирковић Ј., *Православна литургија или Наука о богослужењу Православне источне цркве I, општи део*, Београд, 1982.

Москва путеводитель, ур. Е. А. Звягинцев, М. Н. Коваленскую, М. С. Сергеев, К. В. Сивков, Москва, 1915.

Муравьев А. Н., *Путешествие по Святым местам в 1830 году*, Москва, 2006.

Брадић Т. „Збирка руских икона“, *Музеј црквених старина Православне Епархије нишке* – каталог сталне поставке, Ниш, 2022.

Михајловски М., *Учение о православном богослужении*, Санкт Петербург, 1878.

Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. II, Загреб, 1926.

Недельковић В., „Црква Вазнесења Господњег у Прахову“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, ур. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 185–190.

Николаевна М. Е., *Религиозная тема в Русской художественной культуре XIX века*, (докторская диссертация), Санкт Петербург, 2008.

Николић Љ. Н., Станковић С., *Сокобања 1837-2007*, Сокобања, 2007.

Норов А. С., *Путешествие по Святой Земле в 1835 году*, Москва, 2008.

Павловић А., „Српске теме Михаила Осиповича Микешина“, у: *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, бр. 4, Нови Сад (1968), 367–379.

Обрадовић Р. М., *Цркве и манастири Хомоља, Млаве и Стига*, Пожаревац, 2007.

Описаніе монастырей и скитовъ находящихся на святой горѣ Аонскій, С. Петербур, 1859.

Павловна А. Л., „Церковные росписи XIX в. в России: отражение столичных стилистических тенденций в многообразии направлений провинциальной монументальной живописи“, *Актуальные проблемы теории и истории искусства II*, Сборник научных статей, Санкт-Петербург, 2012.

Пальмовъ И., *Памяти высокопреосвященнаго Михаила Архїєпископа Бѣлградскаго и Митрополита Сербскаго*, С. Петербург, 1898.

Пантелић А., *Православна Москва Манастири, значајни храмови и капеле, мошти светитеља, чудотворне иконе, духовне школе и важнији музеји на*

подручју града Москве. Водич кроз православне светиње руске престонице, Београд – Москва, 2022.

Петковић С., „Манастир Студеница и Русија у XVII и XVIII веку“, *Осам векова Студенице: зборник радова*, Београд, 1986.

Петковић С., *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Нови Сад, 2007.

Петровић П., *Збирка српског сликарства XVIII и XIX века Народног музеја у Београду*, Београд, 2020.

Петровић П., *Једна необична музејска прича: педесет дела из Збирке српског сликарства 18. и 19. века Народног музеја Србије*, Београд, 2023.

Пјевац Ј., „Црква Свете Тројице у Тамничу“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, ур. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 254–260.

Пјевац Ј., „Црква Вазнесења Господњег у Сиколу“, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, ур. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 242–245.

Покрофьева Е., *Книга православног Христианина*, Москва, 2013.

Прелог М., „О свесловенском конгресу у Москви године 1867“, у: *Годишњак Скопског Филозофског факултета I*, Скопље (1930), 87–116.

Продић С., *Симболизам у тумачењу литургије код руских богослова*, Шибеник, 2010.

Пузовић П., „Подворје српске цркве у Москви“, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века*, Београд, 2011, 77–93.

Пузовић П., „Срби на Кијевској духовној академији (1869-1879)“, у: *Српске студије*, књ. 12, Београд (2012), 349–370.

Пузовић П., *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд, 2017.

Радужко М., *Манастир Копорин*, Београд, 2006.

Ракић С., „Великореметске иконе из 1867. године и њихови аутори“, у: *Зборник Матице српске*, бр. 22, Нови Сад (1986), 127–146.

Ракоција М., *Манастири и цркве јужне и источне Србије*, Ниш, 2013.

Рајић С., *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд, 2011.

Рајић С., „Држава и црква у Краљевини Србији за време последњег Обреновића“, у: *Зборник радова 1700. година Миланског едикта*, ур. Д. Николић, А. Ђорђевић, М. Тодоровић, Ниш, 2013, 781–797.

Рајић С., „Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године“, у: *Историјски часопис*, књ. LXII, 2013, 331–344.

Рајић С., „Краљица Наталија и Русија – од развода до проверавања“, у: *Српске студије = Serbian Studies*, књ. 4, 2013, 231–252.

Рајић С., „Више од два века српско-руских дипломатских односа“, *Српске студије* 9 (2018), 11–37.

Рајчевић У., „Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“, у: *Зборник за ликовне уметности*, бр. 19, Нови Сад (1983), 263–274.

Рајчевић У., „Како су се школовали српски уметници у Русији с краја 19. века“, у: *Свеске друштва историчара уметности Србије*, бр. 14, Београд (1983), 87–101.

Рајчевић У., „Сликар Милутин Бл. Марковић“, у: *Саопштења*, XVII Београд, 1985, 220–234.

Рајчевић У., *Ликовна енциклопедија Југославије*, Т. 2. Загреб, 1987.

Рајчевић У., „О фирми Витомира Марковића и Павловића из Београда“, у: *Саопштења*, XXIV, Београд, 1988, 287–294.

Рајчевић У., *Рафаило (Георгије) Момчиловић: монах, сликар и мученик (1875–1941)*, Београд, 1989.

Рајчевић У., „Због чега је и како митрополит Михаило удаљен са трона Српске цркве“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826-1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 65–80.

Россия иллюстрированная энциклопедия, ур. Ю. А. Никифоров, Москва, 2006.

Рожман М. „Иконостас Саборне цркве Светог Ђорђа у Крушевцу“, у: *Студије визуелне културе Балкана*, књ. 2, прир. А. Костић, Н. Макуљевић, Београд, 2019, 229–245.

Савић М., „Школовање српских ђака у Русији и митрополит Михаило“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826-1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 263– 269.

Свечаност открића споменика на Рујевици код Алексинца, 8. новембра 1880. године изгинулим руским добровољцима у српско-турском рату 1876. године, Београд, 1881.

Святой благовѣрный великій князь Александръ Невскій Свято-троицкая Александро-Невская лавра на память двухсотлѣт обители 1713-1913, С. Петербург, 1913.

Свято-Троицкая Александро-Невская лавра, Санкт Петербург, 2022.

Симић Н., *Два предлога Митрополита Михаила*, Београд, 1958.

Симић Миловановић З., *Сликарке у српској историји уметности*, Београд, 1938.

Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. Информационный план-проспект издания. М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, Москва, 1974.

Слијепчевић Ђ., *Хиландарско питање у XIX и почетком XX века*, Келн, 1979.

Слијепчевић Ђ., *Михаило, Архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен, 1980.

Слијепчевић Ђ., *Историја Српске православне цркве: од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд, 2002.

Словарь членовъ общества любителей российской словесности при московскомъ университетъ, Москва, 1911.

Споменица Друштва Светог Саве (1886-1936), Београд, 1936.

Стојанчевић В., „Улога митрополита Михаила у помагању ослободилачког покрета Срба у Турској“, у: *Живот и дело митрополита Михаила (1826-1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 93–107.

Српски биографски речник, бр. 4, Нови Сад, 2009.

Терзић С., „Руски словенофили и српско питање (1856–1878)“: *Српско-руски односи од почетка 18. до краја 20. века*, Зборник радова међународног научног скупа (Београд 23–25. септембар 2010), ур. М. Војводић, Београд 2011, 95–107.

Ты мой Бог я твой раб, жизнеописание настоятеля Троице-Сергиевой пустыни Архимандрита Игнатия (Мальшева), Санкт-Петербург, 2007.

Тимотијевић М., *Први српски штампани антиминоси и њихови узори*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, бр. 23. Нови Сад (1987), 39–69.

Тимотијевић М., „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Св. 25, Нови Сад (1989), 95–134.

Тимотијевић М., *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад, 1996.

Тимотијевић М., *Српско барокно сликарство*, Нови Сад, 1996.

Тимотијевић М., „Serbian sancta и Serbia sacra у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије“, у: *Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији*, (1995), Београд – Жича – Студеница – Милешева, 1998, 387–341.

Тимотијевић М., „Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III“, у: *Наслеђе*, Београд, 2002, 45–78.

Тимотијевић М., „Религиозно сликарство као историјска истина“, у: *Саопштења*, бр. 34, Београд, 2003, 361–388.

Тимотијевић, М., „Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године“, у: *Наслеђе*, бр. IX, Београд 2008, 9–46.

Титов Г., *Уроки по Пространному Христианскому Катехизису православных кафеолических восточных церкви*, Тифлис, 1877.

Титов Т., *Михаил Митрополит Сербский (1826-1898)*, Кијев, 1898.

Уредбе и прописи Митрополије београдске 1857–1876, књ. 2, прир. З. Ранковић, М. Лазић, Пожаревац, 2010.

Уредбе и прописи Митрополије београдске 1894–1920, књ. 4, прир. З. Ранковић, М. Лазић, Пожаревац, 2011.

Хаџи Стојановић Д., *Поклоничка путовања код Срба*, Београд, 2008.

Цветковић С., „Дела руских иконописаца у уметничкој збирци Музеја у Смедереву“, у: *Дела руских уметника у Музеју у Смедереву, слике и иконе од краја 17. до средине 20. века*, ур. Т. Гачпар, Смедерево, 2022.

„Ценовник црквених утвари, икона и књига, црквеног одејања и свештеничког одела, која се могу добити у радњи В. Марковића и Павловића у Београду“, у: *Црквени календар са Шематизмом Нишке епархије (први у православној Српској цркви у Краљевини Србији) за 1900. годину*, Ниш, 1899.

Чудотворне иконе Пресвете Богородице, прир. Ј. Анђелковић, Београд, 2010.

Чудотворне иконе Свете Горе, прир. Б. Матовић, Чачак – Крагујевац, 2015.

Чоловић, *Манастир Крка*, Загреб, 2006.

Шакота М., *Дечанска ризница*, Дечани, 2017.

Шакота, М., *Студеничка ризница*, Нови Сад – Студеница, 2015.

Шемјакин А. Л., *Митрополит Михаило у емиграцији (заједно са Николом Пашићем против Обреновића)*, Зборник Историјског музеја Србије 31 (2003), 219–237.

Шемјакин А., „Никола Пашич и Россия, из истории взаимоотношений“, у: *Истраживања*, бр. 27. Нови Сад (2016), 200–224.

Објављени извори

Москва – Србија, Београд – Русија, т. 1, Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век, документа и материјали = Москва – Србија Белград – Россия, том 1. Обществено-политические связи XVI–XVIII век. Сборник документов и материалов, приредили С. Долгова, Е. Иванова, А. Турилов, Т. Суботић-Голубовић, М. Јовановић, Београд – Москва, 2009.

Москва – Србија Београд – Русија, т. 2, Друштвене и политичке везе 1804–1878, документа и материјали = Москва – Србија Белград – Россия, том 2. Обществено-политические связи. 1804–1878 гг. Сборник документов и материалов, приредили М. Јовановић, Е. Иванова, Љ. Кузмичева и А. Тимофејев, Београд – Москва, 2011.

Москва – Србија Београд – Русија, т. 3, Друштвене и политичке везе 1804–1878, документа и материјали = Москва – Србија Белград – Россия, том 2. Обществено-политические связи. 1878–1917 гг. Сборник документов и материалов, приредили М. Јовановић, Е. Иванова, Љ. Кузмичева и А. Тимофејев, Београд – Москва 2012.

Посланство Краљевине Србије у Петрограду, т. 2. 1889–1897, приредили А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Београд, 2019.

Електронски извори

„Михаил Петрович Погодин“, доступно на: <https://ote4estvo.ru/lichnosti-xviii-xix/164-mikhail-petrovich-pogodin.html>, приступљено 25. 4. 2023.

„Филарет (Амфитеатров), митрополит Киевский, святитель“, *Православная библиотека Святых отцов и церковных писателей*, доступно на: https://azbyka.ru/otechnik/Filaret_Amfiteatrov/, приступљено 15. 12. 2022.

„Струков Дмитрий Михайлович“, *Открытая археология*, доступно на: <https://xn--80aajhqhktebqcvc2c9e6cj.xn--p1ai/individuals/%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2-%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B9-%D0%BC%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>, приступљено 8. 5. 2023.

А. Поповкин, „Паломничество Митрополита Сербского Михаила (Йовановича) в Россию в 1869 году“, доступно на: https://ruskline.ru/analitika/2019/11/26/palomничество_mitropolita_serbskogo_mihaila_iovanovicha_v_rossiyu_v_1869_godu, приступљено 7. 12. 2022.

„История Свято-Троицкой Александро-Невской Лавры“, доступно на: <https://lavra.spb.ru/history/>, приступљено 7. 12. 2022.

ПРИЛОЗИ

Сл. 1. Портрет митрополита Михаила Јовановића (фото-документација
Музеја Српске православне цркве)

*Сл. 2. Портрет митрополита Михаила Јовановића (фото-документација
Музеја Српске православне цркве)*

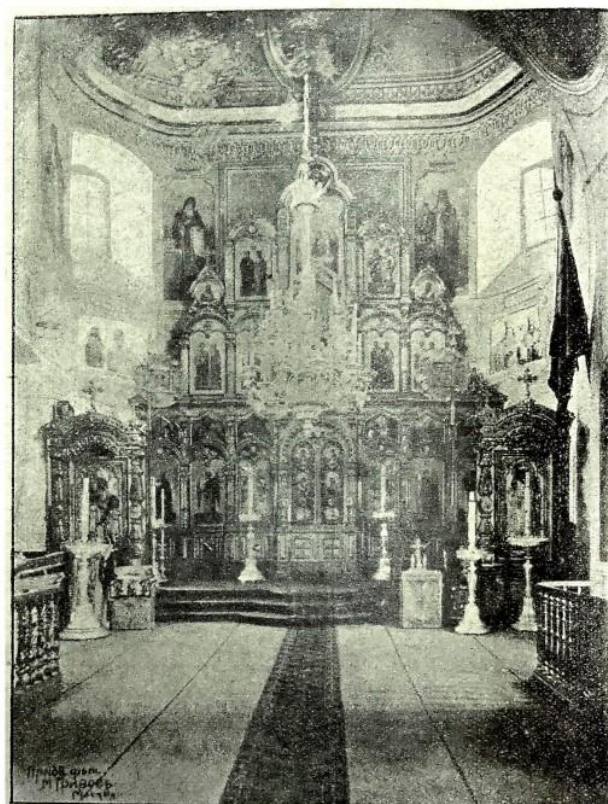

Сл. 3. Гроб митрополита Михаила Јовановића
у Саборној цркви у Београду

Къ торжествамъ на Сербскомъ подворьѣ.

Храмъ Сербскаго подворья.

Внутренность храма Сербскаго подворья, гдѣ съ южной стороны хранится сербское знамя.

Сл. 4. Црква Српског подворја и њена унутрашњост⁸⁹⁴

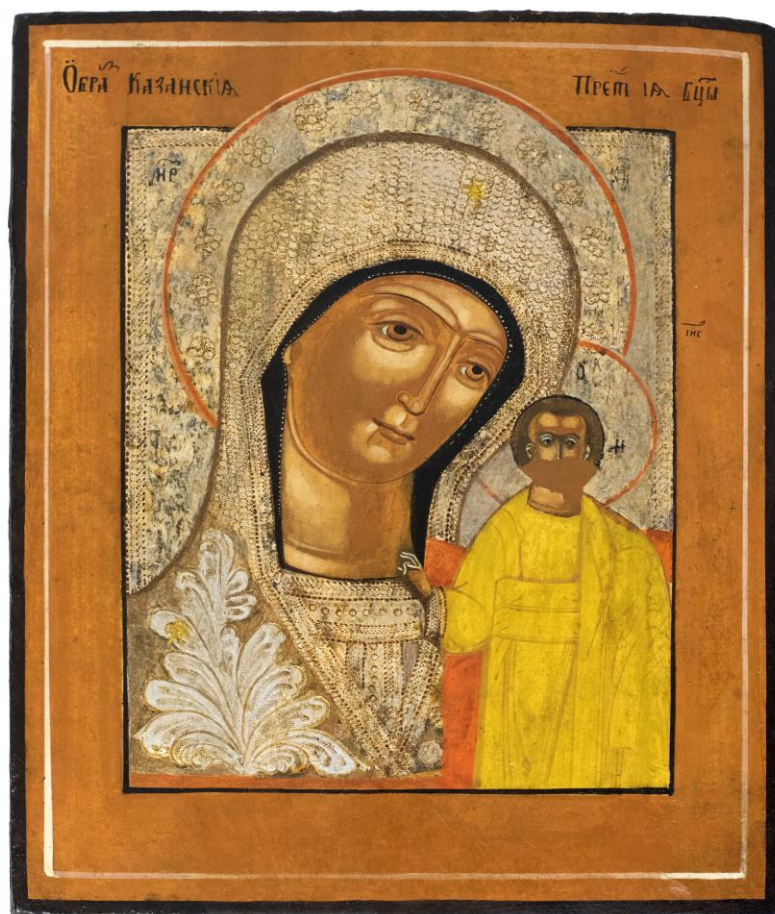
⁸⁹⁴ Извор: „Церковь Благовещения Пресвятой Богородицы при Сербском подворье“, доступно на: <https://sobory.ru/photo/304762> (приступљено 29. 9. 2023)

Сл. 5. Руска икона са приказом Христовог Васкрсења и најзначајнијих црквених празника из Манастира Светог арханђела Гаврила у Пирковцу

Сл. 6. Руска икона с приказом Распећа Христовог и светитеља из Цркве
Успења Пресвете Богородице у Кнез Селу

Сл. 7. Икона Богородице Казанске из манастира Сукова (фото-документација Музеја црквених старина Епархије нишке)

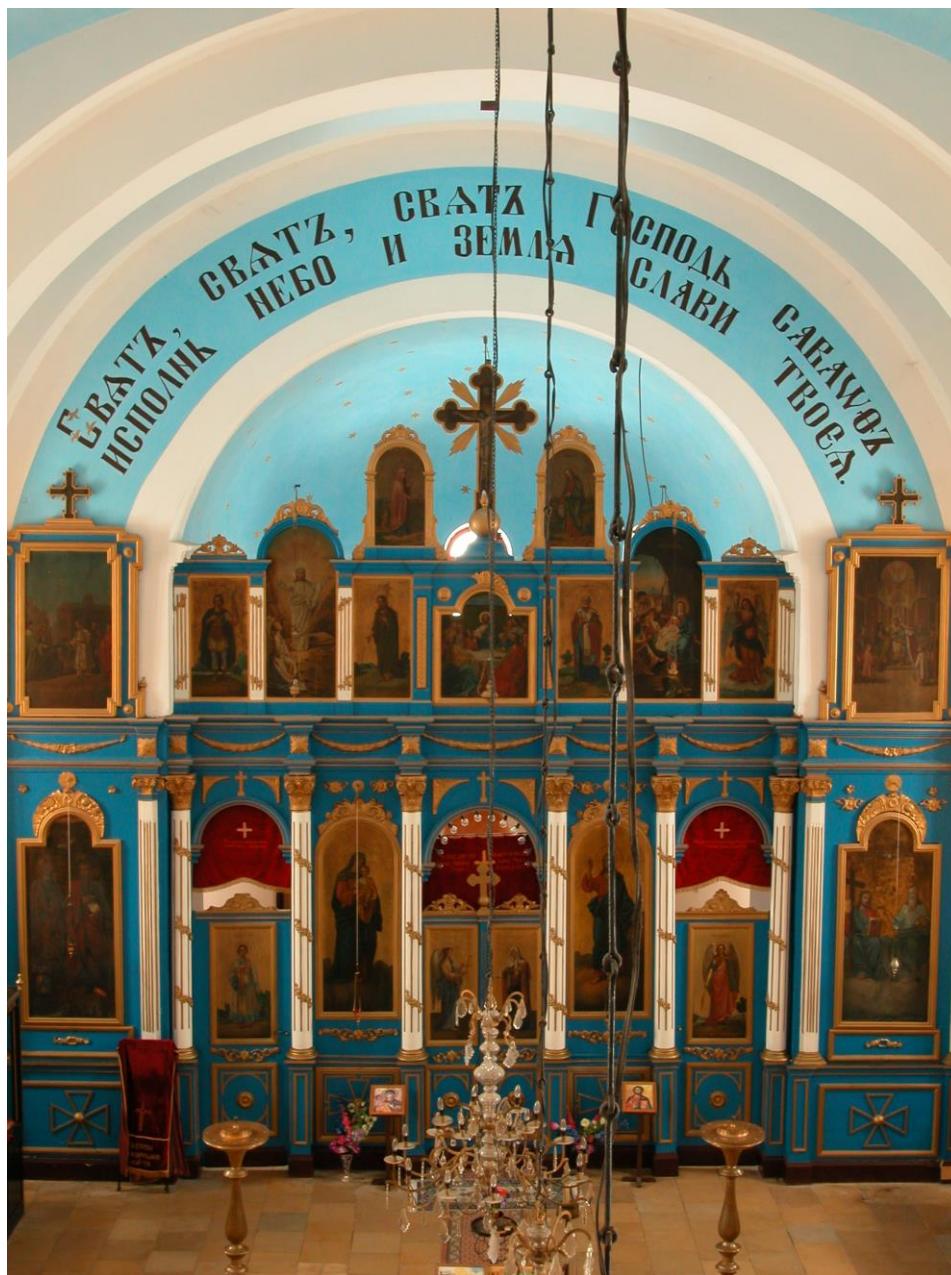
Сл. 8. Лазар Крџалић, иконостас, Манастир Светог арханђела Михаила у Пирковцу

*Сл. 9. Лазар Криалић, северне бочне двери, Манастир Светог арханђела
Михаила у Пирковцу*

Сл. 10. Лазар Крџалић, царске двери, иконостас Манастира Светог
арханђела Михаила у Пирковцу

Сл. 11. Лазар и Олга Круалић, иконостас Цркве Светих апостола Петра и Павла у Лешици (фото И. Ђировић)

Сл. 12. Лазар и Олга Крзалић, царске двери и престоње иконе Цркве Светих апостола Петра и Павла у Лешиници (фото И. Ђировић)

Сл. 13. Лазар и Олга Крчалић, иконостас Цркве Светих апостола Петра и Павла у Врчину

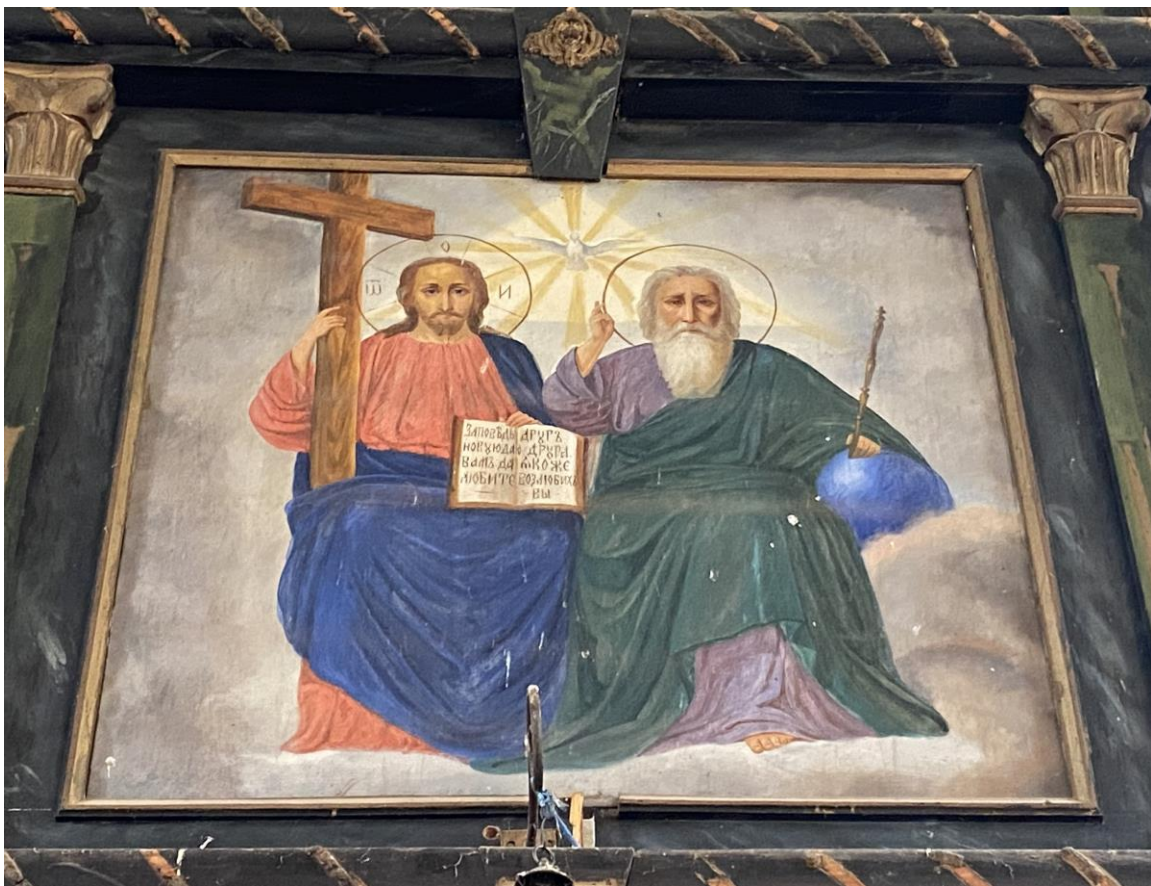
Сл. 14. Лазар Крцалић, јужне бочне двери, Црква Светих апостола Петра и Павла у Врчину

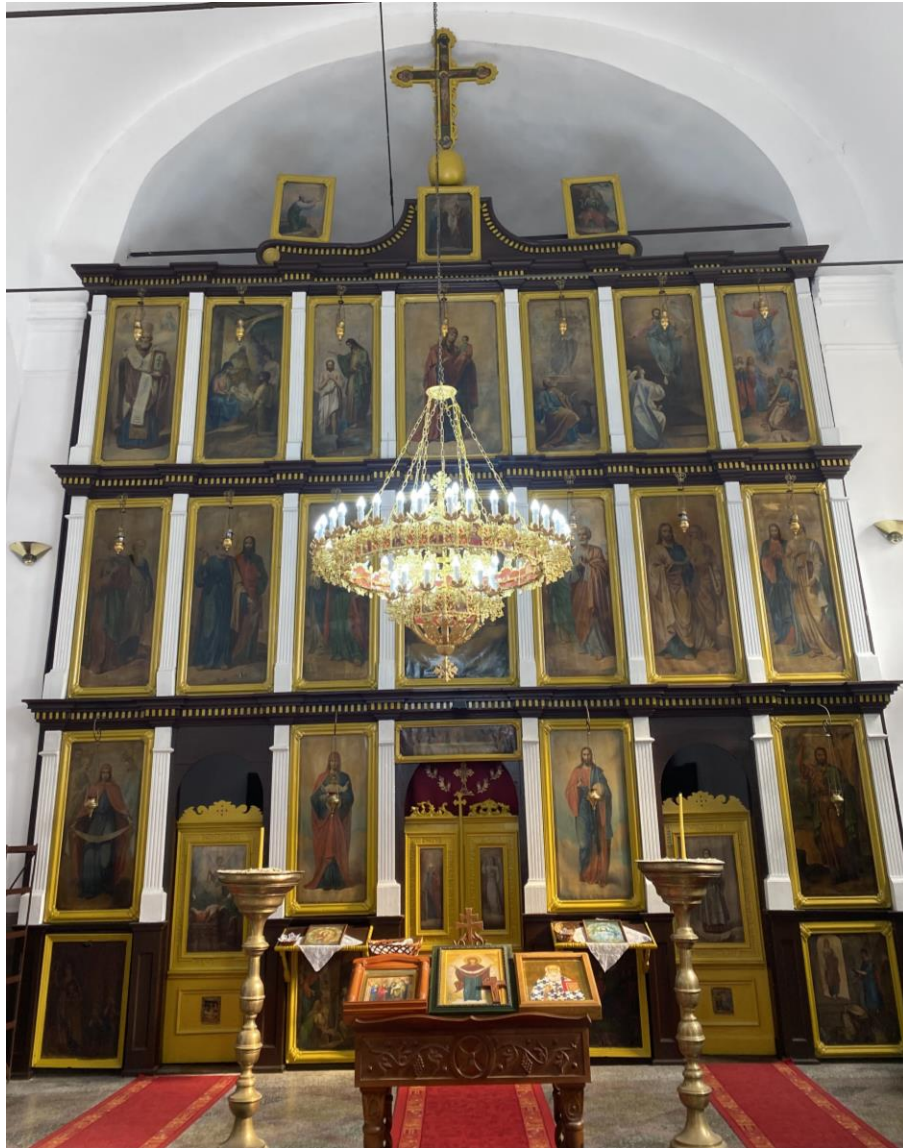
Сл. 15. Лазар Крџалић, *Вазнесење и Крштење Христово*, иконостас Цркве
Свете Тројице у Тамничу (фото И. Ђировић)

Сл. 16. Милутин Бл. Марковић, иконостас Цркве Светог Илије у Читлуку

Сл. 17. Милутин Бл. Марковић, Света Тројица, иконостас Цркве Светог Илије у Читлуку

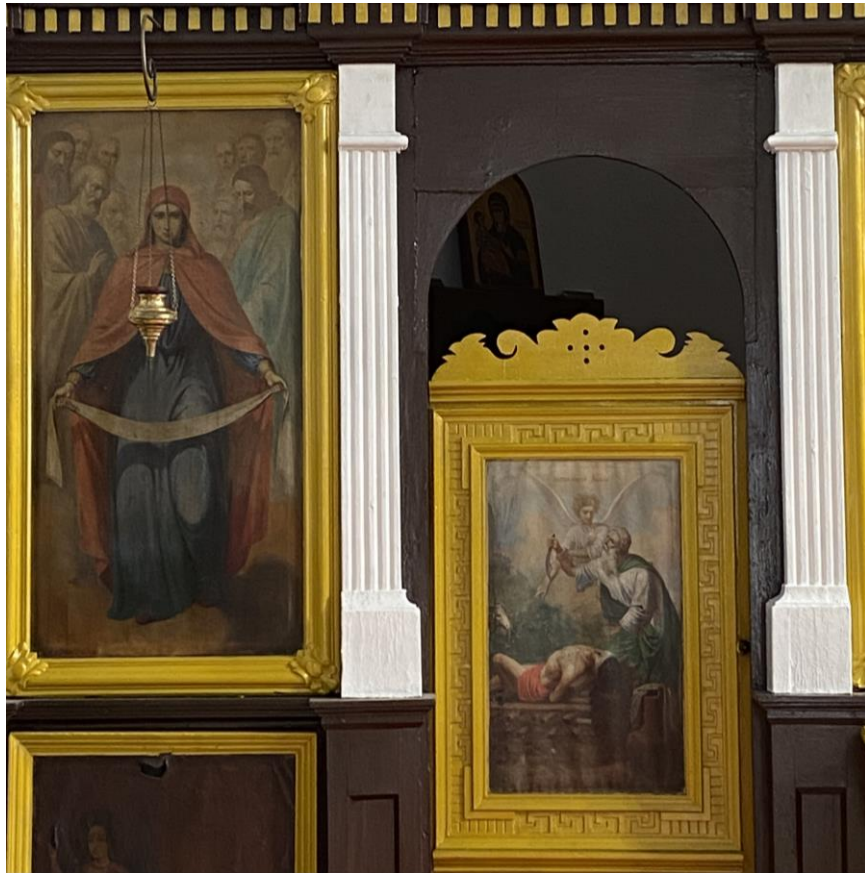
Сл. 18. Руски иконостас, Црква Покрова Пресвете Богородице у Радљеву

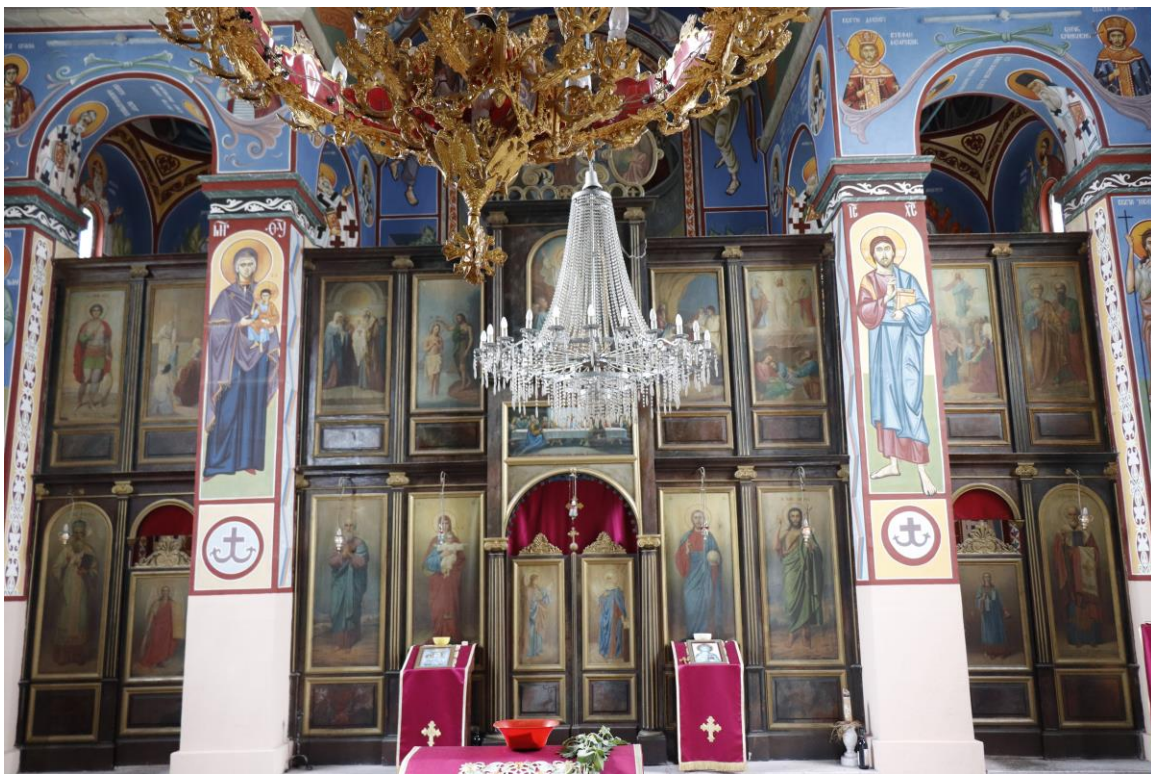
*Сл. 19. Престона икона Исуса Христа, иконостас Цркве Покрова Пресвете
Богородице у Радљеву*

*Сл. 20. Престона икона Пресвете Богородице, иконостас Цркве Покрова
Пресвете Богородице у Радљеу*

*Сл. 21. Покров Пресвете Богородице; Жртва Аврамова, иконостас Цркве
Покрова Пресвете Богородице у Радљеви*

Сл. 22. Руски иконостас, Црква Светог Томе у Божевицу (фото К. Богдановић)

Сл. 23. Иконе Светог Томе и Пресвете Богородице, иконостас Цркве Светог Томе у Божевцу (фото К. Богдановић)

Сл. 24. Руски иконостас Цркве Светог Трифуна у Кличевцу (фото К. Богдановић)

Сл. 25. Икона Васкрсења Христовог, Црква Светог Трифуна у Кличецу (фото
К. Богдановић)

Сл. 26. Руски иконостас, Црква Свете Тројице у Параћину (фото И. Тировић)

Сл. 27. Антиминс који је освештао митрополит Михаило (фото-документација
Музеја црквених старина Епархије нишке)

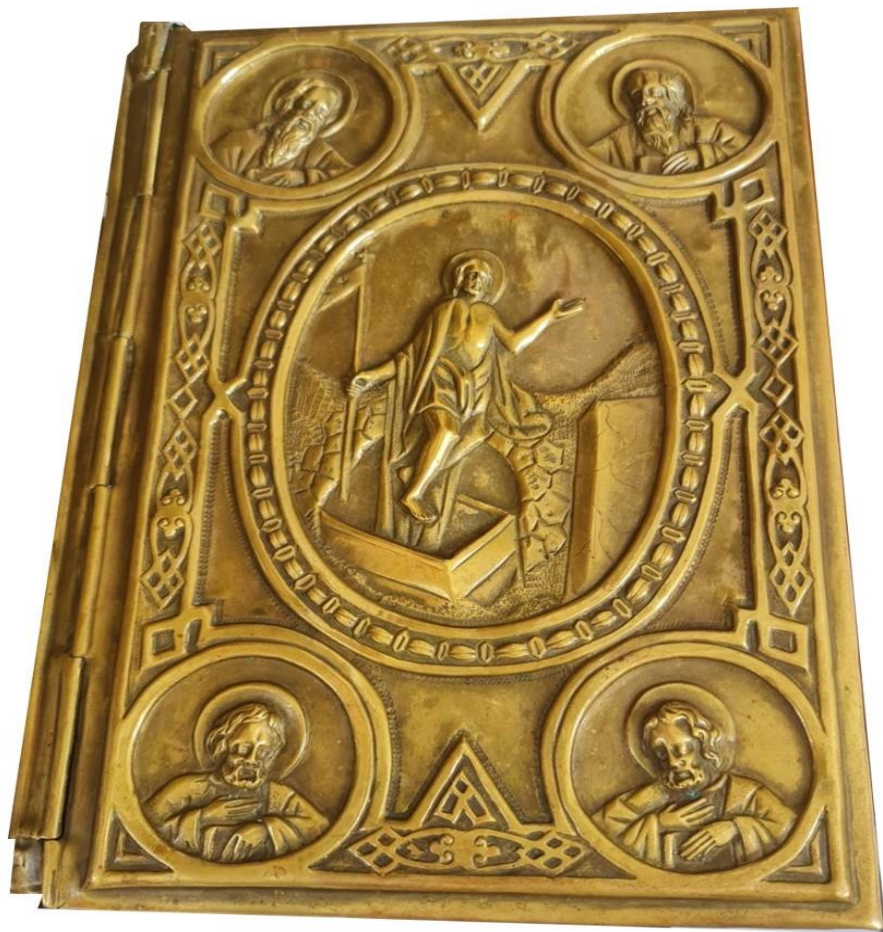
Сл. 28. Јеванђеље, дар митрополита Михаила Цркви Рођења Јована Крститеља у Орљану (фото-документација Музеја црквених старина Епархије нишке)

*Сл. 29. Руски дискос, дар митрополита Михаила
Цркви Преображења Господњег
у Сокобањи*

*Сл. 30. Путир из Цркве Преображења Господњег у Сокобањи,
дар руског грофа Теодора Николајевича Котова*

Сл. 31. Оков јеванђења из Цркве Преображења Господњег у Сокобањи

Сл. 32. Оков јеванђења из Цркве Преображења Господњег у Сокобањи

БИОГРАФИЈА

Теодора Брадић рођена је 12. октобра 1996. године у Приштини. Дипломирала је на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2019. године. На истом одељењу завршила је мастер студије 2020. године са просечном оценом 10,00, са темом „Владарска идеологија кнеза Александра Карађорђевића и Црква Рођења Пресвете Богородице у Тополи“. Исте године уписала је докторске студије историје уметности, а просечна оцена остварена током студија је 10,00. Теодора Брадић припада најмлађој генерацији истраживача српске уметности и визуелне културе XIX века. Од 2021. године ангажована је као докторанд на међународном пројекту *Ricontrans Visual Culture, Piety and Propaganda: Transfer and reception of Russian Art in the Balkans and Eastern Mediterannean (16th – early 20th c.)*, који финансира Европска унија. Област научних интересовања Теодоре Брадић јесте проучавање историје уметности и визуелне културе новог века. Учесник је бројних међународних и домаћих научних конференција. Објавила је више радова у научним публикацијама, међу којима су „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Пирота“ (*Студије визуелне културе Балкана*, књ. 2, Центар за визуелну културу Балкана, Филозофски факултет: Друштво историчара уметности и визуелне културе новог века, ур. Н. Макуљевић, А. Костић, Београд, 2019, 215–228), „Збирка руских икона“ (*Музеј црквених старина Православне Епархије нишке – каталог сталне поставке*, Ниш, 2022, 16–64), „Иконостас цркве Светих Апостола Петра и Павла у Врчину – рад Лазара и Олге Крцалић“ (*Баштина*, бр. 33, св. 60, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 2023, 401–418).

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Теодора Н. Брадић

Број индекса 6I 2020-5

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859–1898)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Теодора Н. Брадић

Број индекса 61 2020-5

Студијски програм Историја уметности

Наслов рада: Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне
уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859–1898)

Ментор: проф. др Ненад Макуљевић, редовни професор, Одељење за историју
уметности, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у
Кнежевину/Краљевину Србију (1859–1898)**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.